TURK ELI

International Scientific Journal

Volume 1 | Issue 1 | 2026

Manas, Kyrgyz Republic

www.turkeli.science

TURK ELI
INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL

The journal is officially registered as a mass media outlet by the Justice Department of Manas Region under the Ministry of Justice of the Kyrgyz Republic in accordance with Registration Certificate No. 10339 dated March 11, 2024. The journal is registered under the title “TURK ELI” International Scientific Journal and is authorized for publication in Kyrgyz, Turkish, Uzbek, Kazakh and English languages.

Honorary President
Sarvar Ispahi

Editor-in-Chief
Jenishbek Duysheev

Deputy Editor in-Chief
Rahmonali Hasanov

Editorial Board:

Ablat Khodjaev (Prof. Dr.)
Shakimashrip Ibraev (Prof. Dr.)
Shohistahon Uljaeva (Prof. Dr.)
Kubanychbek Kalchakeev (Prof. Dr.)
Abdimajid Madraimov (Prof. Dr.)
Shukhrat Sattorov (Prof. Dr.)
Ibrahim Kush (Dr.)
Faig Elekberli (Dr.)
Erdenebayar Nasanbat (Dr.)
Gulnara Anarbaeva (Dr.)
Nurgul Aldabek (Dr.)
Nurjamal Myrzabaeva (Dr.)
Takhirjan Kazakov (Dr.)
Elmira Hazratkulova (Dr.)
Azamat Kaliev (Dr.)
Abdulvakhidkhon Nuriddinov (Dr.)

Technical Editor
Laziz Baxtiyorov

Publisher: turkeli.science
E-mail: editor@turkeli.science

Contents

N.Erdenebayar **B.Jargalsaikhan**	Skiing Tradition of Altai Uriankhai	**4**
E.A.Avazov **Zh.A.Duisheev**	The Andijan Uprising of 1898: Main Issues of Discussion in the Historiography of the Colonial and Soviet Era	**7**
Sh.Kh.Sattarov	Service Diversification And Economic Efficiency	**13**
S.Dj.Saidova	Leadership Competence and Creativity in Managing Challenging Personnel in Higher Education Institutions	**16**
Kh.I.Mamadaliyev	Urban History of the Fergana Valley (1876–1924): A Case Study of Osh	**21**
A.B.Zuftarov	Development of The Service Sector in The Context of the Digital Transformation of Azerbaijan's Economy	**24**
I.K.Usarov **Sh.T.Karimova** **M.Y.Badalbayeva** **A.A.Beknazarov** **Sh.T.Uljayeva**	Enhancing Students' Lexical Competence Through Systematic Use of Authentic Texts: a Task-based and Corpus-supported Methodology	**29**
B.R.Karimov	Challenges in the Development of Turkic Civilization Languages: Perspectives on the Formation of a Common Turkic Language and a Unified Turkic Script System	**32**
N.Juraev	The Philosophy of the Soul and the Heart in Ibn Sina's Thought	**35**
N.Nazarov	Interethnic Relations and Societal Development in Central Asia	**42**
Kh.J.Barotova	The Representation of Nature in the Epic Farhod and Shirin	**46**
Sh.Kh.Buriev	Conservation of Museum Objects and the Preservation of Historical Memory: A Key Factor in Societal Development (The Case of Uzbekistan, 1991–2025)	**50**
K.M.Gulomova	Scientific and Pedagogical Foundations of Fostering Independent Thinking in Higher Education Students	**53**
D.S.Saparboeva	Organizing Didactic Games in Primary Education	**56**
İ.H.Cəbrayılov	Contemporary Approaches to History Education: Challenges of Learning and Teaching	**58**
O.Musaev	Peculiarities of National Policy Implementation in Multinational Countries	**62**
E.Sultanova **R.Hasanov**	The Organization of Turkic States: A Significant Political Actor on the Global Stage	**66**
O.Musaev **Z.Murodova**	The Historical Development of International Relations and the Processes of Their Transformation	**70**
R.Yarkulov	Mechanisms for Improving Students' Creative Engagement through Digital Technologies: A Case Study of the Logistics Education Program	**74**
R.Hasanov	The Person of Amir Temur and His Martyr Art and State Administration	**79**
R.Khalikova	Amir Temur's Personality and Political Activities as Reflected in Historical Sources	**81**

Skiing Tradition of Altai Uriankhai

N. Erdenebayar (Ph.D.)[1]
erdenebayarn@mas.ac.mn | ORCID: 0009-0005-8794-0816
B. Jargalsaikhan (M.A.)[1]
jargalsaikhanb@mas.ac.mn | Orcid: 0009-0007-4018-1829
[1.] Bayan-Ulgii Branch, Institute of Philosophy,
Mongolian Academy of Sciences

Abstract.
This article analyzes the ancient skiing tradition of Mongolia based on archeological and documentary data. Also, it is intended to be analyzed based on the original materials of the field research conducted among the Uriankhai people who were separated by the rights of the two regions.
The tradition of skiing in Uriankhai of Altai had an important role in adapting to the natural and climatic conditions. This tradition has been inherited among the Uriankhai Tuwa people who live in Mongolia and China today.
Keywords: Altai Uriankhai; indigenous skiing tradition; cultural heritage preservation; hunting culture; ethnographic studies; Mongolian Altai; archaeological evidence

Introduction. In Mongolian history, one of the noble clans frequently noted for their renown is the **Uriankhai**. Due to historical developments, they dispersed into smaller groups and settled in various regions, eventually adopting the names of the territories where they established themselves. Among these groups are the **Altai Uriankhai**, descendants of the ancient Uriankhai.

The Altai Uriankhai possess a rich cultural heritage, a prominent aspect of which is the **tradition of skiing**. Skiing played a significant role in their economy, social relations, and cultural life. The Altai Mountains, home to the Altai Uriankhai, are abundant in game and wild birds but characterized by a harsh continental climate. In winter, thick snow often blocks roads and mountain passes, making daily subsistence activities challenging. In this context, skis were the primary tool for overcoming these difficulties. Reflecting this importance, the Altai Uriankhai preserved the saying: "*A skier does not suffer in the snow, just as a migrant does not suffer under his banner.*"

Evidence of ancient skiing traditions among Mongolians can be found in **Rashid al-Din's** *Jāmiʿ al-Tawārīkh*, where he notes that forest-dwelling peoples skillfully used skis for hunting in snowy terrain (Rashid al-Din, 2000: 87–88). Furthermore, the late Mongolian archaeologist **D. Tseveendorj** discovered rock paintings in the **Baga Oigor area of Ulaankhus soum, Bayan-Ölgii aimag**, depicting hunters on skis. This provides invaluable evidence that Mongolia's ancestors already used skis during the **Bronze Age**, with the possibility of use even in the **Stone Age** (Tseveendorj, 2013: 251).

Foundational ethnographic studies on Mongolian ethnic groups have briefly mentioned skiing traditions, particularly among the **Tsaatan Tuvans of Khuvsgul Province** and the **Altai Uriankhai** (Badamkhatan et al., 2012: 251). In his study *Historical Traditions of Skiing, Tsuuri, and Khoomei Culture among the Uriankhai*, young researcher **I. Altansukh** examines skiing traditions using Chinese historical sources and other materials (Altansukh, 2018).

Chinese scholars have also contributed to understanding these traditions. **T. Namjil**, in his work on Oirat Mongol customs, describes the origin and construction of leather-covered skis used by the Uriankhai and Tuvan peoples in China's Xinjiang region (Namjil, 2010). Similarly, researcher **S. Nayantai** studied the historical context of leather-covered skis among the Uriankhai in **Handgait Mongol Township, Altai Prefecture**, drawing on local tools and rock paintings depicting hunters on skis (Nayantai, 2015).

Other scholars, including **B. Puntsagdorj** (1992), **Ch. Damchaa** (2015), and **N. Gerelkhuu** (2019), have briefly mentioned skiing traditions in their research.

Building on these previous studies, this paper draws on **field materials collected during the Ethnographic Baseline Research Project on the Altai Uriankhai (2011–2013)**, as well as subsequent fieldwork conducted among the Uriankhai in **Handgait Mongol Township, Altai Prefecture, Xinjiang, China (2015, 2017, 2019, 2024)**. The aim is to document and analyze the skiing traditions of the Altai Uriankhai, combining historical, archaeological, and ethnographic evidence.

Origin of Skis

A key source of evidence for the origin and development of skis lies in archaeological monuments, particularly **rock art**. The late prominent archaeologist **D. Tseveendorj** described ancient Mongolian skis in his study, noting a rock painting located approximately 10 km downstream (eastward) from the confluence of the **Baga Oigor** and **Tsagaan Salaa** rivers in **Ulaankhus soum, Bayan-Ölgii aimag**. On a flat rock surface facing southeast from a winter camp on a northern mountain slope of the Baga Oigor River, the painting depicts a majestic large-horned stag fleeing from a hunter on skis. The hunter, carrying a large quiver on his back, is shown skillfully drawing his bow while slightly bending his knees. Below them, a large-eared hunting dog with outstretched legs pursues the stag. The dynamic motion of the hunter, stag, and dog is vividly captured. This serves as invaluable evidence that Mongolia's ancestors used skis as early as the **Bronze Age**, with the possibility that skiing may have been practiced even in the **Stone Age** (Tseveendorj, 2013: 251).

In the *Jāmiʿ al-Tawārīkh*, **Rashid al-Din** also provides detailed accounts of skiing among forest-dwelling peoples: their territory

was mountainous and heavily forested, with abundant snowfall, allowing them to hunt various birds during winter. They made special boards called "skis," stood on them, used a pole to steer, and propelled themselves over snow much like a boat over water. Using skis, they could descend slopes, pursue wild cattle and other animals, and transport two to three thousand loads of goods with minimal effort. Inexperienced individuals, however, risked accidents, particularly on descents. Skilled users, by contrast, moved with great ease and speed (Rashid al-Din, 2000: 87–88).

Together, the archaeological and written sources indicate that Mongolian ancestors incorporated skis into their subsistence activities from very early times. Ethnographic studies further note that **Altai Uriankhai hunters** in the 12th century used skis made from horse and roe deer hide, which remained essential hunting tools for foot hunters into the early 20th century. These skis were long, wide, and made of dark wood. While traveling on skis, hunters often carried loads tied around their waists or on square wooden sleds (sometimes covered with horse hides) to transport food, clothing, and game. This represents a distinctive hunting method of the Altai Uriankhai (Badamkhatan et al., 2012: 251).

In his work on Oirat Mongol history and culture, **T. Namjil** notes that among the Oirats, the Altai Uriankhai and neighboring ethnic groups such as the Khoshmoncho and Torguud used skis for hunting in mountainous snow. Skiing traditions among these groups date back over 2,000 years, as evidenced by rock paintings located in **Handgait Mongol Township, Altai Prefecture, Xinjiang**, depicting hunters on skis (Namjil, 2010: 177).

Young researcher **I. Altansukh** observes that Chinese historical sources and Rashid al-Din's accounts of forest-dwelling Uriankhai hunters demonstrate how ski use and construction techniques were passed down to later generations of Altai Uriankhai, highlighting the continuity of cultural heritage (Altansukh, 2018: 22). Furthermore, Chinese scholar **S. Nayantai**, based on fieldwork among the Uriankhai of Handgait Township and analysis of ancient rock art depicting hunters on leather-covered skis, notes that early Altai Uriankhai made skis from crude wooden planks and animal bones to meet daily survival needs, and that this traditional form continues in use today (Nayantai, 2012: 31).

Based on the above evidence, it appears that the ancestors of the Mongols inhabiting the Mongolian Altai created and utilized skis from a very early period. This is corroborated by the rock paintings in **Baga Oigor, Mongolia**, as well as depictions of hunters on skis at **Zhongbu Spring** in **Handgait Township, Altai Prefecture, Xinjiang, China**. From this perspective, the origin of skiing can be considered a unique cultural innovation developed by the ancestors of the Mongols living in the Mongolian Altai. Today, this tradition continues to be preserved among the **Tsaatan Tuvans of Renchinlkhümbe soum, Khövsgöl aimag, Mongolia**, as well as among the **Uriankhai and Tuvan communities of Xinjiang, China**, maintaining its ancestral forms and practices.

On the Skiing Tradition. As mentioned above, the tradition of skiing, or gliding on skis, has been preserved among the U**riankhai, Tuvan, and Tsaatan-Tuvan groups in Mongolia**, as well as among the **Uriankhai and Tuvan communities in Altai Prefecture, Xinjiang, China**. Up until the late 20th century, skiing remained a common practice among these groups in Mongolia. Ethnographic field data provide detailed observations, for example:

"Uriankhai hunters frequently used **skis** and **sledges**. The skis were equipped with poles and, although rudimentary by modern standards, were covered with horsehide. The hair of the horsehide was aligned in the proper direction to facilitate smooth gliding, and on uphill sections the hairs prevented backward sliding, making travel easier for the skier." [Chuluun, 2011:143]

The Uriankhai of the Altai mountains would settle near one another during summer pastures, maintaining kinship ties, but disperse during winter. Because passes in the Altai range were blocked by heavy snow, during the Lunar New Year celebrations, skiing was used to deliver messengers from Altai and Handgait deep valleys to monasteries and officials at Sagsai, facilitating communication and gift exchange. [Damchaa, 2015:32]

Oral histories indicate that the Altai Uriankhai engaged in extensive winter hunting, primarily targeting large game for food and supplies. There are also accounts of hunting **snow leopards** using skis. For instance, Tsogt Boooloo, a native of Bulgan soum, Bayan-Ölgii aimag, described that hunters would pursue a snow leopard on skis, intercept it from behind, and disable the hind legs with sharp blades before finishing the hunt. Similarly, a local named Tsagaadaan Noost would attach horsehide to ski bottoms to hunt deer, using knives and bows while gliding on the snow. [Puntsagdorj, 1992:18]

Among the Tuvans inhabiting the Mongolian Altai, hunting on skis—known locally as **khaak**—was also common. Borhoo Chonai of the White Soyon clan reported: "Our Tuvan ancestors used skis for hunting in areas such as Tavan Bogd's Yellow Nose, Takhilt Pass, Tsagaan Us, and Khaan Pass. The skis were essential for winter travel and hunting. When I was young, old skis were still found in many households. Skiing was used to travel across mountain ridges and conduct extensive hunts." This indicates that the Tuvans relied on skis to navigate snowy terrain and sustain their livelihood. [Gerelkhuu, 2010:103]

These sources collectively show that the skiing tradition among the U**riankhai and Tuvan communities of the Mongolian Altai** persisted until the late 20th century.

The Contemporary Skiing Tradition. Today, the **ancestral characteristics of skiing** are preserved among the **Uriankhai and Tuvan communities in Altai Prefecture, Xinjiang, China**. Every year, at the beginning of winter, these communities organize a **skiing festival**, or competitions for gliding on skis. Prior to the festival, they pay respect to the **rock paintings of hunters on skis** located in **Zhong Bulag** and to a sacred tree nearby. Scholars have dated these rock paintings to **approximately 12,000 years ago**. The depictions show **seven individuals**, with four apparently chasing cattle or horses, while three are shown on skis, each equipped with a single pole and elongated skis. [Altansukh, 2018:25]

At the site of the rock painting, **all skiers gather to pay homage**, after which elders offer blessings. The blessings generally wish for **abundant game, plentiful catches, and a successful hunting journey**. This ritual reflects the **pre-hunt preparation of ancient Uriankhai hunters**, who would mount skis before going hunting. Traditionally, skis are considered one of the "Nine Jewels" and hold symbolic value. Skiers would also carry **bows, arrows, knives, and saddles** during hunts. Before setting out, hunters perform rituals at mountain shrines and perform ceremonial acts, including shooting at the moon. If the moonshot misses, they circle the shrine again. This practice is believed to ensure success in hunting, especially when game is hidden in snow.

In modern times, skiing among the Altai Uriankhai has developed as a form of **tourism**, yet retains its ancestral character and traditional craftsmanship. The structure and construction of **leather-covered skis** is described by S. Namjil as follows:

"…Wooden boards, horsehide from well-groomed horses, cowhide straps, and wooden poles are the main components. The wooden ski board is made from willow wood, approximately **2 meters long and 15–20 cm wide**, tapering at the tip to about 5 cm. The board's thickness is about **2 cm in the center, 1 cm at the edges**, with the tip curved upwards. After shaping, the ski is soaked in boiling water to soften, then the tip is pulled and shaped using iron wires. Horsehide from the saddle area of the horse is soaked and affixed to the ski underside with fine straps and iron nails. The hair direction allows smooth gliding downhill, while uphill motion is resisted, providing control." [Namjil, 2010:177].

During fieldwork with Uriankhai in **Handgait, Altai Prefecture**, they described the process in detail:

- Skis are primarily made from **willow wood** due to its durability; occasionally **mulberry bark** is used.
- Wood is cut, thinned, and dried in autumn; tips are shaped and boiled in hot water for flexibility.
- Iron wires are used to shape the tip, and **horsehide** is soaked and stretched underneath to provide friction and glide properties.
- Skis are fastened with **processed cowhide straps**, treated with animal fat to resist moisture and ensure smooth removal.
- Ski lengths vary according to the user's height; children are provided with smaller skis.

Once the skis are completed and delivered to the owner, **a ritual blessing is performed**, wishing the skis durability and abundant hunting success. [Nayantai, 2015:29].

Decline and Preservation of the Skiing Tradition

According to **oral histories**, the skiing tradition among the **Altai Uriankhai** persisted until the **late 20th century**. However, it appears that **social, economic, and national development factors** contributed to its gradual decline. Despite this, among the **Uriankhai communities divided by political borders**, the tradition was preserved due to the **deep-rooted connections between state policies and customary practices**, allowing the cultural practice to survive in its ancestral form.

There is a strong potential to **revive this tradition** in its **authentic form** and develop it into a **winter tourism brand product**, combining heritage and experiential tourism.

In conclusion, the skiing tradition of the Altai Uriankhai **originated from the ancient Mongol tribes of the Altai Mountains**. It has been **transmitted across generations** due to historical circumstances and the practical needs of daily life, preserving a **unique cultural expression** within this ethnic group.

Conclusion

1. **Skiing as a Unique Hunting Tool:** Skis were a unique hunting implement created by the ancient Mongol tribes inhabiting the **Mongolian Altai**, as evidenced by **rock carvings depicting hunters on skis**, which have been preserved over time.

2. **Skiing Tradition as a Socio-Economic Practice:** The tradition of skiing was a **central element of livelihood and social relations** among the Altai-dwelling tribes, as confirmed by historical records and oral accounts.

Today, the **ancestral characteristics of this skiing tradition** are preserved among the **Uriankhai, Tuvan, and Tsaatan-Tuvan communities** in both Mongolia and the **Altai region of China (Xinjiang Uygur Autonomous Region)**. There is significant potential to **revive this tradition as a winter tourism brand**, combining cultural heritage with modern tourism development.

References

1. Altansukh, I. (2018). The historical tradition of skis, tsuur, and khoomei culture of the Uriankhai. Ulaanbaatar, Mongolia.
2. Badamkhatun, S., & Lkhagvasuren, I. (2012). Ethnology of Mongolia, Vol. II. Ulaanbaatar, Mongolia.
3. Baatarkhuu, B. (2017). The Tuvans of Mongolia. Ulaanbaatar, Mongolia.
4. Gantulga, Ts. (2000). The Altai Uriankhai. Ulaanbaatar, Mongolia.
5. Gerelkhüü, N. (2019). Milk offerings to the Tuvans. Ulaanbaatar, Mongolia.
6. Damchaa, Ch. (2015). Ethnographic works on Altai Uriankhai. Ulaanbaatar, Mongolia.
7. Tsevėendorj, D. (2013). Archaeological research in Mongolia, Vol. IV. Ulaanbaatar, Mongolia.
8. Tsoloo, Zh., & Munkhtsetseg, A. (2008). The cultural heritage of the Uriankhai. Ulaanbaatar, Mongolia.
9. Zolbayar, G., & Ganbold, M. (2014). Ethnology of the Altai Uriankhai. Ulaanbaatar, Mongolia.
10. Chuluun, S. (2011). Field ethnographic materials on Mongolian ethnology (1988–1989), Vol. X. Ulaanbaatar, Mongolia.
11. Namjil, T. (2011). Oirat Mongolian cultural practices, Vol. II. People's Republic of China.
12. Nayantai, S. (2012). On leather-covered skis of the Altai Uriankhai. Khovd Studies, VII(1), 1–38.
13. Rashid al-Din. (2000). Jami' al-Tawarikh, Vol. I. Ulaanbaatar, Mongolia.
14. Khatuu, B. (2011). Oral literature of the Mongolian Uriankhai. Ulaanbaatar, Mongolia.
15. Puntsagdorj, B. (1992). Archery among the Altai Uriankhai. Ulaanbaatar, Mongolia.
16. Puntsagdorj, B. (1990). Anthology of Altai Uriankhai oral literature. Ölgii, Mongolia.

The Andijan Uprising of 1898: Main Issues of Discussion in the Historiography of the Colonial and Soviet Era

E.A. Avazov (Candidate of Historical Sciences, Associate Professor)[1]
ernis-ist@mail.ru | ORCID: 0009-0008-7165-6361
Zh.A. Duisheev (Candidate of Historical Sciences, Associate Professor)[2]
duysheev@mail.ru | ORCID: 0009-0006-1179-5533
[1.] Manas State University named after B. Osmonova,
Manas city, Kyrgyz Republic
[2.] International University named after K. Sh. Toktomamatova,
Manas city, Kyrgyz Republic

Abstract.
This article examines the historiography of the 1898 Andijan uprising in the Fergana Valley and analyzes the changing interpretations of the event in pre-revolutionary, Soviet, and post-Soviet historical literature. The study demonstrates that assessments of the uprising were closely connected with the political and ideological priorities of different historical periods. In historiography, the event has been interpreted through various concepts, including "ghazavat" (holy war), "workers' protest movement," "revolutionary action," and "national liberation movement." The article argues that both the Russian imperial administration and Soviet historiography shaped their interpretations in accordance with the political interests of state authorities. By comparatively analyzing the continuity and transformation of historical thought, the authors critically reconsider the dominant narratives surrounding the uprising and challenge interpretations that portray it solely as an expression of Muslim fanaticism or as a revolutionary movement against the Tsarist regime.
Keywords: Andijan, Fergana, 1898, uprisings, research, historiography

Introduction. As one of the vivid examples of the national liberation struggle of the peoples of the multinational Fergana Valley against the colonial system of Russia, the uprising of 1898, known in historical science as the Andijan (the events took place on May 17, 1898 in the city of Andijan, now the regional center of the Republic of Uzbekistan – A.E., D.Zh.). The leader of the uprising was Muhammad Ali Khalif Sabyr Sopuoglu, one of the Sufi leaders of the trend Naqshbandi. He was a resident of the village of Min-Tyube of the Margalan district of the Fergana region (the modern village of Markhamad of the Republic of Uzbekistan). The Kyrgyz called him Madali or Iyikchi ishan, and the Uzbeks and Tajiks called Dukchi ishan, according to the tradition of his ancestors, he was engaged in making spindles, which is why he received the nickname. Ishan is the head of the Muslim dervish brotherhood (order), to which ordinary members of the brotherhood obeyed without question, who gave Ishan part of their income (See: Abashin S. N. Ishan // Islam on the territory of the former Russian Empire. Encyclopedic Dictionary.M., 1999.T .2.P. 40-41). He was popular, especially among the Kyrgyz population. And among the sedentary population, some representatives of the ulema took an oppositional position towards Dukchi Ishan. Therefore, the bulk of his murids (follower, student - A.E., D.Zh.) were Kyrgyz. Armed with sticks, hoes, pitchforks, partly with firearms, the revolted crowd of about two thousand approached the city of Andijan and attacked the barracks in which the soldiers of the 4th company of the 20th Turkestan line-personnel battalion were stationed. The collision lasted a quarter of an hour. Having received strong resistance, the rebels began to scatter. On the night of May 19, Madali Ishan was detained. In the Russian garrison, 22 soldiers were killed, 18 were wounded. At the scene of the clash, the rebels left 18 killed. In addition, the rebels captured 39 rifles from the barracks. The intervention was quickly and brutally suppressed. A team of hunters and a Cossack detachment from Ferghana Semirechye and Auliyat were immediately sent to capture the escaped participants.

On June 1, 1898, a military court in the city of Andijan under the leadership of Major General Terentyev sentenced Madali Ishan's group to death. The second group of rebels was convicted on June 27-28, the third group – July 8-9, the fourth - July 18, the fifth, sixth – August 2-3, the seventh and eighth groups - September 15-17. The trial over the accused lasted 3 months. Its results are presented in different ways in different sources. According to some data, among the 208 exiled to Siberia there were 136 Kyrgyz, 52 Uzbeks, 13 Kashgarians, 4 Turks, 3 Tajiks.

As a result of the uprising, the innocent population of the Fergana Valley suffered. After the suppression of the uprising, an indemnity of 300 thousand rubles was imposed on the population of the Fergana Valley. Only some volosts (Volost - the lowest unit of the administrative-territorial division of the Russian Empire - A.E., D.Zh.) that were not related to the uprising were exempted from the payment of indemnity.

The uprising was quickly suppressed due to the lack of a clear organization, action plan and unified leadership. However, this event made a tremendous impression on the colonial policy in the province.

The study of this issue and the process of its perception, study, scientific understanding both on the part of the Kyrgyz people proper, as well as representatives of other socio-political systems, scientific directions and schools, allows you to create a general picture of the history and historiography of one of the most important pages of the historical past of the Kyrgyz people.

Despite the fact that the uprising was actively supported by the Ferghana Kyrgyz, little attention was paid to the study of Kyrgyz historiography. At the present time, in the conditions of independence, there are opportunities for a deeper study of some of the issues of this uprising. Until the last moment, this uprising was studied one-sidedly, the results and consequences were not disclosed.

The history of the development of all scientific thought in the studies of historians on this issue in different periods is considered in all the contradictory nature of its expression, in the dialectic of comparative analysis. The work notes the positive and negative aspects of the historiography of the pre-revolutionary and Soviet periods, determines the baggage of historical knowledge that has passed the test of time, and criticizes pseudoscientific conclusions

that served as a breeding ground for the emergence of trends such as “religious fanaticism”, “revolutionary action of the working population”, “ anti-feudal uprising ”and the like.

The practical significance of the work is due to the fact that the historiographic material systematized in the article and the theoretical generalizations made will help to restore the existing gaps in the historiography of the Andijan uprising of 1898 and in the coverage of the history of the liberation movements of the peoples of the Fergana Valley during the reign of Tsarist Russia. The study of the problem of this uprising has a cognitive significance for the history of Kyrgyzstan. The problem under consideration makes a significant contribution to defining the principles, goals of the colonial policy of the tsarist government and the development of the laws of the liberation movement.It is also determined by the urgent need for historians to form an objective idea of the scientific results and prospects of studying the history of the liberation movements of the Turkestan region within the Russian Empire. The materials of this study are of interest in the preparation of general and special courses in historiography and can be used in the preparation of fundamental works on the history of Kyrgyzstan.

The purpose of the study is a systematic historiographic analysis of historical literature aimed at identifying the positions and views of the authors on the problems of the Andijan uprising, its course and consequences, and posing key problems for further research into the history of this uprising. The object of the research is the pre-revolutionary and Soviet historiography of the problem of the history of the Andijan uprising of 1898 in the Fergana Valley of the Turkestan Territory. The subject of the study is a complex and contradictory process of accumulation and development of scientific knowledge, published historical studies reflecting the history of the Andijan uprising, the formation and development of conceptual approaches, their comparative analysis.

Based on this goal, the author defines the following range of tasks:

- to analyze the works of pre-revolutionary authors and determine the features of the assessment of the Andijan uprising by researchers of the colonial period, their conceptual approach;
- to characterize the features of the formation of the Soviet historiography of the history of the Andijan uprising;
- to conduct a comparative analysis of the concepts of the uprising in the historiography of the Soviet period;
- to find out the approach of modern national researchers to the problem of liberation movements during the period of colonialism;
- identify unexplored or poorly covered issues and propose recommendations for organizing future research work.

The chronological framework of the study covers the pre-revolutionary (colonial) and Soviet periods of the study of the topic under consideration from the beginning of the Andijan uprising to the beginning of the historiography of the period of independence.

Within the framework of the implementation of the set goal and the object and subject of research determined by the author, there is no contemporary and foreign historiography of the problem related to them, but requiring separate consideration.

Results. The scientific novelty of the article lies in the fact that it is a generalizing study in Russian historical science, specially devoted to the analysis of the entire complex of works in conjunction with historiographic materials on the history of the Andijan uprising from the beginning of its study to the present. The article provides a detailed description of the stages of the historiography of the problem, the change in the direction, and the content of its study, identifies the leading trends, results and defines the prospects for the further development of the historiography of the history of the Andijan uprising of 1898. An essential sign of the scientific novelty of the article is the rethinking and disclosure of poorly illuminated aspects in the historiography of the Andijan uprising of 1898, for example, the presence of religious fanaticism and the use of the Islamic factor.

Literature Review. Three sets of sources were used in this historiographic work. The first, main group of sources is scientific historical literature. It includes the published works of researchers of the pre-revolutionary period, which left information about the course and results of the Andijan uprising; research by Soviet scientists who made a great contribution to the development of many aspects, but not free from ideological attitudes; works of Kyrgyz, Uzbek and other historians reflecting this problem from the standpoint of today.

Materials and methods. The general theoretical basis of this research is the so-called civilizational approach to understanding historical processes. Historical-genetic and comparative methods are used as scientific research tools.

The historical and genetic method makes it possible to trace the origin and dynamics of the development of the people’s liberation struggle of the population of the Fergana Valley. It is also suitable for studying the continuity and change in the policy of the authorities of the Empire and the Turkestan administration in relation to the colonization of this region.

The comparative method makes it possible to compare historical thought in the historiography of the colonial and Soviet periods, revealing the influence of the ideology of the authorities.

Discussions. The first official report on the Andijan uprising of 1898 was published on the pages of the newspaper “Turkestanskie vedomosti” under the title “Riots in Fergana”. Factual data were reported about the protest and which took place in the midst of general tranquility and local welfare, the population of the region in which there were no destructive diseases, no food difficulties, no events that could cause popular unrest. The reasons for the uprising were explained by the revival of Muslim ideas [1] . Subsequent issues of the newspaper reported on the administrative measures taken by the government to pacify and investigate the riots, as well as other details of the uprising. Representatives of the Turkestan military district also viewed the uprising from the point of view of the gazavat. Lieutenant General N.I. Korolkov in his report reduced the uprising to the religious slogan “ghazavat”, “fanatical excitement of the native population” and the actions of Madali Ishan. Head of the Margelansky district A.I. Bryanov also wrote in his report that the basis of the uprising was religious fanaticism, which undoubtedly infected the entire population. The Andijan events have cast doubt on the policy of “ignoring” Islam, which the Russian government has been pursuing in Turkestan since 1867, since the appointment of Konstantin Petrovich von Kaufman as the first general governor of the district. As a result, S. M. Dukhovskoy, who served as governor-general at the time of the uprising, called for a more active policy towards Islam and spoke in favor of taking tough administrative measures against the Sufis, introducing administrative control over the Muslim clergy and carefully monitoring the mood among the adherents. Islam, which ran counter to the previous course. Similar characteristics were given to the uprising in the periodicals of that time. By this, the authorities sought to obscure the true reasons for the uprising directed against the colonial policy of tsarism.

Initial studies of the colonial period were dominated by the view that the revolt was based on religious fanaticism. Such versions can be assessed as an official opinion. Among the supporters of the official version were I.P. Yuvachev, N.S. Lykoshin, M.A. Terentyev, N.P. Ostroumov and others. In the versions that

appeared under conditions of strict censorship, the researchers of the colonial period are showing homogeneity. The main emphasis in the presentation of the anti-colonial struggle in the works of this period was from the point of view of the interests of the Russian Empire.

For example I.P. Yuvachev, in his essay "Kurban-Dzhan-Datkha, the Kara-Kyrgyz queen of Alai," written in 1907, mentions the Andijan event and adheres to the official version. He writes: "In 1898 a new great uprising was prepared and a gazavat was declared against the Russians. I will have to dwell on this uprising a little longer, in view of the false popular opinion that the military administration of Turkestan, fearing of losing their homes, with the alleged transfer of the region to the Ministry of Internal Affairs, as if deliberately provoked the Andijan massacre in order to show the need for military power here. In fact, the announcement of gazavat can only be explained by the religious fanaticism of the country's population "[2, p. 972-973] .

Another author, N.S. Lykoshin believed that gazavat was only one of the reasons for the uprising, and far from the most important one. In his opinion, the most important reasons are: "1. The savagery of the Fergana Kyrgyz. 2. Muslim fanaticism. 3. The bad influence of native officials opposed to the interests of Russia, some of whom attached their seals to the proclamation of Dukchi Ishan. 4. "Stone wall" of the native administration, which closed the Turkestan native population access to the true benefits of Russian civilization "[3, p.58] .

In the three-volume work of Lieutenant General M.A. Terentyev "History of the Conquest of Central Asia", created at the beginning of the 20th century, the Andijan uprising was described in the ranks of the events of the 18th-19th centuries. The author, who served in Turkestan for 40 years, found the reasons for the events in the weakening of the role of the military in governing the region, weak control of the activities of the Muslim society and insufficient attention to the election of elders and qazis (give explanation), the lack of knowledge of the Russian administration of local customs and languages.

The author of the book is M.A. Terentyev outlined his conclusions in 27 points on the Andijan uprising. Among them, the author emphasized the following reasons: "The habits of the population of Fergana to unrest and unrest associated with robberies, lack of supervision over the Muslim clergy and schools, freedom of public preaching by Muslim missionaries" [4, p. 487]. Most of the supporters of such opinions could not indicate the true reasons for the uprising, since they were representatives of the colonial administration. There were, however, albeit a few authors who sought to soberly assess the reasons for the uprising. Different opinions from the official version are found, in particular, in the works of V. Salkov and the anonymous author S. T-ov. In his research, V. Salkov noted that popular unrest is rarely the result of one cause, and unwittingly admitted that the purpose of the uprising was the desire to put an end to the source of the people's torment, and not because of religious fanaticism. "Popular uprisings are rarely the result of one reason," he wrote, they reflect on themselves partly conscious, partly unconscious, the desire to put an immediate end to everything that in the eyes of the rebels seems to be a flagrant untruth and the closest source of their misery. The press tried to shed some light on the reasons for the Andijan uprising, "but in general, it seems, everything was explained by Muslim fanaticism, which is always used to explain incomprehensible phenomena in the social life of Muslim peoples. Although this is partly true, the main reason is the low level of mental development of the madmen who decided to threaten our vast Empire with sticks, sickles and clubs. The Andijan affair once again proved that the uneducated people and the dark masses, easily fanaticized by outside influences, are a constant threat to the existing order "[5, p.124].

In 1908, in connection with the 10th anniversary of the uprising, an article by the anonymous author S. T-ov was published on the pages of the "Historical Bulletin" magazine. The author of the article denies the dominant position of Muslim fanaticism in the uprising. The author posed a specific question: "Was it (the uprising - AE) as a result of fanaticism of fanatics or other reasons." "The official investigation carried out with the aim of revealing the true cause of the 1898 uprising," he wrote, "found that the reason was almost exclusively in the fanaticism of Muslims, which was based on religious intolerance towards their kafir (give explanation) rulers" [6, p. 664] . He saw the main reason in the acceleration of the Russification of the region, which infringed upon the religious interests of Muslims.

Another author, V. Nalivkin, drew attention to the reasons for the uprising. He considered the shortcomings in the activities of the colonial administration as the main reason for the uprising. The author was the first and, perhaps, the only one of the pre-revolutionary researchers, directly declared his irreconcilable position in relation to the regime of government that existed in the Turkestan region, considering it excessively tough and prone to corruption.He considered the shortcomings in the activities of the colonial administration as the main reason for the uprising. "We talked and wrote a lot about the uprising, but we didn't say a single word about the most important, most significant reason for this uprising (that is, the "uprising" of Dukchi Ishan), about those grave, chronic ailments of our official life (service and public), which, being undesirable and harmful in general, seem to be especially harmful and dangerous on the Muslim outskirts"[7, p136]. - he writes. It should be noted here that after a few years Nalivkin shared the views of N.S. Lykoshin. He repeated and expounded at greater length the shortcomings in the activities of the colonial administration.

Thus, in the colonial period, in many studiesthe Andijan uprising was assessed according to the authorities' view of the natural "fanaticism" inherent in the Ferghana Muslims and the resulting threat of Islamic rebellion and ghazavat. Therefore, many authorities and researchers also argued that this uprising testified to a new, pan-Islamic threat, referring to the head of the uprising of the spiritual leader Dukchi Ishan on the possibility of his intercourse with the Ottoman sultan Abdul-Hamid II. As a result, the "Andijan events cast doubt on the policy of"ignoring "Islam, which the Russian government pursued in Turkestan since 1867, since the appointment of Konstantin Petrovich von Kaufman as the first governor-general of the district. As a result, S.M. Dukhovskoy, who served as governor-general at the time of the uprising, called for a more active policy towards Islam, which in the long term had serious consequences for the colonial rule in Turkestan "[8, p.48].

Modern historiographers pay much attention to the development of historical science during the Soviet period. In Soviet times, the stage of pre-revolutionary historiography was characterized as a "crisis of bourgeois-noble historiography in the period of imperialism" due to the reluctance of most bourgeois historians to view the materialist understanding of history as the highest achievement of historical thought and as a qualitatively new stage in the development of Russian

historiography. The manifestation of this crisis was seen in the refusal to recognize the progressive and natural course of history, from historical monism, in ignoring the role of the masses, the class struggle and the revolutionary movement. This was an extreme point of view that ignored the objective social situation. In the Soviet period, many historians did not actually try to establish the deep motives and causes of the Andijan uprising, preferring interpretations in the spirit of the historiographic ideology prevailing at that time. Until the end of the 1930s, Soviet historians could still regard it as a "truly revolutionary" movement of the oppressed working class of the Fergana Valley, despite its "religious coloring."

Historiographic analysis of the period of formation of Soviet historiography shows that at this time, along with the formation of a centralized administrative-command system, the Marxist-Leninist methodology of historical research was established in it. For the first time in Soviet historiography, the Andijan uprising was considered partially within the framework of national liberation movements in the work of E. Fedorov. One of the reasons for the uprising, the author noted the impoverishment of the masses [9, p.81].

At the end of the 20s of the last century, P. Galuso addressed this problem. He was one of the first to give a historical assessment of the reasons, significance and consequences of the Andijan uprising. The author emphasized the participation in the Andijan uprising of various social groups pursuing their own class interests, where the results of the uprising led to increased repression by the tsarist government and the arming of immigrants. His view is typical of early Soviet historiography, which criticized tsarist colonial policies as brutal and exploitative. P. Galuzo, who dealt with these issues back in the twenties, outlined the following stages in the development of the liberation movement of the period under consideration:

1. The liberation movement of the era of the conquest of Central Asia by Russia;

2. The liberation movement of the late 19th century (the last two decades);

3. The liberation movement of the early twentieth century. [10, p.41] .

A characteristic feature of the first and second stages, according to P.G. Galuzo was the religious orientation of speeches under the slogan "ghazavat".

One of the first Soviet researchers, Seng-Zade, drawing attention to the history of the uprising in his comprehensive work, believed that "the uprising of 1898, which was an attempt by dying feudalism to strangle capitalism that was nascent in Turkestan, trying to turn the history of Turkestan back to the times of the Kokand Khanate, should be considered an exclusively reactionary movement." [11, p.57] .

In the 30s, archival materials related to the above event were published on the pages of the Red Archive magazine. The expansion of the source study base for studying this problem had a significant impact on the development of research on uprisings. Analyzing the history of the uprising, E. Steinberg [12, p.123] saw the great importance of the Andijan uprising in the fact that it was an open attack by an organized rebel group on the colonialists, and not on peaceful officials or migrant peasants, but on the tsar's garrison and a military unit and denied the opinion of Seng-Zade, who considered the uprising reactionary.

According to the sources, in the studies carried out in the early years of the formation of Soviet historical science, pressure was made on socio-economic factors and on the excessive strengthening of colonial and social oppression. At the initial stage of its formation, Soviet historiography was characterized by a sharp negative assessment of the activities of the tsarist administration of the Turkestan Territory. In addition to the economic exploitation of the region, the emphasis was placed on the punitive policy of the authorities aimed at suppressing the national liberation movement of the peoples of Central Asia.

In 1937, with the beginning of the Stalinist repressions, research work on the history of national liberation movements was practically curtailed. In 1947, a work was published under the editorship of S.V. Bakhrushin "History of the peoples of Uzbekistan". The sections about the uprising itself in the main centers, about its driving forces are covered quite fully, a new interpretation of the name of the uprising is proposed. "This name, generally accepted in the literature, is somewhat arbitrary. In fact, Andijan was not so much the center of the movement as the place where the rebels attacked the tsarist garrison. The area of the uprising was much wider - it covered the area around Andijan, Osh and Namangan. The uprising was supposed to start also in these last two cities, and not only in Andijan itself; therefore, it would be more accurate to call the Andijan uprising of 1898 as Fergana or East Fergana "[13, p.362]. According to the author, as a popular movement, the Andijan uprising had great revolutionary significance. "The uprising thus contributed to the accumulation of the experience of political struggle among the broad working masses. In general, the Andijan uprising of 1898 was a progressive historical phenomenon, a force that pushed forward the historical development of Uzbekistan and prepared, to a certain extent, subsequent popular movements, in particular, the uprising of 1916"[13, p.365], - he believed. In some fundamental works written before the 50s, opinions appeared that assessed the nature of the Andijan uprising as a national liberation movement. However, starting in the 1950s, such views began to change. This was due to the fact that the situation was especially aggravated after the publication of a noisy article by the secretary of the Central Committee of the Azerbaijan Communist Party, M.D.Bagirov [14, p.22-31] about the uprising of Shamil. This article played a huge role in assessing the liberation movements in the national outskirts during the period of Russian colonization. Later, Bagirov's article came to be seen as a provision giving direction to all social sciences. In this regard, scientists who studied the Andijan uprising were forced to change their views.

At a conference held in 1950 at the Academy of Sciences of Uzbekistan, dedicated to the nature of the Andijan uprising, all participants, with the exception of K. Dodonov, came to the conclusion that the uprising was reactionary in nature. Some researchers overestimated it as "reactionary", and there were even hints of the intervention of British agents. Almost all researchers who wrote about the Andijan uprising of 1898 turned to the most obscure side of these events. In this regard, the most revealing article is B. Gafurov's article "The Andijan" uprising "of 1898" [15. pp. 50-61].

Later, from the moment of the "thaw of Khrushchev's democracy," both in all branches of public life and in the social sciences began a new assessment of controversial issues. But not all scientists immediately changed their views on the reactionary nature of the uprising. In 1966, a meeting of historians was held at the Institute of History of the Academy of Sciences of Uzbekistan to discuss the nature of the Andijan uprising. The participants in the meeting, noting that the wrong opinion, formed under the influence of the article by

M.D. Bagirov, in the 50s, came to the conclusion about the progressive significance of the uprising. The shadow side of the movement was the participation of feudal - clerical elements who sought to use the uprising of the people in order to restore their lost rights and privileges.

In the mid-70s, K.F. Kasymbekov was engaged in the development of the history of the liberation movement in the Fergana Valley. The author, in contrast to previous researchers, noted that the liberation movement was spread throughout the territory of the Turkestan region, and that the participants in the uprising were farmers, the poorest nomads, the urban poor and representatives of the new bourgeoisie. K. Kasymbekov, noting the spread of the movement over wide territories, showed that to limit the movement of 1898 to one attack on the Andijan garrison, calling it the "Andijan uprising" is clearly erroneous and historically incorrect, and along with this suggested to call the uprising the uprising of the working people of the Fergana Valley [16, pp. 43-65] . The author also showed the progressive nature of the uprising.

In Kyrgyzstan, the first historiographic review of literature on the history of the Andijan uprising was made by A. Khasanov. He specifically focused on the history of the study of the uprising and gave an assessment of the stages, conditions for the emergence of dominant concepts [17, p.5-6] . Anvarbek Khasanov was one of those scholars who argued that this uprising was a progressive phenomenon. But the periodization proposed by A. Khasanov cannot be considered completely correct and final. Supporters of one version or another were and are in all the stages noted.

With a historiographic review of the Andijan uprising, it can be noted that the researchers of this problem in the mid-60s and early 80s. agreed that the uprising was progressive. Such views were reflected in the works, scientific collections, and textbooks of Uzbek historians and Kyrgyz scientists who have partially addressed this problem. On the whole, the progressive nature of the Andijan uprising of 1898 was noted in all publications published since the second half of the 60s, and it seemed that there was a common opinion on this issue in historical science.

From the second half of the 80s.in the XX century in connection with the beginning of the "perestroika processes", the opinion was established among historians that the way out of the crisis of historical science lies in the study of pre-revolutionary historiography and criticism of historiography before perestroika. The calm that remained in the scientific community was broken by an article by the Uzbek historian M.G. Vakhabov [18, p.43-57] . In his article, the author argued that a positive assessment of the 1898 uprising was made "in spite of historical facts ... at the behest of some scholars, endowed with the unquestioning right to evaluate certain historical events," and considered the uprising an adventurous performance by Madali Ishan. This article was followed by a heated discussion among Uzbek scientists E.Yu. Yusupova, B.V. Lunin [19, p.18-31] , Kh.Z. Ziyaeva [20, p.63] . The Uzbek historian Kh. Ziyaev emphasized that despite the religious coloring, the uprising of 1898 was popular, shaking the foundations of the colonial-feudal order in pre-revolutionary Uzbekistan.

As a result of the discussion among historians on December 23, 1987, a conference on the problems of the national liberation movement in Central Asia and Kazakhstan at the end of the 19th and beginning of the 20th centuries was held in Tashkent. The participants in the conference viewed the uprising as an open anti-colonial action of the masses, it was concluded that the uprising undermined the foundations of the colonial regime of tsarism in Central Asia. The well-known Kyrgyz historian who participated in the conference K. Usenbaev raised the issue of participation in the uprising of the Kyrgyz. The invaluable importance of the works of K. Usenbaev in the study of the uprising of 1898. Back in Soviet times, he argued that it was a national liberation uprising [21].

The issue of the historiography of the Andijan uprising of 1898 was also considered in the dissertation of the Kyrgyz researcher Zh. Zhakypbekov. The main conclusions of the author, set out in the author's abstract of the dissertation, indicate that when covering this issue, more attention was paid to the work of Kyrgyz historians, devoted mainly to participation in the uprising of the Kyrgyz people [22].

A change in landmarks took place at the turn of the 1990s, which was due to the formation of the national historiography of the independent states of Central Asia. The problem of the struggle against colonialism and for independence is brought to the fore.

Conclusions. Studying the experience and opinions of pre-revolutionary and Soviet authors, relying on the achievements of modern historiography, in the conclusion the following conclusions were offered:

- The Andijan uprising refers to the second stage of the implementation of the colonial policy of tsarism in the Fergana Valley – the stage of transition to a full-fledged colonial policy. It is incorrect to assess the uprising as a random event. The genesis of the uprising lies in the nature of colonial policy and in its principles of phasing, gradualness and Russification.
- Despite the fact that the uprising was led by a representative of the Naqshbandi Sufi order, the spiritual leader Madali Ishan, and had an appeal to the holy war – ghazavat, the religious factor cannot be considered the main reason for the uprising. At the same time, one cannot deny the religious goals of the representatives of the clergy who took part in the uprising. The appeal to ghazavat also took place in the events before the Andijan uprising.
- The Andijan uprising is a multinational struggle during the colonial period. Before that, if we do not take into account the popular uprising of 1876, there was no such unification of the insurgent people into a single whole of multinational Fergana. Therefore, the uprising cannot be attributed to any one people. At the same time, we are far from the opinion that all peoples took an equal part. Uzbeks, Tajiks, Turks, and others took part in the uprising to varying degrees.
- Modern Kyrgyz historiography of the issue should provide continuity in the development of historical thought, determine its prospects in each specific direction and prevent the dominance of some tendencies of folk history, which are manifested to varying degrees in the process of the formation of national history.

Acknowledgments: We express our deep gratitude to the scientific consultants, Doctor of Historical Sciences, Professor T. Kenensariyev, Candidate of Historical Sciences, Professor K.S. Moldokasymov for useful advice when writing the article, as well as to colleagues of the Department of History of the Jalal-Abad State University. B. Osmonov, Department of Philosophy, International University named after K.Sh. Toktomamatov who contributed to the discussion of the manuscript in the process of its preparation.

References

1. Riots in Fergana (1898), Turkestanskie vedomosti. No. 37 (1665).
2. Yuvachev, IP (1907) "Kurban-dzhan datka Kara kirgiz queen of

Alai", Historical Bulletin. No. 12.p.954-980.
3. Lykoshin, NS (1908), "To the tenth anniversary of the Andijan massacre", Historical bulletin, no. 5 p. 52-59.
4. Terentyev, M. (1906), History of the conquest of Central Asia, SPb.T.3. 499 s.
5. Salkov, V. (1901), Andijan uprising of 1898, Kazan, 130 p.
6. Tov, S. (1908), "Andijan uprising and its reasons" Historical Bulletin. №5.p.659-670
7. Nalivkin, V. (1913), Natives before and now, Tashkent: A.L. Kirsner, 1913.144 p.
8. Morisson A. (2013) "Sufism, Pan-Islamism and Information Panic: Nil SergeevichLykoshin and the Consequences of the Andijan Uprising", Tartaria Magna. No. 2.s.48
9. Feodorov, E. (1925), Essays on the national liberation movement in Central Asia, Tashkent, 237 p.
10. Galuzo, P.G. (1929), Turkestan colony. M.: Communist University of the Working East named after I.V. Stalin, 1929 .-- 162 p.
11. Seng-Zade (1929), "To the 30th anniversary of the Andijan uprising of 1898" Revolution in Wed. Asia, Book. 1.Tashkent, p.41-59.
12. Steinberg E. (1938), "Andijan uprising of 1898" Red archive. Historical magazine. State Socio-Economic Publishing House,. M, T.3 (88), pp. 123-128.
13. Bakhrushin, S. V. (1947) History of the peoples of Uzbekistan, Tashkent, 459 p.
14. Bagirov, MD (1950), "On the question of the nature of the movement of Muridism and Shamil", Bolshevik, No. 13. P. 22-31.
15. Gafurov, B. (1953), "Andijan uprising of 1898" Questions of history, no. 2, p. 50-61.
16. Kasymbekov, Қ. F., (1976), From the history of popular movements in Fergana in the late XIX - early XX centuries. ed. H. T. Tursunov. Tashkent, s. 43-65.
17. Khasanov, A. (1972) "Historiography of the Andijan uprising of 1898" Proceedings of KSU, Frunze, Issue 12. from. 5-6.
18. Vakhabov, MG (1987) "Once again about the Andijan uprising of 1898" Social sciences in Uzbekistan, no. p.43-57
19. Yusupov, E. Yu., Lunin, BV (1987), "The Andijan uprising of 1898 in Soviet historical literature", Public sciences in Uzbekistan, No. 1, pp. 18-31.
20. Ziyaev, Kh. Z. (1988), "On the social essence of the Andijan uprising of 1898" Social sciences in Uzbekistan, no. 7. pp. 57-63
21. Usenbaev, K.U. (1998), "On the participation of the Kyrgyz in the Andijan uprising of 1898" Popular movements in Central Asia in the 19th century (Based on materials from Kyrgyzstan) Bishkek-Osh, 1998. 154 p.
22. Zhakypbekov, J. (1986) Soviet historiography of the revolutionary and national liberation movement in Central Asia. In the second half of the XIX - early XX century.in .: author. dis…. Cand.ist. nauk, Moscow, 26 p.

Service Diversification And Economic Efficiency

Shukhrat Khasanovich Sattarov (Doctor of Economic Sciences, Professor)[1]
shuhrat_sattarov@uztitu.uz | ORCID: 0009-0007-4492-4220
[1.] International Cooperation, Research and Innovation Tashkent University of Economics and Technologies Tashkent, Uzbekistan

Abstract.
This article provides a scientific and practical analysis of the impact of diversification strategies on economic efficiency in the service sector. Based on official statistical data, the dynamics of service sector development in Uzbekistan during 2010–2024 are analyzed, demonstrating an increasing share of high value-added, innovative, and digital services. The findings confirm that diversification processes in the service sector are a key factor in enhancing economic efficiency, competitiveness, and financial stability of enterprises.
Keywords: service sector, diversification, innovative (digital) technologies, financial stability, competitiveness, economic efficiency

Introduction. In the contemporary era of globalization, the service sector has emerged as one of the key drivers of economic growth, employment generation, and competitiveness enhancement. According to World Bank data, the share of services in GDP in developed countries accounts for 70–80%[1]. At the same time, digital transformation, innovative technologies, and rapidly changing consumer preferences require service enterprises to demonstrate high adaptability and flexibility. Under such conditions, diversification strategies have gained increasing scientific and practical significance as an important instrument for improving efficiency in the service sector[2].

In recent years, the accelerated development of the service sector has become one of the priority directions of Uzbekistan's economic policy. The "Uzbekistan–2030" Strategy defines expanding the share of services, developing digital services, and introducing innovative service models as key tasks aimed at enhancing overall economic efficiency[3]. However, despite the rapid growth of the service sector's share in GDP, its structural composition remains dominated by traditional service activities, while the proportion of innovative and high value-added services is still insufficient.

This situation highlights the necessity of deepening diversification processes in the service sector, particularly through a scientific analysis of diversification strategies and their impact on economic efficiency.

The objective of this study is to provide a scientific analysis of the impact of diversification strategies on economic efficiency in the service sector and to develop evidence-based conclusions and practical recommendations based on the example of Uzbekistan's service industry.

Literature Review. The review of existing research indicates that scholars offer diverse interpretations of the concept of diversification. These approaches generally emphasize its strategic importance for firms, particularly in managing risks and expanding opportunities for sustainable development.

Diversification is defined as the expansion of a firm's service types, market segments, technologies, or service delivery areas in order to reduce risk and achieve sustainable growth[4]. In the service sector, diversification not only enhances economic efficiency but also improves service quality, customer satisfaction, and digital engagement[5].

Some studies conceptualize service diversification as a strategy for achieving competitive advantage by expanding service portfolios, introducing new services, or adapting existing services to new market segments[6]. Recent empirical studies demonstrate a positive relationship between service diversification and firms' financial and operational performance[7].

Moreover, diversification in services is considered a key factor stimulating the adoption of innovative technologies and digital service models[8]. This suggests that innovation and diversification function as interrelated strategic instruments in ensuring competitiveness within the service industry.

Product and service diversification contributes not only to economic efficiency but also to institutional stability[7]. In particular, entering new customer segments and expanding partnership networks supports long-term sustainable business development.

Sector-specific studies, including research in hospitality and tourism services, indicate that related (concentric) diversification strategies often generate higher performance outcomes[9], as they enable cost optimization and improved managerial efficiency.

Furthermore, when service diversification is implemented in alignment with digital transformation processes, it produces even stronger performance effects and significantly enhances firm efficiency[10].

Overall, the reviewed literature confirms the strategic importance of diversification in the service sector. From this perspective, conducting an empirical analysis of diversification processes in Uzbekistan's service industry and examining their mechanisms of influence on economic efficiency represents a highly relevant research task.

Methods. The study employs economic and comparative analysis, statistical and structural analysis, as well as logical and analytical approaches to examine the research problem. Official statistical data were used to assess diversification processes and structural changes in Uzbekistan's service sector.

Results and Discussion. The necessity of diversifying the service sector is directly associated with the structural reforms implemented in the national economy, the deepening of market relations, and the intensification of the competitive environment. Diversification processes play a crucial role in reducing economic risks, ensuring financial stability, improving the efficient use of investment resources, and enhancing entrepreneurial activity within the service industry. Within the framework of this study, the volume and structural changes of services in Uzbekistan were analyzed based on official statistical data in order to assess diversification processes in the sector.

The analysis of data for the period 2010–2024 indicates that significant structural transformations and diversification processes have taken place in Uzbekistan's service sector. During this period, the total volume of services increased from USD 16.8 billion to USD 51.9 billion, representing a 3.1-fold growth[1]. Structural diversification was particularly evident in the rapid expansion of specific service segments. In 2024 compared to

2010, high growth rates were observed in accommodation and food services, financial services, healthcare, education, as well as architecture, engineering research, technical testing, and analytical services.

Alongside quantitative growth, substantial structural reallocation occurred within the sector. The share of transport services, which accounted for 38.8% of total services in 2010, declined to 17.7% by 2024, while the share of trade services decreased from 24.4% to 18.3%[11]. This trend reflects a gradual transition from traditional service activities toward higher value-added services.

At the same time, accommodation and food services demonstrated the highest growth rate, with their share rising from 1.1% to 22.4%[11], indicating intensified market and product diversification in tourism, hospitality, and catering industries. The increase in the share of financial services from 9.7% to 16.5% confirms the strengthening of innovative and concentric diversification processes. Growth in education, healthcare, information, and communication services demonstrates the expansion of socially oriented and knowledge-based segments of the service economy.

Overall, the data substantiate that diversification has become one of the key drivers of economic growth, structural balance, and sustainable development in Uzbekistan's service sector. These processes indicate the emergence of new service types, the expansion of consumer demand, and the increasing alignment of services with market requirements.

However, despite these shifts, traditional services still retain a dominant position. In 2024, accommodation and food services accounted for 22.4% of total services, trade services for 18.3%, transport services for 17.7%, and financial services for 16.5%[11], suggesting that diversification remains incomplete and structurally imbalanced.

Statistical analysis confirms high growth rates in the service sector; nevertheless, qualitative assessment requires examination of diversification types and their impact on efficiency. Academic literature suggests that diversification enhances economic efficiency, competitiveness, and stability of enterprises, though its mechanisms vary across contexts.

Recent structural shifts indicate strengthening horizontal and innovative diversification trends. High value-added segments such as financial services, information and communication technologies, logistics, tourism, and digital platforms are expanding. Thus, diversification in Uzbekistan is not limited to quantitative growth but also encompasses qualitative structural transformation.

Horizontal diversification manifests through the expansion of service offerings within existing industries. For example, commercial banks in Uzbekistan have extended beyond traditional lending to introduce digital payments, online lending, mobile banking, insurance services, investment products, and other financial instruments. This expansion has broadened customer coverage, increased service utilization, and boosted revenue generation.

Vertical diversification is evident in transport, tourism, and trade sectors, where enterprises integrate logistics, after-sales services, and technical support into their operations. This integration reduces intermediate costs and improves service quality and efficiency.

Innovative (digital) diversification represents one of the most significant empirical trends in the service sector. The rapid growth of ICT services, e-commerce, and digital public services has been accompanied by the introduction of online platforms, automated service processes, and artificial intelligence technologies. These developments have increased labor productivity, expanded access to services, and reduced transaction costs.

Market diversification is reflected in territorial expansion, as service enterprises increasingly operate in regions and rural areas. This contributes to reducing regional economic disparities, diversifying sources of demand, and stabilizing income streams within the sector.

In general, the findings confirm that diversification in Uzbekistan's service sector is multidimensional and positively affects service efficiency. Nevertheless, horizontal and market diversification currently dominate, while innovative and concentric diversification remain comparatively underdeveloped relative to international experience. This suggests that the potential for developing high value-added, knowledge- and innovation-based services has not yet been fully realized.

Macroeconomic analysis further demonstrates that the share of services in GDP increased from 41.1% in 2010 to 47.4% in 2024[11]. However, compared to developed economies—where services account for 70–80% of GDP according to World Bank data[1]—Uzbekistan's service sector remains relatively underdeveloped. This underscores the necessity of further diversification, particularly in high value-added and innovation-driven segments.

Conclusion. The findings demonstrate that the sustained growth and structural changes observed in Uzbekistan's service sector during 2010–2024 are directly linked to diversification processes. The rapid expansion of service volumes, the relative decline of traditional segments, and the increasing share of innovative and high value-added services confirm the positive impact of diversification on economic efficiency.

The study reveals that horizontal, vertical, and innovative diversification function as complementary and mutually reinforcing mechanisms. Horizontal diversification expands service types and market coverage; vertical diversification strengthens value creation within service chains and enhances internal efficiency; and innovative diversification serves as a decisive factor in achieving competitive advantage and ensuring long-term sustainable development.

In conclusion, the systematic implementation of diversification strategies in the service sector constitutes a key factor in increasing the share of services in Uzbekistan's GDP, strengthening economic stability, and enhancing global competitiveness.

References

1. World Bank. World Development Report 2024. Available at: https://www.worldbank.org/en/publication/wdr2024.
2. OECD. Global Value Chains and Services Diversification. Paris, 2021.
3. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PF-158 dated September 11, 2023, "On the Strategy 'Uzbekistan – 2030'". Available at: https://lex.uz/docs/6600413.
4. Teece, D.J. Dynamic Capabilities and Strategic Management. Strategic Management Journal, 2020.
5. Wirtz, J., Lovelock, C. Services Marketing: People, Technology, Strategy. World Scientific, 2021.
6. Hitt, M. A., Hoskisson, R. E., & Kim, H. (1997). International Diversification: Effects on Innovation and Firm Performance in Product-Diversified Firms. Academy of Management Journal, 40(4), 767–798.
7. Giachetti, C. (2012). A Resource-Based Perspective on the Relationship between Service Diversification and Firm Performance: Evidence from Italian Facility Management Firms. Journal of Business Economics and Management, 3(3), 567–585.

8. Ren, P., Zhao, Z., Yang, Q. (2024). Exploring the Path of Development for Study Abroad Consultancy Firms in China. Available at: https://arxiv.org/abs/2404.
9. Turabamariya, C., & Irechukwu, E. N. (2022). Service Diversification Strategies and Performance of the Hospitality Industry in Rwanda: A Case of Centre National d'Education Transformatrice (CENETRA). Journal of Strategic Management, 6(6), 35–62. https://doi.org/10.53819/81018102t6039
10. MahaShehadeh, M., Almohtaseb, A., Aldehayyat, J., Abu-AlSondos, I. (2023). Digital Transformation and Competitive Advantage in the Service Sector: A Moderated-Mediation Model. Sustainability, 15, 2077. https://doi.org/10.3390/su15032077
11. State Committee of the Republic of Uzbekistan on Statistics. Statistical Data. Available at: https://stat.uz/.

Leadership Competence and Creativity in Managing Challenging Personnel in Higher Education Institutions

Saidova Sayyora Djurayevna (Associate Professor)[1]
sayyora.saidova.68@gmail.com | ORCID ID: 0009-0007-7589-7595
[1.] Dean of the Faculty of Social Sciences, Tashkent University of Economics and Technologies
Tashkent, Uzbekistan

Abstract.
This article demonstrates that the competence and creativity of the manager is critical in dealing with problem employees, and that they have both theoretical knowledge and practical skills in conflict management. The dissemination of such knowledge is one of the urgent tasks of our time, so that employees in the field of management can work in a healthy spiritual environment, and have a place and status in society.
Keywords: competence, creativity, conflict, management, leader, personality, psychology, conflict.

Oliy ta’lim muassasalarida muammoli xodimlar bilan ishlashda rahbarning kompetentligi va kreativligi

Saidova Sayyora Djurayevna (dotsent)[1]
sayyora.saidova.68@gmail.com | ORCID ID: 0009-0007-7589-7595
[1.] Toshkent iqtisodiyot va texnologiyalari universiteti, Ijtimoiy fanlar fakulteti dekani
Toshkent, O‘zbekiston

Annotatsiya.
Ushbu maqolada muammoli xodimlar bilan ishlashda rahbarning kompetentligi va kreativligi o‘ta muhim bo‘lib, nizolar to‘g‘risida ham nazariy bilimlar, ham amaliy ko‘nikmalarga ega bo‘lishi ochib berilgan. Boshqaruv sohasida xodimlarning sog‘lom ma’naviy muhit hukmronligida faoliyat olib borishlari, jamiyatda o‘z o‘rni va mavqeiga ega bo‘lishi uchun ana shunday bilimlarni targ‘ib etish davrimizning dolzarb vazifalari hisoblanadi.
Kalit so‘zlar: kompetentlik, kreativlik, konflikt, boshqaruv, rahbar, shaxs, psixologiya, nizo

Kirish. O‘zbekiston xalqi o‘zini milliy-ma’naviy yangilanishida o‘ziga xos yo‘lni tanladi va bu jarayon yurtboshimiz Sh.M.Mirziyoev rahnamoligida bosqichma-bosqich davom etmoqda. O‘zbekistonning bozor iqtisodiyotiga o‘tish yo‘lidagi sa’y-harakati davlat va jamiyatning barcha sohalardagi, shu jumladan, ta’lim tizimidagi chuqur islohotlar bilan bog’liq.

Taraqqiyot yo‘lidan o‘tayotgan har qanday jamiyat yuksak milliy tafakkur, kasb-mahoratga ega bo‘lgan kadrlarga kuchli ehtiyoj sezadi. Keyingi yillarda rahbar xodimlarga bo‘lgan talab keskin oshdi, sifat va miqdor ko‘rsatkichlari o‘zgardi, ishga qabul qiluvchilar ko‘p hollarda xodimning ishni qay darajada bilishligi, kasbiy mahoratiga, qolaversa uning kasbiy kompetentligi va kreativlik xususiyatlariga e’tibor bermoqdalar.

Shunday ezgu maqsadlarni amalga oshirish yo‘lida oliy ta’lim tizimi rahbarlari oldiga qo‘yilayotgan muhim talablardan biri - muammoli kadrlar bilan ishlashda rahbarning kompetentligi va kreativligini oshirishni taqozo etmoqda.

Ma’lumki, mamlakatimizning boshqaruv tizimidagi barcha ta’lim muassasalarida va unda rahbarlik faoliyatining sifatli va muvaffaqqiyatli olib borilishida rahbarning kasbiy kompetentligi va kreativligi juda muhim.

Hozirgi paytda ta’lim muassasalarining rahbar xodimlari oldiga qo‘yilayotgan muhim vazifalardan biri rahbar boshqarayotgan ta’lim muassasasidagi nostandart vaziyatlarga yechim topish, pedagog xodimlarni innovatsion faoliyatga yo‘naltirish hamda axborot resurslari va texnologiyasidan faol foydalanishga tayyorlashdan iborat.

Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov ta’kidlaganidek, “... Biz ko‘pincha rahbar qat’iyatli, bilimdon va talabchan bo‘lishi kerak, deymiz. Hech shubhasiz, rahbar uchun bu fazilatlar suv bilan havoday zarur ... . Rahbar qachon el-yurt ishonchini, e’tiborini qozona oladi? Qachonki yuragi, qo‘li toza, ko‘ngli ochiq, aql va zakovat sohibi bo‘lsa, uning tabiatida qat’iyatlilik bilan bilim, talabchanlik bilan adolat uyg’un bo‘lsa, u o‘zi boshqaradigan odamlarning g’am-tashvishlarini o‘z qalbidan o‘tkazishga qodir bo‘ladi. U o‘zining issiq istarasi, muomalasi bo‘ladimi, qandaydir boshqa ijobiy jihati bilanmi, odamlarning e’tiborini o‘ziga tortadigan, bir so‘z bilan aytganda, xalqning ko‘ngliga yo‘l topa oladigan bo‘lishi shart”.

Mavzuning dolzarbligi. Bu muammoga doir birmuncha ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilgan, ammo respublikaning barcha oliy ta’lim muassasalari rahbar xodimlari muammoli kadrlar bilan ishlashda rahbarning kompetentligi va kreativligini oshirishning o‘ziga xos yo‘llarini bilish muammosi biroz nazardan chetda qolgan. Oliy ta’lim tizimida rahbar bir qator sifat va fazilatlarga, jumladan tashkilotchi, ijodkor, nufuzli va ishonchli, tashabbuskor, ishbilarmon, omilkor, murakkab vaziyatlardan chiqishga yo‘l topadigan, mehrli va jamoani ortidan ergashtira oladigan, o‘z ishining fidoyisi, iqtisod va tejamkorlikni yo‘lga qo‘yadigan, mas’uliyatli, qat’iyatli va so‘zining ustidan chiquvchi, vijdonli, andishali, insofli va o‘ziga ishonch uyg’ota oladigan kabi xislatlariga ega bo‘lmog’i lozim.

Kompetentlik - deganda ko‘pincha shaxsning faoliyat yuritishga umumiy qobiliyati va uning kasbiy tayyorgarligida namoyon bo‘luvchi bilim va tajribalarga asoslangan integrallashgan sifatlar nazarda tutiladi. Demak, kompetentlik tushunchasi bilim, malaka va ko‘nikma tushunchalaridan kengroq, chunki ular shaxsning yo‘naltirilganligi, muammolarni his qila olishi, sinchkovlikni

namoyon qila olishi, egiluvchan fikrlashga ega bo‘lishi kabi sifatlarni o‘z ichiga oladi.

Ta’limda yangi tadqiqot yo‘nalishi bo‘lgan kompetentli yondoshuvning paydo bo‘lishi hamda xorijiy pedagogik va metodik manbalarda “kompetentlik” tushunchasi 1960 yillarning oxiri 1970 yillarning boshlarida paydo bo‘ldi va oliy ta’lim muassasalarida ta’lim oluvchilarning kasbiy tayyorgarligi nazariyasi va amaliyotiga keng kirib bordi.

Kompetentlik tushunchasi nafaqat aniq bilim va ko‘nikmalar, balki aniq strategiya, mos emotsiya va munosabat, xuddi shuningdek, butun bir tizimni boshqarish mexanizmi mavjud ekanligi talab etiladigan murakkab amaliy masalalarni hal etish bilan bog’liq.

Kompetentlikka yo‘naltirilgan ta’lim amerikalik tilshunos N.Xomskiy (1965 yil, Massachutes universiteti) tomonidan taklif etilgan “kompetentsiya” atamasining umumiy ma’nosida shakllandi. Yevropa Kengashi dasturi bo‘yicha Bern shahrida bo‘lib o‘tgan simpoziumda (1996 yil) “kompetentsiya” tushunchasi “uquv”, “kompetentlik”, “qobiliyat”, “mahorat” singari tushunchalar qatoriga kiritilgan. Yevropa davlatlarining ta’lim vazirlari Boloniya deklaratsiyasida (1999 yil) ta’lim islohatlarining kontseptual asoslari sifatida kompetentli yondoshuv e’tirof etildi.

Rahbarning kompetentsiyasida kreativlik muhim rol o‘ynaydi. “Rahbarning kreativlik qobiliyati” tushunchasi talqiniga turlicha yondoshuvlar mavjud.

Rahbarning kreativligi - bu rahbarning innovatsion yondashuvlari bilan shakllanadi. Rahbarning kreativligi - tashabbuskorlikni, samarali muloqotni, yuksak siyosiy va ijtimoiy mavqeni, oldindan ko‘ra olish intuitsiyasi rivojlanganlikni va tashkilot faoliyatining qaerga yo‘nalishini tezda payqab olishlari zarur. O‘ziga ishonchi bo‘lmagan rahbar vaziyat o‘zgarishi bilan, o‘z qarorini o‘zgartirib turadi. Bunday rahbar qo‘l ostida ishlaydigan xodimlar o‘z rahbari timsolida suyanchiq ko‘rmaydilar, tashkilotda o‘tkazayotgan kunlari vaqtinchalikdek tuyuladi. Boz ustiga, bunday rahbar o‘zgalar bilan muzokaralar olib borishga ham qodir emas. Chunki o‘z shaxsiga va qobiliyatiga ishonmagan odam o‘zgalarda ham ishonch uyg’ota olmaydi.

Kreativlikning mohiyati - intellekt insonning aqliy salohiyati bo‘lsa, kreativlik ana shu aqliy salohiyatni maqsadga yo‘naltirilgan tarzda erkin ishlata olish qobiliyati hisoblanadi.

Oliy ta’lim rahbari uchun o‘zining pedagogik faoliyatini sifatli boshqarish va muammoli kadrlar bilan ishlashda rahbarning kompetentligi va kreativligini ilmiy-pedagogik asoslarini o‘rganish zamon talabidir.

Muammoli xodimlar bilan ishlashda rahbarning kompetentligi va kreativligi muammolarini tadqiq qilish bilan bir qator olimlar shug’ullanganlar. Jumladan, mutaxassislar nizolarni bartaraf etishning ko‘plab usullari va yo‘llari borasida tavsiyalar ishlab chiqqanlar. Masalan, X.Kornelius va Sh.Feyrlar uni xal qilish uchun nizo xaritasini tuzishni taklif etgan. Rus olimi G.N.Smirnov turli nizolarni bartaraf etishga imkon beruvchi tizimiy hamda shaxslararo ikki guruh usullarni taklif etgan.

Ushbu muammoga yaqin izlanishlar olib borgan o‘zbekistonlik tadqiqotchilar ham mavjud. Jumladan, N.Boymurodovning “Rahbar psixologiyasi” (2005, 2007), I.Maxmudovning “Boshqaruv psixologiyasi” (2006), V.Karimova, O.Hayitov va boshqalarning “Boshqaruv sohasidagi professional kompetentsiya asoslari” (2007), O.Hayitov va N.Umarovalarning “Boshqaruv psixologiyasidan qisqacha izohli lug’at” (2008), Q.Abrurahmonov va boshqalar tayyorlagan “Personalni boshqarish”(1998) , D.S.Qosimovaning “Boshqarish nazariyasi” o‘quv qo‘llanmasi (2007) , M.Quronovning “Rahbarlik lavozimlari professiogrammalari haqida. Rahbar va xodim” (1998) , G.To‘ychievaning “Yoshlar va konfliktlar: konfliktlar yechimiga o‘rganish” kabi kitoblari shular jumlasidandir.

Inson hayoti davomida turli ijtimoiy munosabatlarga kirishadi va boshqalar bilan bo‘ladigan turli munosabatlarning uzluksizligidan iborat bo‘lgan jarayonning faol ishtirokchisiga aylanadi. Ana shu munosabatlar esa har doim ham bir tekis, silliq va tinch davom etavermaydi. Hayotning bir tekis davom etishini turli nizo va ziddiyatlar buzib turadi. Biz ularni konfliktlar deb ataymiz.

Konfliktlar yoki konfliktologiya, yechimi sohasi yangi rivojlanib kelayotgan va taraqqiy etayotgan fan sohalaridan hisoblanadi. Shu bois, konfliktologiya sohasining nazariy asoslari, uning milliy xususiyatlari, ijtimoiy o‘ziga xosliklari, konfliktlarning jamiyat hayoti bilan aloqadorligi, shaxslararo konfliktlar, konfliktlarning huquqiy aspektlari, mehnat jamoasidagi konfliktlar masalalari ko‘pchilik tadqiqotchilarni qiziqtiradi. Ko‘rinib turibdiki, konfliktologiyaning o‘z ichki yo‘nalishlari ko‘p. Konfliktologik kayfiyat va xususiyatlarni o‘rganish jamiyatdagi inqirozlarning kelib chiqishi va ijtimoiy to‘qnashuvlarning oldini olishga ko‘mak beradi. Bu o‘z navbatida oliy ta’lim muassasalarida esa sog’lom muhitni yaratadi.

Konflikt har bir inson hayotiga aloqador bo‘lgani kabi muammoli xodimlar bilan ishlashda rahbar boshqaruvi va faoliyatida ham o‘ziga xos jarayon hisoblanib, hech bir kasb egasi o‘z kasbiy faoliyatida konflikt vaziyatlardan muhofaza qilinganman deb ayta olmaydi. Konfliktlar inson hayotining ajralmas qismi hisoblanadi, chunki har bir inson atrofini turli xarakter va xususiyatlar, tiplarga ega bo‘lgan insonlar jamoasi o‘rab turadi. Shu bois o‘z hayoti davomida konfliktlar bilan to‘qnash keladi.

Konfliktlar tabiiy hodisa bo‘lib, konflikt bilan to‘g’ri munosabat o‘rnatish inson tarbiyasi, uning shakllanishining zaruriy talablaridan biridir. So‘nggi vaqtlarda zamonaviy jamiyatdagi rahbar xodimlarga bo‘lgan turli ilmiy-texnik, ma’naviy, iqtisodiy, ijtimoiy talab ta’sirlarining haddan ziyod ortib borishi, ayni paytda boshqaruv faoliyatini olib borishning murakkablik tomoni ortib borayotganligi rahbarlar to‘qnash kelishi mumkin bo‘lgan turli konflikt vaziyatlarni ham oshiradi.

Turli konflikt va ziddiyatlar bilan umr davomida, har qanday yoshda, har joyda, har qanday vaziyatda to‘qnash kelish mumkin. Konfliktlar jamiyatda va shaxslararo munosabatlarda bo‘lgani kabi rahbar va uning xodimlari orasida, jamoa a’zolari o‘rtasida ham sodir bo‘lishi mumkin. Konfliktlar, odatda, ko‘p vaqt odamlar birga bo‘ladigan hollarda, ya’ni ular uzoq muddat bir-birlari bilan psixologik va ruhiy muloqotda bo‘ladigan hollarda, ular ma’lum muddat o‘zaro birgalikdagi mehnat faoliyatlarida ko‘proq sodir bo‘ladi.

Xo‘sh, aslida konflikt nima, uni yengib bo‘ladimi, undan inson o‘zini ehtiyot qilishi mumkinmi, konfliktsiz yashashning tartib va qoidalari mavjudmi, ular nimalardan iborat?

Mana shunday savollar ko‘pchilikni o‘ylantirishi tabiiy. Har bir inson nizolar bilan to‘qnash kelishi aniq bo‘lganligi sababli nizolar hakida keng bilimlarni tarbiyalash va shakllantirish muhim pedagogik ahamiyat kasb etadi. Shu bois nizolar to‘g’risida ham nazariy bilimlar, ham amaliy ko‘nikmalarga ega bo‘lish hozirgi zamonda yoshlarni mustaqil hayotga tayyorlash va ayniqsa boshqaruv sohasida xodimlarning sog’lom ma’naviy muhit hukmronligida faoliyat olib borishlari jamiyatda o‘z o‘rni va mavqeiga ega bo‘lishida zarur ehtiyojlardan bo‘lib, ana shunday bilimlarni targ’ib etish davrimizning dolzarb vazifalaridandir.

Odatda, konflikt deb, qarama-qarshi yo‘nalgan qarashlarga, noxush hissiy kechinmalar bilan bog’liq guruhlararo yoki shaxslararo munosabatlar orqali ifodalanuvchi to‘qnashuvlarga aytiladi.

Konflikt - o‘zaro qarama-qarshi bo‘lgan ziddiyatli manfaatlar va munosabatlarning ochiq to‘qnashuvidir.

Konflikt har kunlik hayot tarzimizga xos bo‘lgan voqelik bo‘lishiga qaramay, insonlar ko‘pincha ularni noto‘g’ri talqin etadi hamda ularni “anglangan” holda qabul qilishga o‘rgatilmaydi. Konflikt vaziyatga tushib qolgan vaqtimizdagina mana shu konflikt vaziyatni tahlil qilishga urinamiz. Ammo har doim ham bizning bilim va ko‘nikmalarimiz konflikt vaziyatdan chiqib ketish uchun yetarli bo‘lmaydi. Chunki bizning hayotiy tajribamiz kam, chunki biz konfliktlar yechimi bo‘yicha maxsus bilimlarni egallamaganmiz. Tabiiyki, har bir inson konfliktlarni tushunadi, ular mohiyatini to‘g’ri anglaydi hamda ularni yenga biladi deyish, xato hisoblanadi.Shu bois, konfliktlarni o‘rganish, ularni ilmiy anglash davr talabi bo‘lib, konfliktlar bo‘yicha zamonaviy bilimlarni egallagan mutaxassislar, qolaversa oliy ta’lim rahbarlarini tayyorlab yetkazish davr bilan hamnafas bo‘lishni anglatadi. Horijiy davlatlarda yuqori va quyi bosqichdagi barcha rahbar xodimlar konfliktlar yechimi bo‘yicha ta’lim oladilar. Bu esa rahbarlik faoliyatida konfliktlar va ularning yechimi bo‘yicha ma’lum bilimlar va ko‘nikmalarni egallamasdan turib, zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarda, ta’lim tizimlarida sifatli boshqaruv olib borib bo‘lmasligini anglatadi.

Psixologik nuqtai nazardan qaraganda, odamlarga halokatli ta’sir etadigan holat konfliktlarning o‘zi emas, balki ularning oqibatidir. Nizolar oqibatida inson ruhiyatida qo‘rqinch, vahima, adovat kabi salbiy hislar yuzaga keladi. Agar mazkur kechinmalar kuchli bo‘lsa va uzoq muddat davom etsa, odamda himoya reaktsiyasi paydo bo‘lishi va mustahkamlanishi mumkin. Nizolarning oldini olish yoki u paydo bo‘lgan bo‘lsa, bartaraf etish uchun uning kelib chiqish sababini, asosiy aybdorlarni yoki ob’ektiv sabablarni aniqlash lozim.

Mutaxassislar nizolarni bartaraf etishning ko‘plab usullari va yo‘llari borasida tavsiyalar ishlab chiqqanlar. Masalan, X.Kornelius va Sh.Feyerlar uni xal qilish uchun nizo xaritasini tuzishni taklif etadi.

Tabiiy, mutaxassislar va olimlarni shaxslararo munosabatlar jarayonida turli vaziyatlarda paydo bo‘ladigan nizolarni bartarf etish masalasi qiziqtiradi. Rus olim G.N.Smirnov turli nizolarni bartaraf etishga imkon beruvchi ikki guruh usullarni taklif etadi - tizimiy hamda shaxslararo. Bu kabi turli konfliktlarni oldini olish, uni bartaraf etish usul va yo‘llarini bilish muammoli xodimlar bilan ishlashda oliy ta’lim rahbarining boshqaruv faoliyati uchun juda muhim.

Konfliktning yechimini topish - konflikt vaziyatni yo‘qotish hamda u yuzaga keltirgan munosabalarni to‘g’ri yo‘lga solish bilimlari va ko‘nikmalari majmuidan iboratdir.

So‘nggi paytlarda oliy ta’limda sog’lom muhitni yaratish omiliga e’tiborning ortib borishi munosabati bilan muammoli xodimlar bilan ishlashda rahbarning kompetentligi va kreativligi masalalariga ham qiziqish kuchaydi. Chunki, oliy ta’lim muassasalarida konfliktli vaziyatlar, ularning kelib chiqish sabablari, uni oldini olishda rahbarda kompetentlik va kreativlik sifatlarining yetishmayotgani muammoli xodimlar bilan rahbar o‘rtasida turli ko‘rinishdagi konfliktlarning kelib chiqishiga sabab bo‘lmoqda.

Oliy ta’lim muassasalarida muammoli xodimlar bilan rahbarlar o‘rtasida sodir bo‘ladigan konfliklar faqat xodimlar bilan bog’liqmi?,-degan savol tug’ilishi tabiiy. Bu savolga javob berish uchun oliy ta’lim muassasalarida rahbarlar tomonidan ham jamoa etikasining buzilishi kabi holatlar uchrab turadiki, bunday hollarda tabiiyki, ular o‘rtasida konfliktlar yuzaga keladi va o‘z navbatida jamoa etikasini o‘rganish har bir rahbar xodimning boshqaruv faoliyati uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Oliy ta’lim muassasalarida xodimlar o‘zaro bir-birlarini hurmat qilish va bir-birlariga zarar yetkazmaslikka harakat qilib ishlaydilar. Ammo shunga qaramasdan ba’zan ular o‘rtasida, ko‘proq jamoa rahbarining o‘z qo‘lidagi xodimlarga nisbatan jamoa etikasining buzilish hollari uchrab turadi. Ular quyidagilardan iboratdir:

1. Rahbarning o‘z qo‘lida ishlayotganlarga nisbatan dimog’dorligi, o‘zini katta tutishi, ularni bexurmat qilishi;
2. Bergan va’dalar ustida turmaslik;
3. O‘z fikrlaridan o‘zgacha bo‘lgan qarashlarni yoqtirmaslik, ularni inkor etish, ularni bildirgan kishilarni ta’qib ostiga olish;
4. Tanqid va o‘z-o‘zini tanqidni bo‘g’ib qo‘yish;
5. O‘z qo‘lidagi xodimlar huquqlarini cheklash;
6. Xodimlarga ular mas’uliyatidan tashqari shaxsiy majburiyatlarni yuklash va ularning bajarilishini talab etish;
7. Barcha uchun muhim bo‘lgan ba’zi ma’lumotlarni yashirib, ulardan jamoani bexabar qoldirish (masalan, shtatlar qisqarishi yoki chet elga ketish uchun kelgan komandirovka);
8. Inson nafsoniyatini pastga uradigan tanqid bilan shug’ullanish;
9. Xodimlar orasiga ataylab g’alva va nifoq solib qo‘yish;
10. Xodimlarni guruh-guruh qilib, ular o‘rtasidagi nizolarni keltirib chiqarish;
11. Xodimning vaqtini tejamaslik (masalan, xodim agar rahbar bilan muhim masala yuzasidan maslahatlashmoqchi bo‘lsa, o‘zini bir necha kun “tutish”ga yoki uzoq vaqt kutishga majburlash);
12. Xonasiga kirgan odam bilan o‘z qog’ozlaridan ko‘z uzmay suhbatlashish;
13. Kirib kelgan odamga “o‘tirishni” taklif etmaslik va boshqalar.

Yuqorida keltirilgan sabablar tufayli yuzaga keladigan konfliktlar masalaning bir tarafi. Buni rahbarda kompetentlik yetishmasligi deb hisoblasa bo‘ladi. Ikkinchi tarafdan qaraydigan bo‘lsak, bunday ziddiyatli vaziyatni muammoli xodimlar ham keltirib chiqarishi mumkin.

Muammoli xodimlar bilan ishlashda rahbarning kompetentligi va kreativligi ham bir qancha fanlar tomonidan o‘rganilgan, jumladan, falsafa, tarix iqtisod, xuquqshunoslik va psixologiya uning o‘ziga xos tomonlarini ochish bilan shug’ullanadi. Psixologiya boshqarishni ham ob’ekti, ham sub’ektini o‘rganadi. Psixologik tadqiqotlarda o‘rganiladigan olimlar jamoasi, alohida shaxs, ularning psixologik holatlari, ulardagi ayrim jarayonlar va vazifalari boshqaruv ob’ekti deb aytiladi. Boshqaruvning sub’ekti o‘rganilganda esa odatda rahbar shaxsi yoki xodimlar guruhi nazarda tutiladi.

Psixologiya ko‘proq boshqaruvchi shaxs faoliyatining psixologik asoslarini o‘rganadi va shu asosda buysunuvchilar ishlarini samarali tashkil etish, aniq va to‘g’ri qarorlar qabul qilish uchun qanday psixologik holat va jarayonlarni o‘zida tarbiyalash lozimligi kabi qator muammolarni yechadi. Masalan, oliy ta’lim muassasalari boshqaruv sharoitlarda agar rahbar majlis olib borayotgan bo‘lsa, har bir so‘zga chiquvchilarning fikrlari, ma’ruzalari va hokazolar orqali ularning psixologik holatlari aniqlanadi, yangi ish dasturlari ishlab chiqariladi, qabul qilingan qarorlarga ko‘ra rahbarning va xodimlarning har biriga alohida ilmiy ko‘rsatmalar va maslahatlar beriladi.

Boshqaruv psixologiyasi rahbar faoliyatini analiz qilganda asosiy diqqatni boshqarish uning ehtiyoji yoki qobiliyatlariga mos yoki mos emasligi, qaysi individual xususiyatlariga ko‘ra u rahbar darajasiga ko‘tarildi, ishni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun u boshqaruvning qay usullaridan foydalanyapti, xodimlarga psixologik ta’sir ko‘rsatish maqsadida u qanday ta’sir uslublarini qo‘llayapti kabi qator masalalarga qaratadi. Rahbar bo‘lish ishiga

turli shaxslarning munosabatlari har xil, chunki kimdir boshliqda bo‘lgan imtiyozlarga beriladi, kim uchundir unga berilajak huquqlarni afzal ko‘rish xos, kimgadir yuksak mas’uliyatlarni bo‘yinga olish ma’qul keladi. Shaxslarning rahbar funktsiyalari haqidagi tasavvurlari qanchalik xilma-xil bo‘lmasin, rahbardan real sharoitlarda odamlar guruhini aniq maqsad asosida faoliyatga yo‘llash, ularga bosh bo‘lish, turli tadbirlarni amalga oshirish, obro‘ga ega bo‘lish, har bir qilingan ish uchun javobgarlikni o‘z buyniga olish kabi ko‘plab sifatlarning mujassam bo‘lishi talab qilinadi.

Ayniqsa oliy ta’lim rahbari uchun turli xodimlar guruhidagi, ko‘p holda bir boshliq uchun bir vaqtning o‘zida bir qancha guruhlardagi shaxslararo munosabatlarning xarakteriga javobgar bo‘lish qiyinchiliklar tug’diradi, chunki o‘sha guruhlarni tashkil etgan har bir shaxsning o‘ziga xos individualligi, boshqaruvchi haqidagi ular tasavvurining har xilligi va guruhlarda norasmiy liderlarning borligi boshliqdan odamlar bilan ishlash borasida ham tajribaning, ham psixologik fahm-farosatning va sabr-qanoatning bo‘lishini talab qiladi.

Konfliktni keltirib chiqaruvchi omillar, sabablar nihoyatda ko‘p, lekin ularni 5 asosiy guruhga bo‘lib o‘rganish mumkin:

1. Informatsion-axborot omillari: muloqot jarayonida sheriklarga noto‘g’ri tarzda yetib keladigan noto‘liq, noaniq faktlar, mish-mishlar; shubhalar, to‘la aniqlik kiritilmagan ataylab yoki bilmay turib deyarli xufyona tarzda yetkazilayotgan ma’lumotlar; axborot manbaiga nisbatan ishonchning yo‘qligi; ayrim hodisa, voqealarga aloqador bo‘lgan tortishuv va kelishmoqchiliklarga sabab bo‘lgan qoidalar, aqidalar, chaqiriqlar, qonun normalari va boshqalar ham shaxslararo yoki guruhlararo ziddiyatlarning omili bo‘lishi mumkin.

2. Jamiyat miqyosidagi ayrim tizimlarning faoliyatiga bog’liq omillar: mulkchilikka oid muammolar, ijtimoiy maqom talashish, xokimiyat yo‘nalishidagi amal va xisobotlarga oid janjallar, turli ijtimoiy normalar, an’analar, standartlar, havfsizlik masalalaridagi qarama-qarshiliklar, rag’batlantirish va jazolash, uy-joy, mulk tortishuvlari, resurslar, tovar, xizmat va foydalar taqsimoti jarayonlarida kuzatiladigan nizolar;

3. Qadriyatlarga aloqador omillar (o‘zimiz e’tirof etgan yoki rad etgan tamoyillar): jamoaviy yoki shaxsiy e’tiqod, ishonmagan va ishongan qadriyatlarimiz va ularning xulqda namoyon bo‘lishi, mafkuraviy, madaniy, diniy, axloqqa oid, siyosiy, professional qadriyatlar va ehtiyojlar borasida kelib chiqishi mumkin bo‘lgan nizolar;

4. Munosabatlar omili: bunday omillar bevosita o‘zaro aloqalar va muloqotdan insonning qoniqishi yoki noma’qul deb e’tirof etishidan kelib chiqadi. Shaxslararo o‘zaro munosabatlarda bir insonning ikkinchibir inson yoki odamlarning muomalasi mos kelmasligi holatlarida shaxsiy nizolar kelib chiqadiki, ularning bartaraf bo‘lishi turli vaziyatlarda turlicha tus olishi, cho‘zilib ketganda, battar “gazzak” otishi, qisqa fursatda hal etilsa, muammo hal bo‘lishi ham mumkin. Shaxsiy muloqotdagi nizolar shaxsning hayotiy tajribasi, ma’lumotliligi darajasi, professional mahoratiga bog’liq ravishda turli ko‘rinishlarda o‘z yechimini topishi mumkin;

5. Xulq-atvor bilan bog’liq omillar: manfaatlar, qiziqishlar, o‘ziga bo‘lgan bahoga zid keladigan yoki xavf-xatar tug’diruvchi vaziyat paydo bo‘lishi bilan go‘yoki, himoya vositasi sifatida paydo bo‘luvchi omillar turkumi bo‘lib, bu ikkinchi tomonning xudbinligi, adolatsizligi, mas’uliyatsizligi yoki loqaydlik, beparvolik oqibatida kelib chiqadi. Nizokashlar bunday sharoitda o‘zlariga nisbatan bo‘layotgan salbiy munosabatni xatti-harakatda ko‘rib, sezib turganlari bois xafagarchilik kelib chiqadi va bu konflikt bilan tugaydi.

Nizolar quyidagicha toifalanadi:

- gorizontal - bir-biriga bo‘ysunmaydigan, tobe bo‘lmagan oddiy xodimlar o‘rtasida;
- vertikal - o‘zaro bir-biridan amal pog’onasi bo‘yicha farq qiluvchilar, masalan, rahbar bilan xodim o‘rtasida;
- aralash - shaxslararo munosabatlarda u va bu xolat uyg’un kelganda.

Oliy ta’lim muassasalarida muammoli xodimlar bilan ishlashda rahbarlar nizoni oldini olish tamoyillariga asoslanib ish ko‘rmog’i kerak.

Nizoni oldini olish tamoyillari:

- Ob’ektivlik tamoyili - adekvat tushuncha va nizoli vaziyatga real munosabatda bo‘lish.
- Aniq vaziyatlarga yaqinlashish tamoyili - nizo paydo bo‘lishining o‘ziga xos xususiyatlari, sifat va farqlari, turli ko‘rinish va obrazlar fenomenini hisobga olish.
- Oshkoralik tamoyili - konflikt vaziyatlarga aloqador munosabatlar va jamoatchilik fikrini shakllantirish.

Konfliktologiya asoslarini o‘rganishda nizo tabiatiga ham alohida urg’u beriladi.Odatda, nizo deb, qarama-qarshi yo‘nalgan qarashlarga, noxush hissiy kechinmalar bilan bog’liq guruhlararo yoki shaxslararo munosabatlar orqali ifodalanuvchi to‘qnashuvlarga aytiladi.

Nizo natijasidagi salbiy holatlar shaxsning hissiyoti, xatti-harakatlari, tafakkur va xatto, xarakterida ma’lum o‘zgarishlar sodir etadi. Bu o‘zgarishlar shaxsning xulq-atvorida namoyon bo‘lib, mazkur sub’ekt qatnashayotgan boshqa vaziyatlarga ham tarqaladi va o‘zaro munosabatlarning keng sohalarini egallay boshlaydi. Masalan, qo‘rquv va xavf muhitida tarbiyalangan odam keyinchalik xuddi shunday muxitning manbaiga aylanishi extimoldan xoli emas. U xatto o‘z bolalarini ham shunday muhitda tarbiyalaydi yoki qo‘l ostidagi xodimlarni shu uslubda boshqaradi.

Aniqlanishicha, mehnat jamoalarida nizodan so‘nggi kayfiyatning buzilishi va tinchlanguncha o‘tadigan vaqt shu nizoga tayyorlanish davriga nisbatan uch baravar ko‘proq muddatni egallar ekan.

Jamoalarda nizo sabablarini tadqiq etish natijasida ziddiyatlarni yuzaga keltiruvchi qator omillar aniqlandi. Bular qatoriga mehnat resuslarining chegaralanganligi, ishlab chiqarishga oid masalalarning uzviy bog’liqligi, xodimlarning tashkilot kelajagi haqidagi tasavvurlarining noaniqligi, tashkilot ichidagi kommunikatsiyalardan qoniqmaslik, kadrlarni tayyorlash darajasining pastligi va shu kabi sabablar kiradi.

Yuqorida aytib o‘tganimizdek, insonning jamiyatdagi yashash tarzini turli ziddiyatlarsiz tasavvur etib bo‘lmas ekan, konfliktlar uyda, maktabda, ko‘chada, o‘quvchilar orasida, ota-onalar va farzandlar, xodim va uning rahbariyati orasida, jamoa a’zolari o‘rtasida sodir bo‘lishi mumkin.

Konfliktlar ba’zan qo‘qqisdan, hech kutilmagan holda vujudga kelishi hamda inson hayot tarzini tubdan o‘zgartirib yuborishi mumkin. Nizo har bir inson hayotining ajralmas qismi bo‘lib, hech bir inson konfliktlardan o‘zini “kafolatlanganman” deb ishonch bilan ayta olmaydi. Har birimiz bolalik davrlarimizdan konflikt vaziyatlarga tushamiz va bu holatlardan chiqib ketish yo‘l va usullarini qidiramiz. Shu nuqtai nazardan qaraganda, konflikt ijtimoiy xodisa hisoblanadi. Chunki u ko‘pchilik insonlarning kundalik turmush tarziga oid voqea va hodisalarni qamrab oladi hamda konflikt rivojidan har bir inson, yaqin qarindoshlar, mehnat jamoasi o‘rtasidagi tinch va totuvlikka asoslangan osuda hayot tarzi zarar ko‘rishi mumkin.

Ulg’ayganimiz sari konflikt voqea, hodisalar o‘z kuchi va ta’sirini ham kuchaytirib boradi. Ammo biz konflikt nimaligini bilamizmi? Har doim ham konflikt vaziyatga tushib qolganda o‘zimizni to‘g’ri tutamizmi? Konflikt bizning hayotimiz uchun

tahdid ko‘rsatadimi? Konfliktning o‘z ichki tabiati qanday? Konfliktdan qanday qutilish va yoki undan qanday chiqib ketish kerak? Ziddiyat qanday qonuniyatlar asosida rivojlanadi? Nizoni rivojlantiruvchi omillarni oldindan bartaraf etsa bo‘ladimi? Inson ziddiyatlarsiz yashashga o‘rganishi mumkinmi?!

Mana shunday savollar ko‘pchilikni o‘ylantirishi tabiiy. Har bir inson nizolar bilan to‘qnash kelishi aniq bo‘lganligi sababli nizolar hakida keng bilimlarni tarbiyalash va shakllantirish muhim pedagogik ahamiyat kasb etadi. Shu bois nizolarlar to‘g’risida ham nazariy bilimlar, ham amaliy ko‘nikmalarga ega bo‘lish hozirgi zamonda yoshlarni mustaqil hayotga tayyorlash hamda jamiyatda o‘z o‘rni va mavqeiga ega bo‘lishida zarur ehtiyojlardan bo‘lib, ana shunday bilimlarni targ’ib etish davrimizning dolzarb vazifalaridandir.

References

1. O‘zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A.Karimov Vazirlar Mahkamasida Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi deputatlari, Senat a’zolari, Vazirlar Mahkamasi a’zolari va barcha hokimlar bilan 2005 yil 7 fevralda o‘tkazilgan yig’ilishidagi nutqi.
2. Etika delovых otnosheniy: ucheb./G.N.Smirnov. - M.:Prospekt, 2009.
3. Karta konflikta (X.Kornelius, Sh.Feyr, 1999).
4. Qosimova D.S. Boshqarish nazariyasi: O‘quv qo‘llanma.-T.: TDIU, 2007.
5. Quronov M.Rahbarlik lavozimlari professiogrammalari haqida. Rahbar va xodim .*T.: Akademiya, 1998
6. To‘ychieva G. Yoshlar va konfliklar: konfliktlar yechimiga o‘rganish. 2008 yil. 3-bet.
7. Mahmudov I.Boshqaruv psixologiyasi: O‘quv qo‘llanma / Mas’ulmuharrir Xolbekov A.- T.: «YUNAKS-PRINT» MChJ bosmaxonasi, 2006.

Urban History of the Fergana Valley (1876–1924): A Case Study of Osh

Mamadaliyev Xushnudbek Islomjonovich (Doctor of Philosophy (PhD) in History, Associate Professor.)[1]
saidakbar201209@mail.ru | ORCID ID: 0009-0001-8655-5095
[1.] Tashkent University of Economics and Technologies
Tashkent, Uzbekistan

Abstract.
This article analyzes the socio-economic, administrative and cultural development of the cities of the Fergana Valley in 1876–1924 using the example of the city of Osh. The division of cities into "old" and "new" parts, their acquisition of military-strategic importance, and changes in urban planning processes as a result of the colonial policy of the Russian Empire are discussed. Also, the population, administrative-territorial administration, education and medical conditions on the eve of and after the establishment of Soviet power are analyzed based on statistical data. The article scientifically substantiates the demographic and social processes that occurred in the development of the cities of the Fergana Valley under the influence of colonialism and Soviet rule.
Keywords: Ferghana Valley, Osh city, Turkestan Governorate, colonial policy, urban planning, Russian settlements, Soviet power, population, administrative-territorial division, education, medicine, urbanization, Ferghana region, Kokan Khanate.

Farg‘ona vodiysi shaharlari tarixi (1876-1924 yy) (O‘sh shahri misolida)

Mamadaliyev Xushnudbek Islomjonovich (tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent)[1]
saidakbar201209@mail.ru | ORCID ID: 0009-0001-8655-5095
[1.] Toshkent iqtisodiyot va texnologiyalar universiteti
Tashkent, Uzbekistan

Annotatsiya.
Ushbu maqolada 1876–1924 yillarda Farg‘ona vodiysi shaharlarining ijtimoiy-iqtisodiy, ma’muriy va madaniy taraqqiyoti O‘sh shahri misolida tahlil qilingan. Rossiya imperiyasi mustamlakachilik siyosati natijasida shaharlarning "eski" va "yangi" qismlarga bo‘linishi, harbiy-strategik ahamiyat kasb etishi hamda shaharsozlik jarayonlaridagi o‘zgarishlar yoritilgan. Shuningdek, sovet hokimiyati o‘rnatilishi arafasida va undan keyingi davrda aholi soni, ma’muriy-hududiy boshqaruv, ta’lim va tibbiyot sohalaridagi holat statistik ma’lumotlar asosida tahlil etilgan. Maqolada Farg‘ona vodiysi shaharlari rivojida mustamlakachilik va sovet boshqaruvi ta’sirida yuzaga kelgan demografik va ijtimoiy jarayonlar ilmiy jihatdan asoslab berilgan.
Keywords: Farg‘ona vodiysi, O‘sh shahri, Turkiston general-gubernatorligi, mustamlakachilik siyosati, shaharsozlik, rus manzilgohlari, sovet hokimiyati, aholi soni, ma’muriy-hududiy bo‘linish, ta’lim, tibbiyot, urbanizatsiya, Farg‘ona viloyati, Qo‘qon xonligi.

Jahon tarixida shaharlar jamiyat va davlat taraqqiyotining asosiy ko‘rsatkichi sifatida ilk davlatchilik davridan boshlab muhim ahamiyat kasb etib kelgan. XXI asr boshlariga kelib fan va texnika taraqqiyoti natijasida dunyo mamlakatlarida sodir bo‘lgan urbanizatsiya jarayonlari ta’sirida shahar madaniyati jadal rivojlanib o‘zgarib bormoqda. Jahon tarixshunosligida shaharlar tarixini tadqiq etishning ilmiy ahamiyati eng avvalo har bir shaharning o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlash va ularni rivojlantirishda tarixiy omillarni e’tiborga olish zaruriyati bilan belgilanadi. Chunki, shaharlar rivoji o‘z tarixi davomida rivojlanish, turg‘unlik va inqiroz davrlarini bosib o‘tgan.

Qo‘qon xonligi davrida O‘sh bekligining markazi bo‘lgan. O‘sh shahrida XIX asrning 70-yillarida 1000 ta uy-joy mavjud edi. Shahar nisbatan kichik va aholisi kam bo‘lishiga qaramay, strategik ahamiyatga molikligi sababli 1876 yilda Farg‘ona viloyati tarkibidagi O‘sh uezdi markazi sifatida belgilanadi va bu erga harbiy kuchlar joylashtiriladi. Shaharning janubida rus aholisi uchun yangi manzilgohga, shaharga asos solingan.

Farg‘ona vodiysining sharqida Oqbo‘ra daryosining ikki tomonida joylashgan O‘sh shahri XVIII asrda Qo‘qon xonligi tarkibiga kirdi. 1876 yili bu qadimiy shahar ham Turkiston general gubernatorligining Farg‘ona viloyati tarkibiga kiritildi. O‘sh shaharining savdo va strategik ahamiyatidan kelib chiqib bosqinchilar bu erda katta garnizonlarini joylashtirdilar. Rus va evropaliklar uchun mo‘ljallangan yangi shahar eski O‘shning janubida, Oqbo‘ra daryosining chap tomonida istehkom qurish bilan boshlandi.

Ruslar bosqinidan keyin rus harbiy muhandislari ruslar yashaydigan manzilgohlarni shaharlarning eski qismida loyihalashtirib, joylashtirganlar. Bu manzilgohlar "rus" yoki "yangi shahar" deb atalgan. "Eski" va "yangi" qismdan iborat shaharlarni "ikki strukturali" yoki "ikki qismli" shahar deyish mumkin[2, c- 28]. Farg‘ona vodiysidagi barcha shaharlar Yangi va Eski Marg‘ilondan tashqari shunday "ikki qismli" bo‘lgan. Rus muhandislari evropalik aholi uchun joylarni maxsus hay’at va tanlangan joyning sanitariya-iqlim sharoitini tekshirib bergan mutaxascis ishtirokida belgilaganlar. 1879 yili Andijon va O‘sh shaharlarining me’mori qilib injener-poruchik Nemishiy tayinlanganidan so‘ng yangi shaharning qurish ishlari tezlashib ketadi [3,3-varaq].

1911-yildagi O‘sh shaharining rejasiga qaraganda uning yangi qismi shaharning markazidagi katta maydonni egallagan.

Uning trapesiya shaklidagi rejasiga o‘rtasida kazarmalar, qolgan joylarida xo‘jalik binolari qurilgan edi. 1891 yilgacha ruslar shahri 1 verst(qadimgi rus o‘lchov birligi. Qiymati 500 sajenga, ya’ni 1,0668 km ga teng) uzunlikdan iborat bo‘lib, Oqbo‘ra daryosi bilan qarama-qarshi tomonda bir ko‘chadan iborat bo‘lgan[1, c-109]. 1880 yili qal’adan uncha uzoq bo‘lmagan masofada uezd boshlig‘ining uyi, 22 800 kv.m. maydonda esa Jome maydoni, janubroqda esa 1910 yiligacha cherkov vazifasini o‘tagan ibodat uyi qurildi. Undan shimolda diniy maktab, harbiylar uchun turar joy, atrofida esa ma’muriy binolar qurildi.

XX asrning boshlarida O‘shning “ruslar shahri” eski qism bilan qo‘shilib ketdi. Ruslar shaharning janubiy qismidagi harbiy lagerlarga joylashdi. Shaharning sharqqa qarab kengayishiga Oqbura daryosi monelik qilgan. Daryoning g‘arbiy sohilida ruslar xiyobon bino qildilar. O‘shning yangi qismida bittagina mehmonxona binosi, magazin va do‘konlar, savdo rastalari bino etildi. Shaharning g‘arbida Verxniy (Piyon)bozor ham bo‘lgan.

Bu erda sanoat xududlari, zavod va fabrikalar ham bo‘lmagan. Unda bittagina Orlov degan tadbirkorning pivo zavodi (shahar xiyoboning janubida) bo‘lgan. 1913 yili O‘sh shahrida 915 rus aholi, eski qismida esa 44 mingdan ortiq aholi yashagan. O‘sh temir yo‘l va muhim sanoat markazlaridan uzoq bo‘lganidan XX asrning boshlarida ham chegaradagi harbiy istehkom vazifasini o‘tagan.

1910 yilgi ststistik ma’lumotlariga qaraganda Farg’ona viloyatning asosiy shaharlarida aholining 19,1 % yashagan. O‘sh shahrida 47149 (23027 nafari ayol)[7, c-2-3] yashagan, O‘shda 1 ta shahar, 11 volost (ulardan 7 ta o‘troq aholi jamoasi, 3 ta ko‘chmanchilar ovullari va 1 ta aralash jamoa) bo‘lgan[8, c-1].

1917 yil Oktyabrda Rossiyadagi amalga oshirilgan davlat to‘ntarishi natijasida hokimiyat tepasiga yangi sotsial demokratlar keldi. Buning oqibatida Turkistonda ham zo‘rlik bilan mavjud hukumat tugatilib, sovetlar hukmronligi o‘rnatildi. Sovet hokimiyatining boshqaruv organlari tashkil etila boshlandi[10, b- 50-51].

Turkistonda sovetlar hukumatini shakllantirishda mahalliy sovetlar tarkibiga tub erli aholi vakillari kiritilmadi. Shu tariqa 1917 yil oxiri - 1918 yil yanvar oyiga kelib Farg‘ona vodiysining Andijon, Namangan, Skobelev, O‘sh kabi katta shaharlarida sovet hokimiyati va boshqaruv organlari qaror topdi

1917 yilda o‘lkada sovet hokimiyati o‘rnatilgan bo‘lsa-da, o‘lkaning ma’muriy-hududiy tuzilishida hamon eski holat saqlanib qolgan edi. 1918 yilning aprelida Turkiston ASSR tashkil etilgan. Ma’muriy jihatdan Farg‘ona, Samarqand, Sirdaryo, Yettisuv, Kaspiyorti viloyatlariga bo‘lingan.

Farg‘ona vodiysida 7 ta shahar bo‘lib, ular viloyatga bo‘ysunuvchi Yangi Marg‘ilon, 4 ta uezd (Qo‘qon, Namangan, Andijon, O‘sh), 2 ta uezdsiz (Eski Marg‘ilon, Chust) shaharlariga bo‘lingan. 1917 yilda Farg‘ona viloyati aholisidan 2 mln 45 ming nafari qishloqlarda va 409.234 ming nafari esa shaharlarda istiqomat qilgan.

1914 yil Farg‘ona vodiysi shaharlaridagi aholi soni:

№	Shaharlarning nomlari	Jami
1	Qo‘qon	120.984
2	Andijon	79.732
3	Namangan	76.297
4	O‘sh	48.160
5	Marg‘ilon	46.613
6	Chust	20.012
7	Skobelev (Farg‘ona)	13.503
Viloyat bo‘yicha (shahar aholisi)		**405.301**

Mustamlaka sharoitida Farg‘ona viloyatida sodir bo‘lgan jadal o‘zgarishlar shaharlar hayotiga ziddiyatli ta’sir ko‘rsatgan. Bu jarayonlarning vodiydagi yirik shaharlar: Marg‘ilon, Andijon, Qo‘qon, Skobelev, Namangan, O‘sh kabi shaharlar hayotida namoyon bo‘lgan. Viloyat va uezd markazi maqomidagi shaharlarga kelgan kelgindi aholi uchun qurilgan yangi shaharchalar soni yil sayin ko‘payib borganligida ko‘rishimiz mumkin. Masalan, 1913 yilda Farg‘ona viloyati shaharlarida 29.972 nafar rus aholisi yashagan bo‘lsa, 1917 yilga kelganda ularning soni 43.978 nafarga yetgan.

1917-yil Farg‘ona vodiysi shaharlaridagi aholi soni:

№	Shaharlarning nomlari	Jami
1	Qo‘qon	118.854
2	Andijon	82.235
3	Namangan	78.942
4	Eski Marg‘ilon	49.319
5	O‘sh	48.136
6	Chust	19.856
7	Skobelev (Farg‘ona)	11.892
Viloyat bo‘yicha (shahar aholisi)		**409.234**

Yuqorida berilgan jadvalda berilgan statistik ma’lumotga ko‘ra, Farg‘ona vodiysi shaharlarida 1914 yilda shahar aholisi 405.301 nafarni tashkil etgan bo‘lsa, 1917 yilda esa 409.234 nafarni tashkil qilgan.

Farg‘ona viloyati shaharlari aholisining soni 1923 yilda 1917 yilga qaraganda 50,6 % kamayib ketgan. Ya’ni 1917 yilda Farg‘ona viloyati shaharlari aholisi 409.234 kishidan[4, 93-varaq] iborat bo‘lsa, 1923 yilga kelib ularning soni 207.191 kishiga[5, 328-varaq] tushib qolgan.

1914, 1917 va 1923 yillarda Farg‘ona vodiysi shaharlari aholisini ro‘yxatga olish natijalari bo‘yicha ma’lumotlarni taqqoslaymiz:

Shaharlar aholisining soni:

№	Shahar nomi	1914	1917	1923
1	Qo‘qon	120.984	118.854	49.739
2	Andijon	79.732	82.235	52.735
3	Namangan	76.297	78.942	48.915
4	O‘sh	48.160	48.136	14.508
5	Marg‘ilon	46.613	49.319	29.725
6	Chust	20.012	19. 856	8.758
7	Skobelev (Farg‘ona)	13.503	11.892	11.569
Jami		**405.301**	**409.234**	**207.191**

1922 yil 15 fevralda ma’muriy hududiy bo‘linishga ko‘ra, Turkiston Respublikasi 6 ta viloyatga bo‘lingan. Unga ko‘ra, Farg‘ona viloyati beshta uezddan tashkil topgan edi. Namangan uezdi 29 ta volostdan, O‘sh uezdi 14 ta volostdan, Andijon uezdi 23 ta volostdan, Qo‘qon uezdi 23 ta volostdan, Marg‘ilon uezdi 20 ta volostdan iborat bo‘lgan[6, 20-varaq].

O‘sh shahrida 1918 yilda 14 ta bir bosqichli maktablar tashkil qilingan . Ularning 12 tasi o‘zbek va 2 tasi esa rus maktablari bo‘lgan. Biroq o‘qituvchilar sonining kamligi hamda maktab jixozlari va o‘quv qurollari etishmasligi tufayli mavjud 12 ta

o‘zbek maktablaridan atigi 6 tasi ishlagan. Shuningdek, ikki bosqichli 1 ta rus maktabi ham bo‘lib, o‘qituvchi etishmasligi oqibatida maktab faoliyat ko‘rsatmagan. 1922 yilga kelib O‘sh shahrida 1 ta rus maktabida 156 nafar bola hamda 15 ta mahalliy maktabda 700 nafarga yaqin bolalar ta’lim olgan . Shu bilan birga, shaharda 1 ta bolalar maktab internati va 1 ta mahalliy ayollar uchun tashkil qilingan maktab ham faoliyat ko‘rsatgan.

1924 yilda O‘sh uezdi aholisi 123132 kishini tashkil etgan. Shaharda 30 o‘ringa mo‘ljallangan kasalxona bo‘lib, unda jarrohlik, terapevt, yuqumli kasalliklar, akusher-ginekologiya bo‘limlari aholiga xizmat qilgan[9,c-283]. Shaharning yangi va eski qismlarida ham ambulatoriyalar bo‘lib, har ikki muassasada bitta shifokor ishlagan.

Xulosa qilib aytganda, 1876–1924 yillarda O‘sh shahri va Farg‘ona vodiysi shaharlari Rossiya mustamlakachiligi hamda sovet boshqaruvi ta’sirida katta o‘zgarishlarga uchradi. Shaharlarda “eski” va “yangi” qismlar shakllanib, ma’muriy va harbiy ahamiyati ortdi. XX asr boshlarida aholi soni va shaharlar rivoji o‘sgan bo‘lsa, 1917 yildan keyingi siyosiy voqealar natijasida iqtisodiy va demografik inqiroz yuzaga keldi. Shu bilan birga, ta’lim va tibbiyot sohalarida dastlabki islohotlar amalga oshirildi. Bu davr Farg‘ona vodiysi shaharlari tarixida muhim va ziddiyatli bosqich hisoblanadi.

References

1. Кушелевский В.И. Материалы для медицинской географии и санитарного описания Ферганской области. Том II. – Новый Маргелан: Ферганский областной статистический комитет, 1891. – 479 с.
2. М.А. Юсупова. Полвека трансформации архитектуры Узбекистана. На примере «новых городов» Ферганской долины конца XIX – начала XX вв. // Научный редактор: Э.В. Ртвеладзе. – Ташкент, 2005. – 176 с.
3. O‘zR MDA. I-16-fond, 1-ro‘yxat, 30779 ish, 3-varaq.
4. O‘zR MDA, I.1044-fond, 1-ro‘yxat, 19-ish, 93-varaq.
5. O‘zR MDA, R.17-fond, 1-ro‘yxat, 108-ish, 328-varaq.
6. O‘zR MDA, R.17-fond, 1-ro‘yxat, 687-ish, 20-varaq.
7. Статистический обзор Ферганской области за 1910 год. – Скобелев: Типография Ферганского Областного Управления, 1912. – 185 с.
8. Статистический обзор Ферганской области за 1910 г. – Скобелев, 1912. – 185 с.
9. Средне-Азиатский медицинский журнал. – Т. 5–6. – Июнь. – Ташкент: Типография «Востоказгосиздат», 1924. – 300 с.
10. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида / тузувчилар: Жўраев М., Нуруллин Р., Камолов С. ва бошқ. – Тошкент: Шарқ, 2000. – 688 б.

Development of The Service Sector in The Context of the Digital Transformation of Azerbaijan's Economy

Zuftarov Aliaskar Bakhadirovich (Doctoral student)[1]
aliaskar555@mail.ru
[1.] Samarkand State University named after Sharof Rashidov
Samarkand, Uzbekistan

Abstract.
The article examines the features of service sector development in the context of the digital transformation of Azerbaijan's economy. It substantiates that the digitalization of the service sector contributes to the diversification of the national economy, enhancement of enterprise competitiveness, and improvement of service quality. Based on statistical data for 2023–2024, the article analyzes trends in the development of services, ICT infrastructure, internet access, digital consumption, and the introduction of digital technologies into business activities. The main problems identified include the insufficient digital maturity of businesses, the moderate level of online purchases, and the need to improve digital competencies. The article defines priority areas for the further development of Azerbaijan's service sector based on digital and innovative technologies.
Keywords: digital economy, service sector, digital transformation, Azerbaijan, non-oil and gas sector, ICT, electronic services, competitiveness

Развитие сферы услуг в условиях цифровой трансформации экономики Азарбайджана

Зуфтаров Алиаскар Бахадирович (докторант)[1]
aliaskar555@mail.ru
[1.] Самаркандский государственный университет имени Шарофа Рашидова
Самарканд, Узбекистан

Аннотация
В статье исследуются особенности развития сферы услуг в условиях цифровой трансформации экономики Азербайджана. Обосновано, что цифровизация сервисного сектора способствует диверсификации национальной экономики, повышению конкурентоспособности предприятий и качества обслуживания. На основе статистических данных за 2023–2024 годы проанализированы тенденции развития услуг, ИКТ-инфраструктуры, интернет-доступа, цифрового потребления и внедрения цифровых технологий в деятельность предприятий. Выявлены основные проблемы, связанные с недостаточной цифровой зрелостью бизнеса, умеренным уровнем онлайн-покупок и необходимостью повышения цифровых компетенций. Определены приоритетные направления дальнейшего развития сферы услуг Азербайджана на основе цифровых и инновационных технологий.
Ключевые слова: цифровая экономика, сфера услуг, цифровая трансформация, Азербайджан, ненефтегазовый сектор, ИКТ, электронные услуги, конкурентоспособность

Введение. В современных условиях цифровая трансформация выступает одним из ключевых факторов структурной модернизации национальных экономик, повышения конкурентоспособности хозяйствующих субъектов и формирования новых моделей взаимодействия государства, бизнеса и потребителей. В этой связи развитие сферы услуг на основе цифровых технологий приобретает особую актуальность, поскольку данный сектор наиболее динамично реагирует на изменение потребительского поведения, распространение онлайн-платформ, электронных сервисов, мобильных приложений, финансовых технологий и инструментов искусственного интеллекта.

Для экономики Азербайджана цифровая модернизация сферы услуг имеет особое значение, поскольку страна последовательно реализует политику диверсификации экономики, снижения зависимости от нефтегазового сектора и расширения потенциала ненефтяных отраслей. В стратегическом документе «Азербайджан 2030: Национальные приоритеты социально-экономического развития» подчёркивается необходимость формирования устойчиво растущей конкурентоспособной экономики, развития современных инноваций, конкурентоспособного человеческого капитала и цифровой экономики как факторов средне- и долгосрочного роста[1].

В 2024 году валовой внутренний продукт Азербайджана составил 126,3 млрд. манатов, увеличившись на 4,1% по сравнению с предыдущим годом, при этом добавленная стоимость в ненефтегазовом секторе выросла на 6,2%. В структуре ВВП значимое место занимали торговля и ремонт транспортных средств, транспортное и складское хозяйство, размещение туристов и общественное питание, информация и связь, а также другие виды услуг[2]. Это подтверждает возрастающую роль сервисного сектора в диверсификации и модернизации национальной экономики.

Особое значение для данного процесса имеет утверждение «Стратегии развития цифровой экономики Азербайджанской Республики на 2026–2029 годы», предусматривающей расширение цифровой инфраструктуры в предпринимательском секторе, ускорение цифровой трансформации, повышение конкурентоспособности

экономики, стимулирование инноваций, развитие цифровых навыков и обеспечение устойчивости цифровой экономической деятельности[3]. Эти направления непосредственно связаны с развитием сферы услуг, поскольку электронная коммерция, финтех, онлайн-государственные сервисы, цифровая логистика и интеллектуальные платформы формируют новые возможности повышения качества, доступности и скорости обслуживания.

Международный опыт показывает, что цифровизация услуг способствует снижению транзакционных издержек, повышению прозрачности бизнес-процессов, расширению доступа населения к услугам и созданию новых источников добавленной стоимости. В Докладе о цифровой экономике ЮНКТАД за 2024 год подчёркивается необходимость инклюзивных и устойчивых стратегий цифровизации, поскольку цифровые технологии одновременно создают новые экономические возможности и требуют учёта социальных, экологических и институциональных последствий[4]. Для Азербайджана эта тенденция проявляется в развитии электронной коммерции, цифровых финансовых услуг, транспортно-логистических сервисов, туризма, связи, государственных электронных услуг и применения искусственного интеллекта в сервисных бизнес-моделях[5].

Следовательно, развитие сферы услуг в условиях цифровой трансформации экономики Азербайджана следует рассматривать как важный фактор структурной модернизации, повышения эффективности предпринимательства, расширения ненефтяного сектора и укрепления конкурентных позиций страны в региональном экономическом пространстве. Это определяет актуальность исследования теоретических, институциональных и практических аспектов цифрового развития сферы услуг в Азербайджане.

Цель исследования. Целью исследования является выявление основных тенденций и проблем развития сферы услуг в условиях цифровой трансформации экономики Азербайджана, а также определение перспективных направлений повышения эффективности, конкурентоспособности и инновационного потенциала сервисного сектора.

Обзор литературы. В научной и аналитической литературе цифровая трансформация рассматривается не только как внедрение информационно-коммуникационных технологий, но и как системное изменение моделей производства, управления, потребления и оказания услуг. Современный этап цифровизации характеризуется быстрыми технологическими изменениями, которые одновременно создают новые возможности и формируют риски для экономики и общества[6]. В этой связи сфера услуг приобретает особую значимость, поскольку её развитие зависит от качества коммуникаций, скорости обработки информации, доступности цифровой инфраструктуры и доверия потребителей к онлайн-среде.

Положительное влияние цифровых технологий на социально-экономическое развитие подтверждается международными исследованиями. Согласно специальному опросу Евробарометра Европейской комиссии, 75% респондентов считают, что современные цифровые технологии положительно влияют на экономику, 67% - на качество жизни, а 64% - на общество в целом[7]. Эти данные показывают, что цифровизация воспринимается не только как технологический, но и как социально-экономический процесс, меняющий повседневную жизнь, занятость, предпринимательство и способы предоставления услуг.

Особое место в исследованиях занимает влияние цифровизации на структуру экономики и новые формы сервисной деятельности. В докладе Конференции Организации Объединённых Наций по торговле и развитию «Digital Economy Report 2024» отмечается, что продажи электронной коммерции в 43 странах, представляющих около трёх четвертей мирового ВВП, в 2016–2022 годах выросли почти на 60% и достигли 27 трлн долларов США [4]. Это подтверждает, что электронная коммерция, цифровые платежи, платформенные сервисы, онлайн-логистика и цифровой маркетинг становятся неотъемлемыми элементами современной сферы услуг.

Развитие цифровой экономики тесно связано с ростом сектора информационно-коммуникационных технологий. По данным Организации экономического сотрудничества и развития (ОЭСР), в 2013–2023 годах сектор ИКТ в странах ОЭСР рос примерно в три раза быстрее, чем экономика в целом, а в 2023 году средний темп его роста составил 7,6%[8]. Для анализа сферы услуг - это особенно важно, поскольку ИКТ является не только самостоятельным сегментом сервисной экономики, но и инфраструктурной основой цифровизации торговли, финансов, транспорта, туризма, образования, здравоохранения и государственных услуг.

По данным International Trade Administration, интернет-проникновение в стране достигло примерно 89%, число активных пользователей интернета превышает 9 млн человек, а платформы ASAN и myGov, а также система межведомственного обмена данными Digital Bridge способствуют повышению доступности и эффективности государственных услуг[5]. Следовательно, цифровые публичные сервисы формируют важный элемент общей сервисной экосистемы страны.

В исследованиях подчёркивается роль цифровой экономики в повышении конкурентоспособности, развитии электронного правительства и модернизации предпринимательского сектора. Т. Гулузаде отмечает, что Азербайджан реализует комплексную цифровизацию через национальные стратегии, направленные на развитие цифровой инфраструктуры, расширение электронных государственных услуг и поддержку ИКТ-ориентированных отраслей[9]. А. Фарзалиева, анализируя развитие электронного правительства и искусственного интеллекта, указывает, что инициативы myGov, ASAN Service и DOST-центров способствуют сокращению времени оказания услуг, повышению прозрачности и эффективности использования ресурсов, однако сохраняются вызовы, связанные с защитой данных, правовым регулированием и этическим управлением искусственным интеллектом[10].

Обобщение рассмотренных источников показывает, что цифровизация сферы услуг в Азербайджане формируется под влиянием трёх факторов: стратегической ориентации государства на диверсификацию и цифровую модернизацию экономики; расширения цифровой инфраструктуры, электронного правительства и платформенных решений; необходимости повышения цифровой зрелости предприятий, прежде всего малого и среднего бизнеса. В то же время в литературе пока недостаточно комплексно раскрыта взаимосвязь между цифровой трансформацией, структурным развитием

сферы услуг и повышением качества сервисного предпринимательства в Азербайджане, что определяет актуальность дальнейшего исследования данной темы.

Методология исследования. Для анализа развития сферы услуг в условиях цифровой трансформации экономики Азербайджана использован комплексный подход, включающий статистический, сравнительный и системный методы исследования. Работа опирается на официальные статистические данные, стратегические документы Азербайджанской Республики, материалы международных организаций и научные публикации по вопросам цифровой экономики и сферы услуг.

Анализ и результаты исследования. Развитие сферы услуг в Азербайджане необходимо рассматривать в контексте структурной диверсификации национальной экономики и постепенного усиления роли ненефтегазового сектора. В условиях цифровой трансформации сервисные виды деятельности выполняют двойную функцию: с одной стороны, они формируют значительную часть добавленной стоимости и занятости, а с другой - выступают наиболее восприимчивой средой для внедрения электронных платформ, цифровых платежей, онлайн-каналов продаж, аналитики данных и дистанционных моделей обслуживания.

Для оценки современного состояния сферы услуг целесообразно выделить два взаимосвязанных направления анализа. Первое направление связано с макроэкономической динамикой и изменением доли сервисных видов деятельности в структуре ВВП. Второе отражает технологическую готовность экономики, населения и предприятий к использованию цифровых сервисов. Такой подход позволяет не ограничиваться описанием количественного роста услуг, а выявить их роль в цифровой модернизации экономики Азербайджана.

Официальные данные показывают, что в 2023-2024 годах экономика Азербайджана сохраняла положительную динамику. В 2024 году ВВП страны составил 126,3 млрд. манатов против 123,0 млрд. манатов в 2023 году, а реальный рост ускорился с 1,1% до 4,1%. Более высокими темпами развивался ненефтегазовый сектор: его прирост увеличился с 3,7% в 2023 году до 6,2% в 2024 году[2]. Это свидетельствует о постепенном усилении ненефтяных источников экономического роста, среди которых важное место занимают торговля, транспорт, туризм, общественное питание, информационно-коммуникационные и иные сервисные направления.

В 2024 году совокупная доля основных сервисных направлений в структуре ВВП увеличилась с 38,7% до 41,9%, то есть на 3,2 процентного пункта[2]. Наиболее заметный вклад в данную динамику внесли торговля, транспорт и складское хозяйство, а также прочие виды услуг.

Положительная динамика розничного товарооборота и платных услуг населению отражает устойчивость внутреннего спроса на сервисные и потребительские услуги. В 2024 году розничный товарооборот увеличился на 3,2 млрд. манатов и достиг 62,2 млрд. манатов, а объем платных услуг населению вырос до 12,9 млрд. манатов[2]. Это показывает, что сфера услуг остается важным каналом формирования деловой активности и потребительского спроса, особенно в условиях расширения электронных платежей, онлайн-заказов, доставки и цифрового маркетинга.

Отдельного внимания заслуживает туристско-гостиничный сегмент. В 2024 году количество ночевок в гостиницах и аналогичных средствах размещения выросло на 25,1%, а доходы гостиничного сектора - на 42,0% [2]. Такая динамика свидетельствует не только о восстановлении туристической активности, но и о повышении коммерческого потенциала сопутствующих услуг: транспорта, общественного питания, бронирования, культурно-досуговых сервисов и цифрового продвижения туристических продуктов.

Цифровая трансформация сферы услуг формируется на основе развития информационно-коммуникационной инфраструктуры, расширения интернет-доступа, роста цифровой активности населения и постепенного внедрения ИКТ в деятельность предприятий. В Азербайджане данные процессы проявляются не только в развитии самостоятельного сектора информации и связи, но и в изменении моделей торговли, финансового обслуживания, туризма, транспорта, образования, государственного сервиса и клиентских коммуникаций (табл. 1).

Таблица 1.

Основные показатели цифровизации экономики и сферы услуг Азербайджана в 2023–2024 гг.[11]

Показатели	2023	2024	В 2024 к 2023
Информационно-коммуникационные услуги, млн манатов	3 223,0	3 646,4	+ 113,1%
Доля информации и связи в ВВП, %	1,7	1,9	+ 0,2 п.п.
Интернет-пользователи на 100 человек населения, человек	89	91	+ 2,0
Фиксированные широкополосные интернет-подписки на 100 жителей, единиц	16,7	22,7	+ 6,0
Активные мобильные широкополосные подписки на 100 жителей, единиц	86,7	90,4	+ 3,7
Доля населения, использующего смартфоны, %	84,3	87,9	+ 3,6 п.п.
Доля интернет-пользователей, получавших товары или услуги онлайн, %	23,0	23,9	+ 0,9 п.п.
Доля предприятий, использующих компьютеры, %	66,6	72,2	+ 5,6 п.п.
Доля предприятий, имеющих доступ к интернету, %	56,0	62,6	+ 6,6 п.п.

Источник: составлено автором на основе данных Государственного комитета статистики Азербайджанской Республики.

Показатели таблицы 1 демонстрируют последовательное укрепление цифровой базы развития услуг в Азербайджане. Объем информационно-коммуникационных услуг увеличился с 3223,0 млн. манатов в 2023 году до 3646,4 млн. манатов в 2024 году, составив 113,1% к уровню предыдущего года.

Одновременно выросла доля информации и связи в структуре ВВП. Несмотря на то что данный показатель пока остается умеренным, его положительная динамика важна для развития электронной коммерции, цифровой логистики, финансовых технологий, онлайн-образования, туристических платформ и государственных электронных услуг.

Рост интернет-пользователей и широкополосных подключений формирует широкую социальную основу для цифровизации сервиса. В 2024 году на 100 человек населения приходился 91 интернет-пользователь, число фиксированных широкополосных подписок увеличилось до 22,7 на 100 жителей, а активные мобильные широкополосные подписки достигли 90,4 на 100 жителей. Высокая распространенность смартфонов, доля пользователей которых выросла до 87,9%, усиливает потенциал мобильных сервисов, цифровых платежей, онлайн-заказов, мобильного банкинга и платформенной занятости.

Вместе с тем цифровое потребление развивается медленнее, чем цифровая доступность. Доля интернет-пользователей, получавших товары или услуги онлайн, увеличилась лишь с 23,0% до 23,9%, то есть на 0,9 процентного пункта. Это означает, что высокий уровень интернет-проникновения пока не полностью трансформируется в массовое использование электронных услуг. Для преодоления данного разрыва необходимо повышать доверие к онлайн-платежам, развивать логистику и доставку, усиливать защиту персональных данных, расширять клиентскую поддержку и повышать цифровую грамотность населения.

Анализ цифровизации предприятий также выявляет как положительные тенденции, так и ограничивающие факторы. В 2024 году доля предприятий, использующих компьютеры, достигла 72,2%, а доля предприятий, имеющих доступ к интернету - 62,6%. Следовательно, значительная часть бизнеса пока находится на базовом уровне цифровизации и не использует в полной мере возможности онлайн-продаж, цифрового маркетинга, CRM-систем, платформенной интеграции и аналитики данных.

С институциональной точки зрения цифровизация сферы услуг поддерживается долгосрочными приоритетами развития Азербайджана. В национальных приоритетах социально-экономического развития до 2030 года особое внимание уделяется формированию конкурентоспособной экономики, развитию человеческого капитала и пространства современных инноваций. Кроме того, Стратегия развития цифровой экономики Азербайджанской Республики на 2026–2029 годы создает основу для расширения цифровой инфраструктуры предпринимательства, повышения цифровых навыков, стимулирования инноваций и ускорения цифровой трансформации.

Таким образом, результаты исследования показывают, что развитие сферы услуг в Азербайджане происходит под влиянием двух взаимосвязанных процессов. Первый связан с усилением роли сервисных видов деятельности в структуре ВВП, ростом торговли, платных услуг, туризма, транспорта и общественного питания. Второй отражает цифровую модернизацию каналов предоставления услуг, расширение ИКТ-сектора, рост интернет-инфраструктуры и постепенное внедрение цифровых инструментов в предпринимательскую деятельность.

В то же время сохраняются проблемы, ограничивающие более глубокую цифровую трансформацию сервисного сектора. К ним относятся сравнительно низкая доля предприятий с веб-присутствием, умеренный уровень онлайн-покупок среди интернет-пользователей, неоднородность цифровых компетенций, а также недостаточное использование данных, платформенных решений и искусственного интеллекта в сервисных бизнес-моделях. Поэтому дальнейшее развитие сферы услуг должно быть направлено на повышение цифровой зрелости предприятий, поддержку малого и среднего бизнеса, стимулирование электронной коммерции, развитие цифровых платежей, модернизацию туристических и транспортно-логистических сервисов, а также расширение цифровой инфраструктуры в регионах.

Обобщая результаты анализа, можно сделать вывод, что сфера услуг обладает значительным потенциалом для укрепления ненефтяного сектора Азербайджана. При последовательном развитии цифровой инфраструктуры, человеческого капитала, предпринимательских платформ и механизмов доверия к электронным услугам сервисный сектор может стать одним из ключевых факторов диверсификации экономики, повышения конкурентоспособности и формирования инновационной модели экономического роста.

Выводы и предложения. Проведённое исследование показывает, что развитие сферы услуг в Азербайджане в условиях цифровой трансформации является важным фактором диверсификации национальной экономики и укрепления ненефтегазового сектора. Анализ показателей за 2023–2024 годы свидетельствует о положительной динамике сервисных видов деятельности, расширении информационно-коммуникационной инфраструктуры, росте интернет-доступа и постепенном внедрении цифровых инструментов в деятельность предприятий.

Установлено, что цифровая трансформация сферы услуг формируется под влиянием двух взаимосвязанных процессов: усиления экономической роли торговли, транспорта, туризма, общественного питания, информационно-коммуникационных и иных сервисных направлений; а также развития цифровой инфраструктуры, электронных государственных услуг, онлайн-платформ, цифровых платежей и мобильных сервисов.

Вместе с тем высокий уровень цифровой доступности пока не в полной мере трансформируется в активное использование электронных услуг. Сравнительно ограниченная доля населения, приобретающего товары и услуги через интернет, указывает на необходимость повышения доверия к онлайн-сервисам, развития цифровой грамотности, совершенствования логистики, защиты персональных данных и повышения качества клиентского обслуживания.

Анализ цифровизации предприятий выявил, что значительная часть бизнеса находится на базовом уровне цифровой зрелости. Недостаточное применение CRM-систем, аналитики данных, цифрового маркетинга, электронных платформ и искусственного интеллекта сдерживает повышение эффективности и конкурентоспособности сервисного сектора.

На основе проведённого исследования целесообразно выделить следующие приоритетные направления дальнейшего развития сферы услуг в Азербайджане:

1. Ускорение цифровой трансформации предприятий сферы услуг, прежде всего малого и среднего бизнеса,

за счёт расширения финансовой, консультационной и образовательной поддержки при внедрении электронных платформ, онлайн-платежей, CRM-систем и инструментов анализа данных.

2. Развитие цифровой инфраструктуры в регионах, включая расширение широкополосного интернета, мобильной связи и доступа к электронным сервисам, что позволит обеспечить более сбалансированное развитие сервисного сектора.

3. Повышение цифровых компетенций населения и работников сферы услуг, особенно в области цифрового маркетинга, онлайн-продаж, электронных платежей, клиентских баз данных и технологий искусственного интеллекта.

4. Стимулирование электронной коммерции и цифрового потребления путём укрепления доверия к онлайн-платежам, совершенствования защиты прав потребителей, обеспечения безопасности персональных данных и развития служб доставки.

5. Цифровизация туристических, транспортно-логистических и гостиничных услуг на основе внедрения онлайн-бронирования, цифрового продвижения, интеллектуальных логистических решений, систем обратной связи и персонализированных сервисов.

6. Расширение использования данных и искусственного интеллекта в сервисных бизнес-моделях, что позволит повысить качество обслуживания, сократить издержки и более точно учитывать потребности потребителей.

Таким образом, дальнейшее развитие сферы услуг в Азербайджане должно быть ориентировано не только на увеличение объёмов оказываемых услуг, но и на повышение их технологического, организационного и инновационного уровня. Последовательное развитие цифровой инфраструктуры, человеческого капитала, электронного предпринимательства и механизмов доверия к цифровым сервисам позволит превратить сферу услуг в один из ключевых факторов устойчивого роста и повышения конкурентоспособности экономики Азербайджана.

Список литературы:

1. Азербайджан 2030: национальные приоритеты социально-экономического развития. Официальный сайт Президента Азербайджанской Республики.
2. Государственный комитет статистики Азербайджанской Республики. (2025). https://www.stat.gov.az
3. Center for Analysis of Economic Reforms and Communication. (2025). President signs Order approving the “Strategy for the Development of the Digital Economy of the Republic of Azerbaijan for 2026–2029”.
4. United Nations Trade and Development. (2024). Digital Economy Report 2024: Shaping an Environmentally Sustainable and Inclusive Digital Future. UNCTAD.
5. International Trade Administration. (2026). Azerbaijan — Digital Economy. U.S. Department of Commerce.
6. OECD. (2024). OECD Digital Economy Outlook 2024, Volume 2: Strengthening Connectivity, Innovation and Trust. OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/3adf705b-en.
7. European Commission. (2017). Attitudes towards the impact of digitisation and automation on daily life. Special Eurobarometer 460.
8. OECD. (2024). OECD Digital Economy Outlook 2024, Volume 1: Embracing the Technology Frontier. OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/a1689dc5-en
9. Guluzade, T. (2025). Development prospects of the digital economy in Azerbaijan. Porta Universorum, 1(7), 51–59.
10. Farzaliyeva, A. (2026). E-government and artificial intelligence: New directions in the transformation of public services in Azerbaijan. The American Journal of Management and Economics Innovations, 8(2), 57–66. https://doi.org/10.37547/tajmei/Volume08Issue02-09

Enhancing Students' Lexical Competence Through Systematic Use of Authentic Texts: a Task-based and Corpus-supported Methodology

Usarov Ibrohimjon Kurpashayevich (PhD, Associate professor)[1]
ibrohimusarov69@gmail.com | ORCID: 0009-0009-2621-2726
Karimova Sharifa Turdaliyevna (Associate professor)[1]
karimova.sh.76@mail.ru | ORCID: 0009-0009-7166-7287
Badalbayeva Malohat Yulchiyevna (Associate professor)[2]
maloxatbadalbayeva79@gmail.com | ORCID: 0009-0009-0133-644X
Beknazarov Ahmat Asamiddinovich (Professor)[2]
beknazarovahmat@gmail.com | ORCID: 0009-0005-4675-956X
Uljayeva Shakzodakhon Turdaliyevna (Senior Lecturer)[3]
turdaliyevna2474@gmail.com | ORCID: 0009-0003-0412-9266
[1.] National pedagogical university of Uzbekistan named after Nizami
Tashkent, Uzbekistan
[2.] Renaissance University
Tashkent, Uzbekistan
[3.] Tashkent State Medical University
Tashkent, Uzbekistan

Abstract.
Lexical competence is a central dimension of communicative competence because it enables learners to interpret meanings, select appropriate expressions, and sustain interaction across contexts. However, vocabulary instruction in many EFL settings still depends on decontextualized lists and pedagogically simplified texts, which often restrict learners' exposure to natural collocation patterns, register variation, and pragmatic meanings. This article proposes an improved methodology for developing lexical competence through systematically integrated authentic texts supported by task-based design, lexical recycling, and selective corpus-informed analysis. The paper synthesizes post-2000 research on authenticity, lexical development, and learning from contextual input, and then reports a classroom-based quasi-experimental implementation (12 weeks) with undergraduate EFL learners (B1–B2). The results indicate that students taught with the authentic-text methodology made stronger gains in vocabulary depth and contextual usage than students receiving textbook-centered instruction, with noticeable improvement in collocation accuracy, lexical diversity in writing, and learner motivation. The study concludes with practical guidelines for text selection, scaffolding, corpus-supported noticing, and assessment aligned with international research standards.
Keywords: lexical competence; authentic texts; vocabulary depth; task-based learning; data-driven learning; corpus-assisted vocabulary instruction.

1. Introduction

Vocabulary knowledge has long been recognized as a strong predictor of language performance, particularly in reading, listening, and written production. In many EFL contexts, learners demonstrate adequate grammatical control while still struggling to comprehend authentic input or produce fluent discourse due to insufficient lexical resources. This problem is amplified when classroom materials rely heavily on simplified texts and exercises that isolate words from natural discourse.

Authentic texts materials created for real communicative purposes offer learners access to lexical features that frequently remain underrepresented in textbooks: collocations, formulaic sequences, semantic prosody, register shifts, and culturally embedded meanings. Yet the pedagogical value of authenticity is not automatic. Research emphasizes that authentic input must be paired with principled task design and scaffolding to prevent cognitive overload and to convert exposure into durable lexical learning (A. Gilmore, 2007).

1.1. Purpose and research questions

This article aims to develop and justify an improved methodology for lexical competence development through authentic texts and to report evidence from classroom implementation. The study addresses the following questions:

1. To what extent does systematic instruction based on authentic texts improve learners' lexical competence compared with textbook-based instruction?
2. Which dimensions of lexical competence (breadth, depth, contextual appropriateness) show the strongest development under the proposed methodology?
3. How do learners perceive authentic-text instruction in terms of motivation and autonomy?

2. Conceptual framework: Lexical competence as breadth, depth, and contextual use

Lexical competence is not limited to knowledge of word meanings; it includes knowing how words behave in discourse and how they connect to form, meaning, and use. I. S. P. Nation (2001) conceptualizes vocabulary knowledge through multiple components (form–meaning–use), each of which has receptive and productive dimensions. N. Schmitt (2014) further highlights the importance of distinguishing breadth (how many words are known) from depth (how well words are known, including collocation, polysemy, and constraints on use).

A key methodological implication follows: if lexical competence includes register sensitivity and collocational control, then instruction should expose learners to language as it is actually used and should require meaningful processing of lexical items in context rather than repeated definition-matching.

3. Authentic texts in lexical instruction: Benefits and constraints

3.1. Authenticity and pedagogical rationale

A. Gilmore (2007) notes that "authenticity" is multidimensional and includes both the real-world origin of materials and the nature of classroom interaction learners engage in with those materials. Authentic texts can therefore contribute not only lexical input but also communicative relevance and learner engagement when tasks are interactionally meaningful.

3.2. Motivation and perceived relevance

One empirical justification for authenticity comes from motivational research. M. Peacock (1997) demonstrated that authentic materials can increase learner motivation under classroom conditions when compared with artificial materials. For lexical development, this is important because motivation affects persistence, attention, and willingness to engage in deeper processing—conditions that are necessary for durable vocabulary learning.

3.3. Lexical difficulty and the "coverage" problem

A major constraint is lexical density. I. S. P. Nation (2006) showed that high levels of text coverage are necessary for unassisted comprehension, with very large vocabulary demands for authentic reading and listening. This means that using authentic texts requires methodological control: careful selection, staged tasks, and support mechanisms (e.g., glosses, pre-task priming, strategic corpus consultation), rather than simplification that destroys authentic discourse features.

4. Methodological foundation: From exposure to learning

Authentic texts can support lexical competence only when learners are guided to (a) notice lexical patterns, (b) process them deeply, (c) retrieve and reuse them across time, and (d) transfer them into productive performance. The proposed methodology integrates three research-based principles:

1. Task-induced involvement: Vocabulary learning is strengthened when tasks create a need to process lexical items meaningfully (B. Laufer & J. Hulstijn, 2001).
2. Contextual learning and repeated exposure: Incidental learning from reading can occur, but depth gains depend on quality of context and processing (A. Pellicer-Sánchez, 2016; S. Webb, 2008).
3. Corpus-supported noticing: Data-driven learning (DDL) can generate strong effects for vocabulary and grammar learning when appropriately scaffolded. A. Boulton and T. Cobb (2017) reported large overall effects across DDL studies in their meta-analysis, supporting selective corpus consultation as part of lexical instruction.

5. Proposed methodology: The Authentic Text Lexical Competence Cycle

5.1. Overview

The improved framework is designed as a repeatable cycle consisting of:

(1) Text profiling and selection → (2) Pre-task lexical priming → (3) While-task lexical processing → (4) Post-task productive use → (5) Recycling and assessment.

5.2. Text selection criteria

To preserve authenticity while ensuring teachability, the following criteria are used:

- Proficiency alignment: texts matched to learners' CEFR level through lexical profiling and teacher judgment.
- Lexical richness with learnable yield: presence of high-frequency items plus useful mid-frequency collocations.
- Genre and register variability: inclusion of news, interviews, opinion essays, academic short texts, and professional blogs.
- Cultural accessibility: culture-loaded content supported through brief contextual pre-teaching rather than text simplification.

5.3. Task design across three stages

The methodology uses a structured task progression:

Pre-task (Lexical priming and prediction):

Learners activate schema, predict key vocabulary, and complete brief lexical priming activities (e.g., collocation matching, headline-based inference).

While-task (Lexical noticing + inferencing):

Students read/listen with meaning-focused goals, then complete lexical noticing tasks such as:

- identifying lexical bundles,
- inferencing unknown words from context,
- mapping collocations and register markers,
- minimal corpus consultation to verify collocational patterns.

Post-task (Productive lexical use):

Learners produce output that requires controlled but meaningful use of target lexis: summaries, mini-essays, debates, role-plays, or project tasks based on the text's theme.

5.4. Recycling mechanism (spaced retrieval)

After initial learning, the framework requires systematic recycling:

- short retrieval quizzes,
- vocabulary journals with example sentences from new authentic contexts,
- delayed writing tasks reusing target lexis,
- periodic "lexical review lessons" using new authentic texts that recycle prior items.

6. Empirical study: Design and implementation

6.1. Design

A quasi-experimental mixed-method design was employed:

- Experimental group: authentic-text methodology (task cycle + selective corpus support + recycling).
- Control group: textbook-centered instruction (word lists + definition/translation exercises + simplified reading passages).

Instruction lasted 12 weeks, with comparable contact hours for both groups.

6.2. Participants

Participants were 64 undergraduate EFL students (CEFR B1–B2):

- Experimental group: 32
- Control group: 32

6.3. Instruments

Data collection included:

1. Lexical competence pre-/post-tests measuring:
   - o vocabulary breadth (recognition),
   - o vocabulary depth (collocation/polysemy),
   - o contextual use (sentence completion + short writing).
2. Writing tasks (pre/post) evaluated with a lexical rubric (diversity, accuracy, collocational appropriateness, register fit).
3. Questionnaire and interviews exploring learner perceptions of authenticity and autonomy.

(For internationally recognized testing approaches, vocabulary size testing frameworks are commonly associated with I. S. P. Nation & D. Beglar's test design tradition; see

Nation & Beglar, 2007, for a widely used model.)

6.4. Data analysis

Quantitative analysis compared group gains from pre- to post-instruction. Qualitative data (interviews) were thematically coded to identify perceived benefits and challenges.

7. Results

7.1. Quantitative trends

The experimental group showed stronger improvement than the control group in:

- vocabulary depth indicators (collocations and nuanced meaning),
- contextual appropriateness in writing,
- lexical diversity and more precise word choice.

These patterns align with research suggesting that contextualized exposure and guided noticing support depth development more strongly than list-based instruction (A. Pellicer-Sánchez, 2016).

7.2. Learner perceptions

Questionnaire responses indicated that most learners perceived authentic texts as:

- more engaging than textbook passages,
- helpful for understanding "real" usage,
- motivating for independent vocabulary exploration.

These motivational outcomes are consistent with M. Peacock's classroom findings on authenticity and motivation.

8. Discussion

The findings support the methodological claim that authentic texts become pedagogically powerful when they are not used occasionally but are integrated through a structured instructional cycle. The gains observed in depth and contextual use can be interpreted through the lens of task-induced involvement (B. Laufer & J. Hulstijn, 2001): learners repeatedly engaged in meaning-focused processing, lexical decision-making, and output-based retrieval, which plausibly increased retention and transfer.

Additionally, the selective use of corpus tools strengthened learners' awareness of collocation and register. This is compatible with DDL evidence summarized by A. Boulton and T. Cobb (2017), although the present approach intentionally limits corpus demands to avoid overload at B1–B2 levels.

9. Pedagogical implications

1. Shift from "authentic text as extra material" to "authentic text as syllabus core." Authentic input should be planned as a consistent resource, not an occasional supplement.
2. Teach lexical competence as usage knowledge. Design tasks that require collocation choices, register decisions, and pragmatic appropriateness, not only definition recall.
3. Scaffold difficulty through tasks, not by simplifying texts. Authenticity should be preserved while cognitive load is managed by staged activities and support.
4. Integrate corpus consultation selectively. A small number of guided concordance tasks can significantly improve noticing without overwhelming learners.
5. Assess depth and contextual use, not only breadth. Use writing/speaking rubrics that reflect real-world lexical performance.

10. Limitations and future research

Three limitations should be acknowledged:

- the sample size was moderate and context-specific;
- the intervention period (12 weeks) may not capture long-term retention fully;
- the study focused mainly on reading-driven authentic texts; multimodal input (podcasts, video interviews) requires separate analysis.

Future work should include longitudinal designs, delayed post-tests, multimodal authenticity, and corpus-supported feedback systems.

11. Conclusion

This article proposed an improved methodology for developing lexical competence through authentic texts by combining task-based scaffolding, systematic recycling, and selective corpus-informed noticing. Evidence from a classroom implementation suggests that authentic texts, when integrated through a structured cycle, can support vocabulary depth, contextual awareness, and learner motivation more effectively than traditional textbook-centered approaches. The study provides a practical model that can be adapted for university EFL programs and aligned with international research-based teaching standards.

References

1. Beglar, D., & Nation, I. S. P. (2007). A vocabulary size test. The Language Teacher, 31(7), 9–13.
2. Boulton, A., & Cobb, T. (2017). Corpus use in language learning: A meta-analysis. Language Learning, 67(2), 348–393. doi:10.1111/lang.12224
3. Gilmore, A. (2007). Authentic materials and authenticity in foreign language learning. Language Teaching, 40(2), 97–118. doi:10.1017/S0261444807004144
4. Gilmore, A. (2011). "I prefer not text": Developing Japanese learners' communicative competence with authentic materials. Language Learning, 61(3), 786–819. doi:10.1111/j.1467-9922.2011.00634.x
5. Horst, M. (2005). Learning L2 vocabulary through extensive reading: A measurement study. The Canadian Modern Language Review, 61(3), 355–382. doi:10.3138/cmlr.61.3.355
6. Laufer, B., & Hulstijn, J. (2001). Incidental vocabulary acquisition in a second language: The construct of task-induced involvement. Applied Linguistics, 22(1), 1–26. doi:10.1093/applin/22.1.1
7. Nation, I. S. P. (2001). Learning vocabulary in another language. Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9781139524759
8. Nation, I. S. P. (2006). How large a vocabulary is needed for reading and listening? The Canadian Modern Language Review, 63(1), 59–82.
9. Peacock, M. (1997). The effect of authentic materials on the motivation of EFL learners. ELT Journal, 51(2), 144–156. doi:10.1093/elt/51.2.144
10. Pellicer-Sánchez, A. (2016). Incidental L2 vocabulary acquisition from and while reading: An eye-tracking study. Studies in Second Language Acquisition, 38(1), 97–130. doi:10.1017/S0272263115000224
11. Read, J. (2000). Assessing vocabulary. Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9780511732942
12. Schmitt, N. (2010). Researching vocabulary: A vocabulary research manual. Palgrave Macmillan.
13. Schmitt, N. (2014). Size and depth of vocabulary knowledge: What the research shows. Language Learning, 64(4), 913–951. doi:10.1111/lang.12077
14. Webb, S. (2008). The effects of context on incidental vocabulary learning. Reading in a Foreign Language, 20(2), 232–245.
15. Webb, S., & Nation, P. (2017). How vocabulary is learned. Oxford University Press.

Challenges in the Development of Turkic Civilization Languages: Perspectives on the Formation of a Common Turkic Language and a Unified Turkic Script System

Karimov Baxtiyor Raxmanovich (Doctor of Philosophical Sciences, Professor)[1]
karimov.bahtiyor@yahoo.com
[1.] Leading Researcher, Institute of Oriental Studies, Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. Tashkent, Uzbekistan

Abstract.
The issues of the development of the Turkic languages for the Turkic peoples, their states and the Turkic civilization are relevant and important problems in our time. The article proposes that each local civilization, including the Turkic civilization, should create its own averaged language and collect in this language important information for this civilization and information of global significance, and World Civilization should create an averaged world language for itself. It is proposed to create a writing system "ortabitik" to solve the problem of the alphabet of Turkic languages.
Keywords: local civilization, Turkic civilization, Turkic people, Turkic state, Turkic language, language Ortaturk, ortabitik

Turkiy sivilizatsiya tillari rivojining muammolari (o‘rtaturk tilini va o‘rtabitik yozuv tizimini yaratish jihatlari)

Karimov Baxtiyor Raxmanovich (falsafa fanlari doktori, professor)[1]
karimov.bahtiyor@yahoo.com
[1.] O‘zbekiston Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik institutining yetakchi ilmiy xodimi Toshkent, O‘zbekiston

Annotatsiya.
Turkiy xalqlar, ularning davlatlari, Turkiy sivilizatsiya uchun turkiy tillar rivoji masalalari hozirgi zamonda dolzarb va ahamiyatli masalalardir. Maqolada har bir lokal sivilizatsiya, jumladan Turkiy sivilizatsiya, o‘zining o‘rtalashtirilgan tilini yaratishi va bu tilda ushbu sivilizatsiya uchun ahamiyatli bo‘lgan ma’lumotlarni hamda global ahamiyatga ega bo‘lgan ma’lumotlarni to‘plashi, Jahon sivilizatsiyasi o‘zi uchun o‘rtalashtirilgan jahon tilini yaratishi taklif qilinmoqda. Turkiy tillar alifbosi masalasini yechish bo‘yicha "o‘rtabitik" yozuv tizimini yaratish taklif qilinmoqda.
Kalit so‘zlar: lokal sivilizatsiya, Turkiy sivilizatsiya, turkiy xalq, turkiy davlat, turkiy til, o‘rtaturk tili, o‘rtabitik

2022 yil 11 noyabr kuni Samarqand shahrida O‘zbekiston Turkiy davlatlar tashkiloti davlat rahbarlarining "Turkiy sivilizatsiyaning yangi davri: umumiy taraqqiyot va farovonlik sari" mavzusidagi yig‘ilishi bo‘lib o‘tdi. Yig‘ilish natijalari bo‘yicha Tashkilot doirasidagi ko‘p qirrali hamkorlikni yanada kengaytirishga qaratilgan Turkiy davlatlar tashkiloti sammitining Samarqand deklaratsiyasi qabul qilindi. Turkiy davlatlar tashkiloti faoliyati Turkiy sivilizatsiya hartomonlama rivojiga katta imkoniyatlar yaratmoqda, jumladan turkiy tillar rivoji uchun ham.

Turkiy xalqlar, ularning davlatlari, Turkiy sivilizatsiya Insoniyat sivilizatsiyasi tarkibidagi eng qadimiy va buyuk lokal sivilizatsiyalardan biridir. Turkiy xalqlarning tillari rivoji masalalari hozirgi zamonda dolzarb va ahamiyatli masalalardir.

Ming yillar davomida turkiy til yagona bo‘lib kelgan. Garchi yagona turkiyning shevalarga bo‘linishi o‘rta asrlarda boshlangan bo‘lsa-da, asosan XX asrda alohida milliy adabiy tillar darajasidagi tafovutlar vujudga keldi. Bu bo‘linib ketish jarayonida XX asrning birinchi choragida avj olgan turkiy dunyo birligi uchun harakat stalinchi qatag‘on orqali tor-mor qilinganligi hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘ldi. Asrlar davomida tarixan shakllangan va "turkiy til" nomi bilan ma’lum bo‘lgan tilni turkiy xalqlar uchun umumiy adabiy til sifatida ishlatish sari harakat shu vahshiy qatag‘onlar natijasida tugatildi.

1926-1930 yillarda turkiy tillar uchun lotin alfaviti asosida ishlab chiqilgan va bir xillashtirilgan (unifikatsiya qilingan) alifboning o‘rniga 1937-1940 yillarda kiril alfaviti asosidagi, rus tili xususiyatlariga moslangan alifbo bir xillashtirishsiz alohida-alohida kiritildi.

Turkiy xalqlar o‘zaro yaqinlashishga intilish natijasida bir alifboga o‘tishsa yaxshi bo‘lar edi, lekin agar ularda bir necha alifbo saqlansa, o‘rtaturk tili ayni vaqtning o‘zida shu bir necha alifboda mavjud bo‘lishi mumkin. Albatta, so‘nggi holda ko‘proq iqtisodiy sarf-xarajatlar talab qilinadi, lekin bu turkiy xalqlarning o‘z taqdirlarini o‘zlari belgilab erkin rivojlanishiga va shunday yo‘l bilan o‘z ixtiyorlari bilan bir-birlariga yaqinlashishlariga xizmat qiladi[1,2,3].

Turkiy xalqlar boy milliy madaniyat va adabiyotga ega. Turkiy til jahondagi eng qadimgi adabiy tillar sirasiga kiradi va boy tarixga ega. Boshqa tillar singari, turkiy til tarixida gurkirab rivojlanish va inqiroz davrlari bo‘lgan. Buyuk mutafakkir Alisher Navoiy ijod qilib, turk mamlakatini "yakqalam" aylagan vaqt gurkirab rivojlanish davri cho‘qqilaridan biri edi. Yangi tarix davrida gurkirash endi avj olayotganida jinoyatkorona tugatildi. Yangi yuksalish davri bizning kunlarda boshlanishi mumkin, bu barchamizga bog‘liq va biz turkiy xalqlar istiqboli, ravnaqi uchun harakat qilishni Navoiy vasiyati, 20 yillar fidoyilari xotirasiga hurmat va xalqlarimiz oldidagi burchimiz, deb bilmog‘imiz lozim. O‘rtaturk tilining bu yo‘lda xizmat qilish imkoniyatlari nihoyatda katta[1,2,3].

Amaliy ishlarni boshlash uchun, o‘rtaturk tilini yaratish bo‘yicha xalqaro tadqiqot institutini (markazini) ta’sis etish maqsadga muvofiq bo‘lur edi. Bu markaz har bir turkiy davlatda

o‘z bo‘linmasiga (filialiga) ega bo‘lib, ularning ishlarini muvofiqlashtirib turadi. Milliy davlatiga ega bo‘lmagan xalqlar tillarini tadqiq etish uchun markaz ekspeditsiyalar tashkil qilishi mumkin.

O‘rtaturk tili hozirgi va o‘tmishdagi barcha turkiy tillarga yaqii bo‘lar edi. Bu til turkiy xalqlar uchun qardosh, lekin betaraf, hech qaysi turkiy millatga ayrim imtiyozlar bermaydigan millatlararo muloqot tili bo‘lishi o‘rinli. Shuningdek, u butun turkiy dunyo uchun ahamiyat kasb etuvchi fan-texnika axboroti, adabiy va boshqa madaniy qadriyatlarning o‘zaro almashuv tili mavqeiga ega bo‘lishi maqsadga muvofiqdir[1,2,3].

Har bir turkiy xalq vakili o‘z ona tilini bilish va uni o‘z yurtida ishlatish bilan birga, qo‘shimcha ravishda qardosh va yaqin bo‘lgan o‘rtaturk tilini qiynalmay, tez va oson o‘rganadi. Kelajakda o‘rtaturk tili har bir turkiy tilni jahon miqyosidagi tillar ta’siri ostida o‘ziga xosligini yo‘qotishdan muhofaza qiladi. Barcha turkiy tillarning boyligidan foydalangan o‘rtaturk tili har tomonlama rivojlangan jahon miqyosidagi tillar bilan teng bellashadigan, yuksak darajada rivojlangan til sifatida turkiy olam birligini yuqori pog‘onaga ko‘tarishda madad bo‘lur edi[1,2,3].

Erkinlikka erishib rivojlanayotgan millatning oykumenasi mukammalroq bo‘ladi. Millat uning oykumenasiga kiruvchi boshqa millatlar bilan erkin muloqotda bo‘lib, ular bilan hamkorlikdagi umumiy maqsadlarga yo‘naltirilgan faoliyati natijasida boshqa millatlar bilan yaqinlashadi, aks holda yaqinlasha olmaydi, yotsiraydi, ya’ni hozirgi davrda shakllanib bo‘lgan turkiy millatlar faqat erkin umumiy faoliyat natijasida yotsiramay, borgan sari yaqinlashishi mumkin, chunki bizlarning umumiy turkiy tilimizni, madaniyatimizni, ma’naviyatimizni, dunyomizni rivojlantirish kabi ko‘plab fundamental umumiy maqsadlarimiz va porloq istiqbollarimiz bor[4,5,6,7,8].

Alisher Navoiy bundan 500-550 yil muqaddam o‘zining qahramonlarcha, daholarcha buyuk mehnati va ijodi bilan o‘sha davrdagi turkiy tamaddunning til birligining asosiy va strategik vazifasini turkiy tilning ko‘pchilikga tushunarli mezonlarini yaratib, hal qila oldi. Turkiy xalqlarning ko‘pchiligini, o‘sha davrdagi til va shevalarini, ayniqsa islomni qabul qilgan turkiy xalqlarni qamrab olgan “turkiy” tili edi. Bu natija uning butun hayotidagi eng muhim vazifalaridan biri edi. Uning idiolekti to‘rt asr davomida turkiy tamaddun taqdirida ulkan birlashtiruvchi rol o‘ynagan buyuk “turkiy” tilining mezoniga aylandi;

Ismoil Gasprali yaratgan “Terjiman” gazetasi (1883-1918) aksariyat turkiyzabonlar, ayniqsa, islom dinini qabul qilgan turkiy xalqlar vakillari uchun tushunarli tilda nashr etilgan. Bu gazetaning tili ma’lum darajada umumiy turkiy til bo‘lib, uni ayniqsa islom dinini qabul qilgan turkiy xalqlar vakillari yaxshi tushungan, garchi u chuvash tilini, saxa tilini, tuva, xakas, dolgan va ba’zi boshqa tillarni qamrab olmagan bo‘lsa-da. Ismoil Gasprali turkiy tamaddunning birligini saqlash va rivojlantirishning strategik va asosiy vazifasini quyidagicha ifodalagan: “Tilda, fikrda, ishda birlik!”. U tomonidan 100-150 yil avval belgilab berilgan va hal etilgan bu vazifa turkiy tilning yagona standartini yaratish orqali turkiy sivilizatsiya ijodkor ziyolilari kuchlarini yagona “Terjiman” gazetasi doirasida birlashtirish.

Turkistonda bir davlat va bir millat shakllantirish imkoniyati yuz yil avval bor edi, lekin bu imkoniyat Rossiya imperiyasi va SSSR faoliyati oqibatida qo‘ldan boy berildi va endi bu imkoniyat yo‘q. Hozirgi zamonda o‘zbek, qozoq, turkman, qirg‘iz, tojik, qoraqalpoq millatlari va ularning davlatlari obyektiv reallikda mavjud. Hozirgi zamonda o‘zbek (qozoq, turkman, qirg‘iz, tojik, qoraqalpoq) millatining chegarasi aniq – kim o‘zini men o‘zbek (qozoq, turkman, qirg‘iz, tojik, qoraqalpoq) millatiga mansubman, o‘zbek (qozoq, turkman, qirg‘iz, tojik, qoraqalpoq) millati mening millatim, uning milliy manfaatlari uchun kurashaman, o‘zbek (qozoq, turkman, qirg‘iz, tojik, qoraqalpoq) millatining barcha tashqi va ichki dushmanlari bilan jang qilishga tayyorman, degan barcha insonlar o‘zbek (qozoq, turkman, qirg‘iz, tojik, qoraqalpoq). O‘rug‘idan, qabilasidan, genetik ko‘rsatkichlaridan, kelib chiqishidan, tug‘ilgan joyidan, ijtimoiy statusi va boshqa aksidensiyalaridan qat’i nazar u o‘zbek (qozoq, turkman, qirg‘iz, tojik, qoraqalpoq). Ushbu millatlarning mavjudligini inkor qilmoqchi bo‘lgan shahs o‘z subyektiv istaklarini, orzularini, fantaziyalarini obyektiv borliqga kiritmoqchi bo‘ladi va Markaziy Osiyo taraqqiyotiga millatlararo ziddiyatlar kiritib, mintaqani falokat yo‘liga boshlaydi.

O‘sha davrdan beri turkiy va jahon sivilizatsiyasining 100 yildan ortiq jadal ijtimoiy taraqqiyoti o‘tdi. Bu jarayonlar davomida turkiy xalqlar va ularning tillari bir-biridan ancha uzoqlashdi va hozirda 30 ga yaqin mustaqil turkiy xalqlar va 30 ga yaqin mustaqil turkiy milliy tillar shakllangan va mavjud bo‘lib, ularning aksariyatini yozma adabiy tillar tashkil etadi. 6 turkiy milliy adabiy tillar BMT tomonidan tan olingan mustaqil davlatlarning davlat tillari hisoblanadi. Yana 14 ta turkiy milliy adabiy tillar o‘zlarining davlat tuzilmalarida davlat tillari hisoblanadi. Bunday yangi sharoitda turkiy sivilizatsiyaning birligini saqlash va rivojlantirishdek strategik va fundamental vazifani hal qilishning yangicha yo‘li kerak. Ishonamizki, Ismoil Gaspralining “Tilda, fikrda, ishda birlik!”, degan g‘oyasi hamon to‘g‘ri va biz birinchi navbatda turkiy tamaddunning til birligini saqlash va rivojlantirish uchun kurashishimiz kerak. O‘rtaturk tilini yaratishni ushbu til birligini ta’minlashning yangi zamonaviy usuli sifatida qarashimiz o‘rinlidir[4,5,6,7,8].

O‘rtaturk tilini barcha turkiy tillarning lingvistik qoidalarini o‘rtalashtirish usuli bilan yaratish va bu borada matematik va kompyuter lingvistika usullaridan foydalanish taklif qilinmoqda. Bu til turkiy tillarning tenghuquqligini, har bir turkiy til o‘z mintaqasida davlat tili sifatida saqlanishini va rivojini ta’minlar edi. O‘rtaturk tili turkiy halqlar orasida ihtiyoriy ravishda ishlatiladigan millatlararo muloqot tili, umumturkiy va umuminsoniy ahamiyatga ega ma’lumotlar barcha turkiy millatlarning umumiy harakati bilan jamlanadigan til vazifalarini bajarishi mumkin bo‘ladi. Natijada Turkiy sivilizatsiya Birlashgan Millatlar Tashkiloti e’tirof etadigan halqaro tillar qatoriga o‘rtaturk tili qo‘shilishiga erishishi mumkin bo‘lar edi.

G‘arb sivilizatsiyasi informatsion resurslarda, intellektual salohiyatda, inson kapitalida Sharq sivilizatsiyasidan o‘zib ketdi. G‘arb sivilizatsiyasining to‘rt tili (ingliz, rus, ispan, fransuz tillari) xalqaro tillar, jahon tillari deb e’tirof etilgan, Sharq sivilizatsiyasining faqat ikki tili (xitoy va arab tillari) xalqaro tillar, jaxon tillari deb e’tirof etilgan. G‘arb sivilizatsiyasining ingliz tili hozirgi zamonda global miqyosda ustuvor xalqaro til, global jahon tili maqomiga erishishga yaqinlashmoqda.

Buyuk mutafakkirlar merosining jahon ilm-fani va madaniyati tizimiga kirishida turli tillardagi asarlarning bir tilga tarjima qilinishi katta ahamiyat kasb etadi. VIII-XI asrlarda arab tiliga juda ko‘p asarlar tarjima qilindi va bu Sharq Uyg‘onish davrining shakllanishiga yordam berdi. XII asrda Yevropa lokal sivilizatsiyasining ilmiy va madaniy tili

bo‘lgan lotin tiliga ko‘plab asarlarning tarjima qilinishi roman va german xalqlarining tez ilmiy va madaniy rivojlanishiga, oxir-oqibat Yevropada Uyg‘onish davriga, so‘ngra Yevropa sivilizatsiyasining boshqa lokal sivilizatsiyalar ustidan hukmronligiga olib keldi. XXI-asr axborot asriga aylanganidan buyon har bir lokal sivilizatsiya o‘zining o‘rtalashtirilgan tilini yarata olsa va bu tilda ushbu lokal sivilizatsiya uchun ahamiyatli bo‘lgan ma’lumotlarni hamda global ahamiyatga ega bo‘lgan ma’lumotlarni to‘play olsa, u tez rivojlanib, katta muvaffaqiyatlarga erisha olardi. Shuningdek, agar jahon sivilizatsiyasi o‘rtalashtirilgan jahon tilini yaratgan bo‘lsa, u o‘zining ijobiy konstruktiv rivojlanishiga va insoniyatning global muammolari hamkorlikda hal qilinishiga erishgan bo‘lar edi.

Turkiy tillar alifbosi masalasini, meni fikrimcha, kuyidagi usul bilan yechish maqsadga muvofiqdir[9,10,11,12]:

Turkiy tillarda jami mavjud bo‘lgan 39 fonemaning har biriga bittadan 39 grafema kiritish taklif qilinmoqda. Bu grafemalar to‘rt yozuv tizimi asosida tuziladi: 1) lotin alifbosi asosida; 2) kirill alifbosi asosida; 3) arab alifbosi asosida; 4) o‘rxun-yenisey yozuvi asosida.

Har bir turkiy tilda tuzilgan matn shu alifbolarning birida tuziladi va barcha boshqa asosdagi alifbolardagi variantlari avtomatik transliteratsiya orqali hatosiz shakllantiriladi. Turkiy tilli inson matnni qaysi alifboda o‘qishni istasa o‘sha alifboda o‘qishga imkoni bo‘ladi va u matnni o‘zining ko‘nikmalariga mos alifboda o‘qiydi. Turkiy tillarning umumiy 39 fonemasidan har bir turkiy millat tilida muayyan miqdordagi fonemalar tizimi bo‘ladi. Ushbu turkiy til o‘z alifbosiga shu fonemalarga tegishli grafemalardan foydalanadi.

Har bir turkiy millatda o‘zining ustuvor alifbosi bo‘ladi va ushbu alifboda ta’lim tizimi tashkil qilinadi, kitoblar nashr qilinadi, ommaviy axborot vositalari ishlaydi, ish yuritish olib boriladi. Barcha ushbu ma’lumotlar elektron fayllar shaklida ham mavjud bo‘ladi va avtomatik tarzda tegishli boshqa alifbolarda ham zudlik bilan shakllantirilishi mumkin bo‘ladi.

Turkiy tillar alifbosi masalasining ushbu yechimini “o‘rtabitik” deb nomlasa yaxshi bo‘ladi deb o‘ylayman, chunki agar “o‘rtaalifbo” desak ko‘p turkiy tillarda alifbo degan so‘z yo‘q, agar “o‘rtaalfavit” desak turkiy tillarda qadimdan o‘zining tili va yozuvi bo‘lmagandek bo‘ladi.

O‘rtabitik barcha turkiy xalqlarga qulay bo‘ladi, chunki turkiy xalqlar hozirgi zamonda lotin, kirill va arab alfavitidan foydalanadi va ular o‘zi o‘rgangan, yaxshi ko‘nikmalari mavjud bo‘lgan alfavitda butun Turkiy sivilizatsiya informatsion fazosidagi ma’lumotlardan foydalanishga imkoniyati bo‘ladi. Ayni vaqtda Turkiy sivilizatsiya informatsion fazosidagi barcha ma’lumotlar qadimgi ajdodlarimiz o‘zi yaratgan o‘rxun-yenisey yozuvida ham mavjud bo‘ladi. O‘rtabitik tizimi barcha hozirgi zamonda mavjud va o‘tmishda mavjud bo‘lgan turkiy xalqlarning merosini, informatsion resurslarini optimal ravishda grafemik jihatdan birlashtirishga imkon berar edi.

References

1. Каримов Б.Р., Муталов Ш.Ш. Ўртатурк тили. Ташкент: Мехнат, 1992; 2. Karimov B.R., Moutalov Sh.Sh. Averaged languages: an attempt to solve the world language problem. Tashkent, 1993 (иккинчи нашр 2008 й., учинчи – 2019 й.);
3. Каримов Б.Р., Муталов Ш.Ш. Усредненные языки: попытка решения мировой языковой проблемы. Ташкент: Фан, 2008. (второе изд. в 2019 году);
4. Karimov B. The oikumenic concept of nation and problems of development of languages. Qarshi, 2003;
5. Каримов Б.Р. Ойкуменическая концепция нации и проблемы развития языков. Қарши: Насаф, 2003;
6. Каримов Б.Р. Ойкуменическая концепция нации и проблемы развития языков. Якутск, 2004;
7. Каримов Б.Р. Инсон, миллат, тил: тараққиёт муаммолари. Қарши: Насаф, 2003.
8. Каримов Б.Р. Туркий цивилизациянинг Жаҳон цивилизацияси тизимида ривожи”. Т:. “FAN ZIYOSI” нашриёти, 2024 й, 166 бет.
9. Каримов Б.Р. Ўзбек тили истиқболлари ва учинчи Ренессанс пойдеворини яратиш масалалари // «Маънавий мерос ва III Ренессанс асосини яратиш масалалари: изланишлар, тадқиқотлар, истиқболлар» мавзуидаги халқаро конференция мақолалари тўплами. Самарқанд. «Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази» нашриёти, 2023. 233-248 б.
10. Каримов Б.Р. (2024). Умумий туркий алфавит бўйича таклифлар ва ўртабитик ёзув тизими. // Ta’lim Innovatsiyasi Va Integratsiyasi, 32(2), 150-154. https://scientific-jl.org/index.php/tal/article/view/1857
11. Karimov B.R. (2024). Umumiy turkiy alfavit bo‘yicha takliflar va o‘rtabitik yozuv tizimi. // Образование наука и инновационные идеи в мире, 56(4), 169-174. https://scientific-jl.org/index.php/obr/article/view/1904
12. Karimov B.R. (2024). Proposals for a common Turkic alphabet and the creation of a common Turkic writing system “Ortabitik”. // Journal of New Century Innovations, 64(3), 136-144. https://scientific-jl.org/index.php/new/article/view/2610

The Philosophy of the Soul and the Heart in Ibn Sina's Thought

Narzulla Juraev (Doctor of Historical Sciences, Professor)[1]
ORCID: 0009-0001-0068-8330
[1.] ISFT-International school of finance technology and Science
Tashkent, Uzbekistan

Abstract.
Man is materially connected to the earth and spiritually to heaven. His physical movements are subject to the laws of nature and the demands of everyday life. Spiritual abilities are linked to the metaphysical world. According to Ibn Sina (Avicenna), man's primary task is to harmonize these two opposing worlds and achieve the superiority of the spiritual world. The value of a human being lies in the superiority of the spiritual world. According to Ibn Sina, human existence in the material world is temporary but necessary. The soul enters the material world to acquire knowledge, experience, and moral perfection. Material life is the laboratory of the soul, or madrasah. Here, he determines his eternal destiny depending on the degree of enlightenment of his heart and spirit. Thus, man, with his entire being and essence, is the majestic essence and eternal boundary of two shared worlds. This article examines these issues.
Keywords: Spirit, body, man, existence, metaphysics, morality, soul, essence, active mind, intuition, biology, physiology

Ибн Синонинг руҳ ва қалб фалсафаси

Narzulla Jo'rayev (tarix fanlari doktori, professor)[1]
ORCID: 0009-0001-0068-8330
[1.] ISFT-International school of finance technology and Science
Tashkent, Uzbekistan

Аннотация.
Инсон моддий жиҳатдан ерга, руҳий жиҳатдан эса осмонга боғланган. Унинг вужудий ҳаракатлари табиат қонунларига, маиший ҳаёт талабларига бўйсунади. Руҳий қобилиятлари ва қалб олами эса метафизик дунё билан боғланган. Аллома инсоннинг асосий вазифаси ана шу икки қарама-қарши оламни уйғунлаштириш ва руҳий олам устунлигига эришиш. Айни руҳий олам устунлиги инсонни қадриятга айлантиради. Ибн Синога кўра, инсоннинг моддий дунёдаги мавжудлиги вақтинчалик, аммо зарурий. Жон моддий дунёга билим олиш, тажриба орттириш ва ахлоқий камолотга эришиш учун келади. Дунёвий ҳаёт жоннинг синовхонаси ёки мадрасаси. Бу ерда у қалбининг зиёга, руҳининг нурга қай даражада йўғрилгани орқали ўз абадий тақдирини ҳал қилади. Демак, инсон бутун борлиғи ва моҳияти билан икки оламнинг муштарак ҳолдаги маҳобатли мазмуни ва абадий чегараси. Мақолада ушбу муаммолар тадқиқ этилади.
Калит сўзлар. Руҳ, вужуд, инсон, мавжудлик, метафизика, ахлоқ, қалб, моҳият, Фаол ақл, жон, интуиция, биология, физиология.

Ибн Сино "Ал-қонун фи-т-тибб" асарида қалбнинг (юракнинг- Н.Ж.) анатомик тузилишини ва физиологик вазифаларини батафсил очиб берган. У қалбни тўрт бўшликка (камерага) бўлинган аъзо эканлигини айтади

ва уларнинг ҳар бирининг вазифаларини алоҳида изоҳлайди. Бу тавсиф ўша давр учун жуда илғор билимлар даражасини кўрсатади ва айтиш мумкинки, ибн Сино парадигмасининг бир кўриниши. Аллома ўз таълимотида қалбни инсон танасидаги асосий аъзо сифатида баҳолайди. Уни "ҳаётнинг асли" ва "руҳнинг қароргоҳи" деб атайди. Тасаввуфда «Қалб – Аллоҳнинг уйи, Мутлақ руҳ ошиёни» дейилади (Ансорий, Ғаззолий, Румий, Насафий, Хайём, Навоий ва бошқалар). Қалбга нафақат қонни ҳайдовчи, вужудни қон билан таъминловчи аъзо, балки ҳаётий ҳарорат, иштиёқ (ҳарораи ғаризия) ва "ҳаёт руҳи" (руҳи ҳаявони) ни қўзғотувчи аъзо деб қараган. Қалб (юрак) тўрт асосий вазифани бажаради: қонни ҳайдаш, ҳаётий ҳарорат – яшаш иштиёқини қўзғатиш, руҳни шакллантирадиган аъзоларга етказиш ва ҳис-туйғулар маскани бўлиш. Бу вазифалар бир-биридан мустақил ва айни пайтда ўзаро чамбарчас боғлиқ. Уларнинг ҳамжиҳатликдаги фаолияти вужуд ҳаётийлигини таъминлайди. Ибн Сино қалб билан жигар, мия ва бошқа аъзолар ўртасидаги боғлиқликларни ҳам таҳлил қилган. У қалб, жигар ва миянинг танадаги энг муҳим учта аъзо эканлигини таъкидлайди. Қалб ҳаётий кучнинг таянчи, жигар озиқланиш маскани, мия эса ҳис ва ҳаракатни таъминлайди.

Ибн Синонинг тиббий фалсафасида руҳ ва жисм ўртасида узвий боғлиқлик мавжуд. У тананинг соғлиги руҳнинг ҳолатидан келиб чиқишини ва аксинча, руҳий соғлиқ жисмоний ҳолатга таъсир қилишини айтади. Бу илмий ғоя замонавий психосоматик тиббиётнинг асослари олдиндан яратилганини кўрсатади. Ибн Сино тўртта асосий мизож (темперамент) назариясини ривожлантирган. Жумладан: қонли (жонзотлар билан боғлиқ), сафро (холерик), савдо (меланхолик) ва балғам (флегматик) мизожлар. Бу мизожлар жисмдаги тўрт асосий суюқлик (қон, сариқ сафро, қора сафро, балғам) нисбатига боғлиқ. Мизож нафақат жисмоний, балки руҳий хусусиятларни ҳам белгилайди. Руҳнинг жисмоний соғлиққа таъсири ҳар хил йўллар орқали амалга ошади. Руҳий изтироблар, ғам-ғусса, қайғу ва хавотир жисмда турли касалликларни келтириб чиқариши мумкин. Аксинча, руҳий тинчлик, хотиржамлик ва қувонч жисмоний соғлиқни мустаҳкамлайди. Ибн Сино бу ҳолатларга кўплаб мисоллар келтирган. Файласуфнинг таълимотида касалликларни даволашда ҳам руҳий омилларга эътибор бериш зарурлиги ғояси илгари сурилган. Бемор билан мулоқотда унинг руҳий

ҳолатини эътиборга олиш, ишонтириш ва умид уйғотиш муҳимлигини таъкидлайди. Баъзан сўз ва ишонтириш дорилардан ҳам самаралироқ бўлиши мумкинлигини айтади.

Ибн Сино қалб (юрак) касалликларини икки турга ажратган: моддий

ва руҳий. Моддий касалликлар қалбнинг тўқималарида юзага келадиган ўзгаришлар билан боғлиқ. Руҳий касалликлар эса қалбнинг фаолият бузилиши билан боғлиқ бўлиб, кўпинча руҳий сабаблар натижасида юзага келади. Қалбнинг руҳий касалликлари орасида ибн Сино қуйидагиларни санаб ўтган: юрак уриши тезлиги (ҳафақон), юракнинг сиқилиши (инқибоз), қўрқув ва ташвиш. Бу касалликлар кўпинча кучли ҳис-туйғулар, хавотир, қўрқув ёки ғам-ғусса, хулласки, руҳий ва маънавий озурдаликлар натижасида пайдо бўлади. Аллома бу касалликларни даволашда умумий ёндашувни таклиф этади. Даволаш нафақат дорилар билан, балки руҳий таъсир кўрсатиш, муҳитни ўзгартириш, мусиқа терапияси, хуш кайфият уйғотувчи, ором берувчи кўпгина омиллар ва бошқа усуллар билан ҳам амалга оширилиши керак.

У қалбни тинчлантириш ва руҳий мувозанатни тиклаш учун махсус усуллар ишлаб чиққан. Руҳий жиҳатдан анча оғир хисобланган “Ишқи жунун” (ишқ

ал-жунун) касаллиги ҳам ибн Сино томонидан кенг ўрганилган. У мазкур касалликни қалбнинг бирор нарсага ҳаддан ташқари қаттиқ боғланиши, бошқача қилиб айтганда, ўзини буткул унутган ҳолатдаги ошиқлик натижасида юзага келувчи руҳий бузилиш деб таърифлаган ва унинг даволаш усулларини кўрсатган. Бу ҳолат ҳар кимда ҳар хил шаклда юз бериши мумкин. Яъни кимдир пул, бойликка, яна кимдир амал, мансабга, бошқаси

шон-шуҳрат, унвону мукофотларга буткул боғланган ва унга эришмаса ҳаётининг мазмуни қолмаган бўлади. Уни фожеадай қабул қилади.

Ибн Сино тиббиёт ва фалсафани бирлаштириб, руҳ ва қалбнинг тиббий-физиологик жиҳатларини чуқур таҳлил қилган. Қалбга нафақат моддий аъзо сифатида, балки руҳий жараёнларнинг устуни сифатида ҳам қарайди. Юракнинг тўрт камерали анатомик тузилиши, қон айланиши, ҳаётий иштиёқ, завқ уйғотиши ва руҳий машқлар билан боғлиқ фаолиятлари борасидаги хулосалари замонавий кардиология ва психосоматик тиббиётнинг асосини ташкил этади. Ибн Сино руҳ ва жисм ўртасидаги узвий боғлиқликни таъкидлаб, руҳий ҳолатнинг жисмоний соғлиққа таъсирини ва аксинча, жисмоний ҳолатнинг руҳий фаолиятга таъсирини аниқлаган.

Мизож (темперамент) назарияси ҳам жисм ва руҳнинг бир-бирига таъсирини тушунишда муҳим аҳамият касб этади. Қонли, сафро, савдо

ва балғам мизожлар инсоннинг руҳий хусусиятлари ва жисмоний соғлиғи билан чамбарчас боғлиқ. Демак руҳ ва қалбнинг бир-бирини тўлдирувчи фаолиятида жисм билан уйғунлик мавжуд. Шу тариқа, ибн Синонинг тиббий-физиологик қарашлари руҳ ва қалбнинг интеграл тизимини очиб беради: улар нафақат инсоннинг моддий ҳаётини, балки маънавий ва ахлоқий фаолиятини ҳам мувофиқлаштирувчи восита ҳисобланади. Бундай ёндашув замонавий психосоматик тиббиёт ва психологик тренингларда ҳам яққол акс этади, инсоннинг жисмоний ва руҳий соғлиғини уйғунлаштиришга хизмат қилади.

Ибн Сино метафизикасида руҳ табиатан Олий оламга интилувчи субстанция ҳисобланади. Бу интилиш руҳнинг келиб чиқиш манбаи - Фаол ақлга қайтиш истаги билан боғлиқ. Руҳнинг моддий дунёдаги ҳаёти вақтинчалик, бироқ доимо ўз асл ватанига - Мутлақ руҳга қайтишни орзу қилади. Бу интилиш руҳнинг табиий ҳаракати бўлиб, у икки йўл орқали амалга ошади: билим орқали ва маънавий тазкия орқали. Билим орқали руҳ ақлий ҳақиқатларни англайди ва улар билан уйғунлашади. Маънавий тазкия орқали руҳ ўзини моддий боғланишлардан озод қилади, маънавий оламга, кайҳоний хилқатга яқинлашади. Зотан, руҳ - Аллоҳдан. У моддий оламга - вужудга маъно, мазмун, эзгуликка интилиш қуввати бўлиб келади. Руҳ ҳақидаги тасаввурларимиз чекланган, уни бутун миқёси, кўлами ва барча қирралари билан англашимиз мушкул. Руҳнинг сирли, синоатли томони ана шунда. “Ва сендан руҳ ҳақида сўрарлар. Сен: “Руҳ - Роббимнинг ишидир. Сизга жуда оз илм берилгандир”, деб айт”.

Ибн Сино таълимотида инсоннинг комилликка ва ундан сўнг Мутлақ руҳга интилиши жараёни босқичма-босқич – оддийдан мураккабга, қалб жавҳаридан Олий ҳақиқатга қараб ҳаракатда амалга ошади. Яъни, руҳ аввал моддий нарсалардан билим, куч, рағбат олади. Билим қанча кучли бўлса, рағбат, интилиш шунча ошади. Кейин тахайюл оламига - мавҳум тушунчалар даражасига кўтарилади, сўнгра универсал ҳақиқатларни англайди ва ниҳоят, Олий ақл билан уйғунлашади. Бу жараён “ақлий кўтарилиш” (ат-тараққи ал-ақли) деб аталади. Руҳнинг олий оламга интилиши нафақат назарий, балки амалий аҳамиятга ҳам эга. Бу интилиш инсонга ҳаётдан маъно излаш, мақсад ва орзу билан яшаш завқини беради. Уни камолотга йўналтиради ва ҳаётий қийинчиликларни енгишга ёрдам беради. Ибн Сино фалсафасида бу интилиш инсониятнинг энг олий мақсади ҳисобланади.

Қалб ибн Сино метафизикасида маънавий тажрибаларни бошдан кечириш ва илоҳий ҳақиқатларни идрок этиш аъзоси сифатида муҳим ўрин тутади. У қалбни руҳий ҳис қилиш ва бевосита англашнинг асосий аъзоси деб ҳисоблайди. Инсон қалб орқали ҳақиқатларни ақлий мулоҳазаларсиз тўғридан-тўғри идрок этиши мумкин. Ибн Сино таълимотида қалбий идрок (ал-идрок ал-қалби) алоҳида билиш тури ҳисобланади. Бу идрок ҳиссий ва ақлий идрокдан фарқли ҳолда, бевосита, яъни амалий ва интуитив имкониятга эга. Қалбий идрок орқали олинган билимлар аниқ ва ишончли бўлади. Чунки улар ҳеч қандай воситасиз тўғридан-тўғри қалбга тушади. Қалбнинг маънавий тажриба маскани сифатидаги вазифаси турли ҳолатларда намоён бўлади. Ундан муҳаббат, қўрқув, умид, сабр-тоқат каби бир-бирига зид руҳий кечинмалар ўрин олади. Булар фақат ҳис-туйғуларгина эмас, балки маънавий англашнинг ўзига хос имкониятлари. Масалан, илоҳий муҳаббат қалбда юзага келиб, инсонни олий ҳақиқатларга етаклайди. Ибн Сино қалбнинг маънавий тажриба майдони сифатидаги ролини тасаввуф таълимоти асосларига боғлайди ва тасаввуфдаги қалбий англаш, ҳол ва мақом тушунчаларини ўз фалсафасига сингдиради. Қалб софлиги ва маънавий кўтарилиш Алломанинг метафизик тизимида муҳим ўрин тутади. Қалб - минг бир жилодаги жавҳар. Руҳ – ёғду. Қалб - покиза ниятлар, олий мақсадлар, эзгуликлар маскани. Руҳ қалбни макон тутиб инсон оламини нурга чулғаб, уни ўзи билан бирга самовий юксакликларга – Мутлақ руҳга олиб чиқади.

Ибн Синонинг эманация назариясида инсон руҳи ва кайҳоний ақл ўртасида доимий алоқа мавжуд. Самовий ақл, яъни Фаол ақл (ал-ақл ал-фаъал) барча инсоний билимлар ва маърифатнинг манбаи ҳисобланади. Ҳар бир инсон руҳи

ўз тайёргарлик даражасига ва имкониятига қараб ақлдан файз олади. Бу алоқа икки йўналишда амалга ошади. Бир томондан, Фаол ақлдан барча руҳий шакллар ва билимлар сочилади. Инсон руҳи бу шаклларни қабул қилиш орқали билим олади ва камолотга эришади. Иккинчи томондан, инсон руҳи изчил такомил ва ривожланиш орқали Фаол ақлга яқинлашади ва ундан тобора кўпроқ файз олиш имкониятига эга бўлади.

Ибн Сино таълимотида бундай алоқанинг самарадорлиги турли омилларга боғлиқ. Жумладан, руҳнинг софлиги, ақлий тайёргарлиги, моддий манфаатлардан озодлиги ва юксак маънавий даража. Баъзи одамлар, хусусан пайғамбарлар, авлиёлар, валийлар ва файласуфлар бу алоқани жуда кучли ўрнатадилар. Уларда қалб ва само, руҳ ва Мутлақ руҳ ўртасидаги тўғридан-тўғри мулоқот бир мунча фаолроқ ўрнатилади. Натижада улар бевосита илоҳий билим, илҳом, завқ оладилар. Ана шунда ваҳий ҳолати юзага келади. Инсон руҳининг кайҳоний ақл билан алоқаси ибн Синонинг табиат, унинг тизими, чегаралари ва асосларига доир қарашларида муҳим ўрин тутади. Бу алоқа орқали универсал ҳақиқатлар, умумий тушунчалар ва зарурий билимлар инсон руҳига тушади. Шу маънода ҳар бир инсон кичик олам ва у улкан олам билан уйғунликда яшайди (Олами суғрода неки бор, олами куброда бор.Ж. Румий).

Ибн Сино фалсафасида руҳ билан қалбнинг метафизик ва маънавий жиҳатлари инсоннинг олий мақсадга интилувчи табиатини очиб беради. Руҳ нафақат моддий дунёда вақтинчалик шаклда мавжуд, балки доимо Олий олам — Ақлий ҳақиқатлар манбаига қайтишни орзу қилади. Бу орзу руҳнинг табиий ҳаракати ва унинг “ақлий кўтарилиши” жараёнида намоён бўлади. Яъни руҳ аввало моддий объектлардан билим олади, кейин мавҳум тушунчалар даражасига кўтарилади, охир-оқибатда Мутлоқ ҳақиқат билан уйғунлашади.

Руҳнинг Олий оламга интилиши нафақат назарий аҳамиятга эга, балки инсоннинг амалий ҳаёти ва маънавий камолотида ҳам муҳим рол ўйнайди. Бу интилиш инсонни маъно ва мақсад сари йўналтиради, ҳаётий қийинчиликларни енгишга ёрдам беради, шахсга юксак маънавий даражага кўтарилиш имкониятини яратади. Қалб эса руҳий тажрибалар ва маънавий англаш маскани сифатида муҳим вазифани бажаради. Қалбий идрок (ал-идрок ал-қалби) ҳиссий ва ақлий идрокдан фарқли ҳолда бевосита ва интуитив характерга эга бўлиб, ақлий мулоҳазаларсиз ҳақиқатларни англаш имконини беради. Шу тариқа, қалб орқали инсон муҳаббат, сабр, умид ҳамда илоҳий тажрибалар каби маърифий ҳолатларни бошдан кечиради ва маънавий камолотга эришади.

Ибн Синонинг метафизик тизимида руҳ ва Фаол ақл ўртасидаги алоқа ҳам алоҳида аҳамиятга эга. Инсон руҳи Фаол ақлдан файз, рағбат олади ва унинг маънавий равнақи шу ҳолат билан қатъий боғлиқ. Бу алоқа икки йўналишда амалга ошади: бир томондан, Фаол ақлдан руҳий шакллар, рамзлар ва билимлар сочилади. Иккинчи томондан, инсон руҳи ўз маънавий ва ақлий камолоти орқали Фаол ақлга яқинлашади. Бу жараёнда руҳнинг софлиги, ақлий тайёргарлиги ва моддий боғланишлардан, турли ҳою ҳаваслардан озодлиги муҳим омил ҳисобланади. Шу тариқа, ибн Синонинг метафизик ва маънавий қарашларига кўра, руҳ ва қалб инсоннинг камолотга интилишида, муҳим рол ўйнайди, маънавий ва эпистемологик жараёнларнинг асосий субъектида туриб, уни олий маърифат ва фазилатларга йўналтиради. Бу қарашлар фалсафа, психология ва маънавий тарбия билан боғлиқ бошқа соҳаларда ҳам замонавий тушунчалар билан уйғунликда қўлланиши мумкин.

Ибн Сино руҳ ҳақидаги қарашларини шакллантиришда Афлотун таълимотидан фойдалаган. Афлотун руҳни олий, ғайриоддий оламга тегишли субстанция деб ҳисоблаган ва унинг моддий дунёга (инсон қалбига) тушишини асл ватанидан узоқлашиш деб қараган. Ибн Сино бу қарашларнинг кўп жиҳатларини қабул қилган. Лекин ўз фалсафаси билан бойитиб, уни тўлдирган ва давом эттирган. Афлотун руҳни олдиндан мавжуд бўлган субстанция деб ҳисоблар эди. Руҳ инсон туғилишидан олдин ҳам мавжуд бўлган ва вужуд йўқ бўлганидан кейин ҳам мавжудлигини йўқотмаган. Ибн Сино бундай қарашни қисман қабул қилиб, унга аниқлик киритган. Яъни руҳнинг ҳеч қачон йўқ бўлмаган ва бўлмаслигини қатъий таъкидлаган. Лекин руҳнинг олдиндан шахс ҳолатида мавжуд бўлганлигини инкор этган. Афлотун руҳни уч қисмга бўлган: ақлий руҳ бошда жойлашган, жасорат руҳи кўкракда ва шаҳвоний руҳ қоринда.

Ибн Сино бу тақсимотни ўзгартирган ва руҳнинг кучларига доир янги ўзига хос концепцияни ишлаб чиққан. Унинг таълимотида руҳ ягона, ажралмас субстанция бўлиб, у турли қувватлар орқали намоён бўлади. Афлотун руҳнинг жисмга тушишини жазо деб ҳисоблаган. Руҳ олий оламдан пастроқ оламга тушиши билан қулайди, деган фикрда бўлган. Ибн Сино эса руҳнинг жисм билан бирлашишини табиий жараён деб қараган. Руҳ жисм орқали турли маиший синовлар оқимида тарбияланади, шаклланади ва охир-оқибатда ўз маънавий-маърифий иродаси доирасида камолот поғоналаридан кўтарилади, билимлар савиясини эгаллайди, комилликка эришади. Шунинг учун руҳнинг жисм билан бирлиги жазо эмас, балки тозариш, ривожланиш ва такомилга эришиш имконияти эканлигини исботлаб беради.

Арасту руҳ ҳақида Афлотундан фарқли ҳолдаги қарашларга эга бўлган ва ибн Синога катта таъсир кўрсатган. Арасту руҳни жисмнинг шакли деб ҳисоблаган. Яъни руҳ жисмнинг фаол тамойили ва унинг ҳаётийлигини таъминловчи омил. Аллома бу қарашни ўз метафизикасининг асоси сифатида қабул қилади. Арастуга кўра, руҳнинг уч даражаси мавжуд: ўсимлик руҳи, ҳайвон руҳи ва инсон руҳи. Ҳар бир юқори даража пастроқ даражани ўз ичига олади. Ибн Сино бу тақсимотни тўлиқ қабул қилган ва унга аниқлик киритиб, ривожлантирган. Аллома ҳар бир руҳ даражасининг хусусиятларини батафсил таҳлил қилган ва уларнинг ўзаро муносабатларини, боғлиқликларини кўрсатиб, мантиқий асослаб берган. Аммо муҳим фарқ шундаки, Арасту ақлий руҳнинг ўлмаслигини тан олган бўлса-да, индивидуал руҳнинг абадий давом этиши ҳақида аниқ фикр билдирмаган. Ибн Сино эса индивидуал руҳнинг тўлиқ ўлмаслигини қатъий равишда айтади ва бир қатор далиллар билан асослайди. Арасту Фаол ақл тушунчасини илмий муомалага киритган, лекин уни ташқи, самовий ақл сифатида тасаввур қилмаган. Ибн Сино Фаол ақлни эманация (нурланиш) тизимида ўнинчи - Олий ақл сифатида жойлаштирган ва уни жамики одамзот руҳларининг манбаи ҳамда барча илоҳий билимларнинг сарчашмаси деб ҳисоблаган. Бу аллома таълимотининг асосини ва мутлақ ўзига хослигини кўрсатади.

Тасаввуфшунос Ж. Холмуминов “илоҳий ишқ”, “илоҳий нур” тушунчалари ҳақида фикр юритар экан, ибн Синонинг “Рисола фил-ишқ” асрига мурожаат этади

ва қуйидагиларни келтиради: “Агар Мутлақ эзгулик тажаллий этмаганида, ундан ҳеч нарса олиб бўлмасди. Ундан ҳеч нарса олиб бўлмаганда эса ҳеч нарса мавжуд бўлмайди. Шундай қилиб, агар Унинг тажаллийси бўлмаганида, борлиқнинг ўзи ҳам бўлмасди; демак, Унинг тажаллийси бутун борлиқнинг сабабчисидир. Олий зотга бўлган ишқ қанчалик Унинг улуғлиги учун бўлса, ишқ ҳам шунчалик улуғвор бўлади. Унга бўлган севгининг ҳақиқий манбаи унинг тажаллийсидир”.

Ибн Сино ўзидан олдинги ва кейинги ислом файласуфлари орасида алоҳида, щзига хос ёрқин ўринга эга. У Ал-Киндий, Ал-Форобий каби ўзидан олдин яшаб ўтган мутафаккирлар қарашларига таяниб, ўз мустақил фалсафий тизимини яратган. Руҳ ва қалб масаласида ҳам ислом фалсафасининг янги қирраларини очган ва ривожлантирган. Ал-Киндий руҳ ва ақл масалаларида юнон фалсафасини ислом ақидасига татбиқ этишга ҳаракат қилган. Ибн Сино эса бу масалада янада чуқурроқ ва мустақилроқ ёндашади. У руҳнинг табиати, унинг билиш жараёнидаги ўрни ва охират ҳаётдаги давоми каби масалаларда батафсил ва тизимли қарашларни илгари сурган. Форобийнинг эманация назарияси Ибн Синога тўғридан-тўғри таъсир кўрсатган. Лекин аллома бу қарашларни янада ривожлантириб, Фаол ақл ва инсон руҳи ўртасидаги муносабатларни аниқ, батафсил тушунтириб берган. Унинг руҳ ҳақидаги таълимоти Форобий қарашларидан кўра тўлиқ ва тизимлилиги билан ажралиб туради.

Ибн Синонинг қалб ва руҳ тушунчаларига доир хулосалари ўзигача бўлган (Афлотун, Арасту, Ислом фалсафаси) ғояларнинг таъсирида шаклланган. Шу билан бирга уларни ўзига хос янги тамойиллар ва ёндошувлар билан бойитган. Буни, жумладан, қуйидаги қиёсий таҳлилда кўришимиз мумкин:

Афлотундан таъсир.

Биринчидан, Афлотун руҳни кайҳоний, ғайримоддий оламга тегишли субстанция сифатида тасаввур қилган ва унинг моддий дунёга тушишини асил ватанидан - Олий қароргоҳдан узоқлашиш, чекиниш деб ҳисоблаган. Ибн Сино эса бу қарашларни умумий тарзда қабул қилиб, руҳ мавжудлиги ва ўлмаслигини исботлаб берган. Бироқ, уни олдиндан мавжуд, яъни бошқа вужудда яшаган ва кейинги вужудда ҳам яшайверади, деб ҳисобламаган.

Иккинчидан, Афлотун руҳни уч қисмга бўлиб талқин қилган. Ибн Сино эса руҳнинг ягона субстанцияси ва унинг уч қуввати концепциясини ишлаб чиққан. Жумладан, ақлий, ғазабий ва шаҳвоний.

Учинчидан, Вужуд билан бирлашиш Афлотунда жазо сифатида кўрилса, ибн Синода бу табиий жараён, камолотга эришиш ва Мутлақ руҳга яқинлашиш имконияти, деган хулосага келади.

Арасту ғоялари билан ибн Сино қарашларида қуйидагича ўхшашлик ва фарқ бор:

Биринчидан, Арасту руҳни жисмнинг фаол ҳодисаси сифатида кўрган. Руҳнинг даражалари: ўсимлик руҳи, ҳайвон руҳи ва инсон руҳи. Ибн Сино бу тақсимотни тўлиқ қабул қилган ва ривожлантирган.

Иккинчидан, ибн Сино инсон руҳининг жисм йўқ бўлгач, ундан ажралиб абадий яшашини Арастудан фарқли ҳолда исботлаб берган.

Учинчидан, Фаол ақл тушунчаси ибн Синода Арастудан фарқли ҳолда эманация тизимида муҳим ўрин эгаллайди ҳамда унга барча инсон руҳлари ва билимларнинг манбаи сифатида қаралади.

Ислом таълимоти билан боғлиқлиги:

Биринчидан, ибн Сино Ал-Киндий ва Форобий хулосаларига таянади. Лекин ўз мустақил фалсафий тизимини яратиб, уни бойитади, ривожлантради.

Иккинчидан, Ал-Киндий руҳ ва ақлни ислом ақидасига татбиқ қилган бўлса, ибн Сино бу масалаларда батафсил, тизимли ёндашган ва тасаввуф фалсафаси моҳиятини чуқурроқ очиб берган.

Учинчидан, Форобийнинг эманация назариясини ривожлантириб, Фаол ақл ва инсон руҳининг муносабатларини янада аниқроқ ва чуқурроқ очиб берган.

Тўртинчидан, кейинги мутафаккирлар, жумладан, Ибн Рушд ва Суҳравардий ибн Сино қарашларининг айрим жиҳатларини танқид қилишган. Лекин аксари ҳолларда уни ривожлантиришган. Бу – табиий ҳол. Чунки, дунёқарашлар, хусусан, илмий тафаккур бир нуқтада қотиб қолмайди. Акс ҳолда тараққиёт юзага келмайди. Бунинг устига, ҳар бир даврнинг ўз талаблари, қарашлари ва маънавий эҳтиёжлари бўлади. Ибн Сино даврида унинг қарашлари энг илғор ғоя сифатида қабул қилинган. Орадан икки юз йил ўтиб, фаннинг янги, номаълум қирралари кашф этилди ва Сино ғояларининг айрим эскирган қисмларидан воз кечилди, энг муҳим фундаментил асослари ривожлантирилди. Аслини олганда, ибн Сино ҳам ўзидан олдинги алломалар қарашларини чуқур ўрганган. Фақат ўзига маъқул томонларини қабул қилиб, ривожлантирган. Маъқул келмаган жиҳатларига муносабат билдирмаган.

Ибн Синонинг илмий янгилиги:

Биринчидан, руҳнинг ягона, ажралмас субстанция сифатида қаралиши ва унинг ўз қувватлари доирасида турли ҳолатларда намоён бўлиши.

Иккинчидан, жисм билан руҳ бирлашишининг жазо эмас, аксинча инсоннинг камолотга етишининг муҳим омили эканлиги асослаб берилган.

Учинчидан, инсон руҳи ва кайҳоний Фаол ақл ўртасидаги алоқани тизимли, ўзаро боғлиқлик асосида тушунтирилган ва илмий жиҳатдан исботлаб берилган.

Тўртинчидан, индивидуал руҳнинг тўлиқ ўлмаслигини илмий далиллар билан асослаб берган.

Бешинчидан, ибн Сино руҳ ва қалб масаласини ўз даври алломалари қарашлари билан юнон ва ислом фалсафий анъаналарини синтез қилиб, батафсил, тизимли таҳлил қилган ва янги ғояларни илгари сурган. Унинг қарашлари нафақат метафизик, балки ахлоқий, маънавий ва эпистемологик жиҳатларни ҳам қамраб олган.

Ибн Синонинг педагогик қарашларида руҳ тарбияси асосий ўринда туради. Унинг “Рисола фи сиёсат ас-сибиён” (“Болаларни тарбиялаш ҳақида рисола”) асарида руҳнинг тўғри шаклланиши учун зарур бўлган педагогик тамойиллар баён этилган. Аллома тарбияни руҳ кучларининг мувозанатли ва кенг кўламли ривожлантириш жараёни, деб тушунган. Унинг таълимотига кўра тарбия икки асосий йўналишда амалга оширилиши керак: биринчиси - ақлий тарбия, иккинчиси - ахлоқий тарбия. Ақлий тарбия руҳнинг идрок қобилиятларини ривожлантиради, билим олиш ва фикрлаш малакаларини шакллантиради. Ахлоқий тарбия эса руҳнинг шаҳвоний ва ғазабий кучларини назорат қилишга ўргатади, ҳар қандай шароитда инсонда фазилатларни чуқурроқ сингдириш кўникмасини ҳосил қилади. Тарбия жараёнида, албатта, боланинг ёши, ақли, биологик, физиологик ва табиий қобилиятлари эътиборга олиниши керак.

Ибн Сино болалик даври турли босқичларида руҳнинг

ўзига хос ривожланиш хусусиятлари ва жисмоний-руҳий имкониятларини чуқур тадқиқ этган. Унинг хулосаларига кўра эрта ёшда асосан жисмоний тарбия ва одобга доир малакалар шакллантирилади. Кейинчалик эса ақлий ва маънавий тарбия кучайтирилади. Ана шу тамойилдан келиб чиқиб, аллома муаллимларга ҳам алоҳида талаблар қўйган. Муаллим нафақат билим берувчи, балки руҳ тарбиячиси бўлиши керак. У ўқувчиларнинг руҳий ҳолатларини тушуниши, уларнинг табиий-физиологик қобилиятларини ўрганиши, ҳисобга олиши ва ҳар бир ўқувчига салоҳиятига қараб алоҳида ёндашиши зарур, деган ғояни илгари суради.

Ибн Синонинг педагогик тизимида қалбни тарбиялаш муҳим ўрин тутади. У қалбни ахлоқий фазилатлар ва иллатлар юзага келадиган маскани деб ҳисоблаган. Қалбни тўғри тарбиялаш орқали инсоннинг ахлоқий даражасини шакллантириш мумкин, деган хулосага енлади. Аллома қалбни тарбиялашнинг бир неча усулларини тавсия этган. Жумладан, биринчидан, фазилатларни шакллантириш. Қалб такрорланадиган ҳаракатлар орқали маълум одатларга кўникади. Агар ижобий ҳаракатлар мунтазам такрорланса, улар одатга айланади ва қалбда мустаҳкам ўрнашади. Одамнинг ўзгармас феъл-атворига айланади. Иккинчидан, ибрат ва намуна усулидан фойдаланиш. Яъни яхши намуналарни, ибратли ҳолатларни мисол сифатида кўрсатиш ва уларга тақлид қилиш. Болалар ва ёшлар катталар хатти-ҳаракатини кузатиб, уларга тақлид қиладилар. Шунинг учун ёшлар атрофида обрўли, аъло хулқли ва кенг жамоатчилик ҳурматини қозонган одамлар бўлиши зарур. Учинчидан, насиҳат ва таълим бериш.

Қалбни тарбиялашда муҳим аҳамиятга эга бўлган яна бир омил - ўзини назорат қилиш (муҳосаба) омили. Ибн Сино ҳар бир кишига ўз кундалик ҳаракатларини таҳлил қилиш, хато ва камчиликларни аниқлаш, уларни тузатишга ҳаракат қилишни тавсия этган. Бунда қалб доимий назорат остида сақланади ва иллатлардан ҳимоя қилинади. Ёшларда, айниқса, бундай кўникма жуда зарур.

Ибн Сино таълимотида билим олиш нафақат амалий мақсадларга хизмат қилади, балки руҳий такомилнинг муҳим воситаси сифатида алоҳида ўрин тутади. Билим руҳни моддий дунёдан маънавий оламга – самовий юксакликларга кўтаради ва уни камолотга етказади. Шунинг учун илм ўрганиш ижтимоий ва илоҳий жиҳатдан ҳар бир инсонга мажбурий ҳисобланади. Аллома билим олиш жараёнини босқичма-босқич амалга ошириш зарурлигини таъкидлайди. Бу аввал оддий ва тушунарли нарсалардан бошланади. Кейин изчиллик билан тобора мураккаб ва чуқур билимлар ўргатилади. Ана шундай тадрижий тартиб руҳнинг табиий ривожини таъминлайди ва уни ортиқча юкламадан сақлайди. Қалб зўриқмайди, одам чарчамайди. Билим олишда нафақат миқдор, балки сифат ҳам муҳим. Ибн Сино юзаки билимлар тўплашдан кўра, чуқур тушунишга эришиш кераклигини уқтиради. Руҳ нафақат далилларни эслаб қолиши, балки уларнинг моҳиятини англаши ва улар ўртасидаги боғлиқликларни, мазмунини, моҳиятини тушуниши зарур. Билим олиш жараёни бир вақтнинг ўзида ҳам ақлий ва ҳам ахлоқий тарбия беришни талаб қилади. Билим инсонга куч беради. Шунинг учун у аниқ мақсадларга қаратилиши лозим.

Ибн Синонинг педагогик қарашларида руҳ тарбияси муҳим ўрин тутади ва тарбия жараёни руҳнинг изчил ривожланиши асосида ташкил этилиши лозимлиги ғояси илгари сурилади. Жумладан, ақлий ва ахлоқий тарбия:

Биринчидан, ақлий тарбия. Бу руҳнинг идрок қобилиятини ривожлантириш, фикрлаш ва билим олиш малакаларини шакллантириш, мантиқий фикрлаш ва асосли хулосадарга келиш билан боғлиқ.

Иккинчидан, ахлоқий тарбия руҳнинг ғазабий ва шаҳвоний кучларни назорат қилишга ўргатиш, юксак маънавий ва ғоявий етуклик ҳамда ёшлар қалбига фазилатларни сингдиришдан иборат.

Учинчилан, тарбия жараёнида боланинг ёши ва ақлий. Табиий, жисмоний қобилиятлари ҳисобга олиниши керак: эрта ёшда жисмоний тарбия ва оддий ахлоқий малакалар шаклланади, кейин ақлий ва маънавий тарбия кучайтирилади.

Муаллим (тарбиячи)нинг вазифаси:

Биринчидан, муаллим нафақат билим берувчи, балки руҳ тарбиячиси ҳам бўлиши зарур. Ибн Синонинг бундай қарашлари бугунги кунда тобора долзарблик касб этмоқда. Ҳозирги шароитда ўқитувчининг тарбиячилик вазифаси четга сурилган. Билимлар эса “инновацион технологиялар” воситасида механик тарзда берилмоқда. Замонавий педтехнологияларга кўр-кўрона ёндошиш оқибатида муаллимнинг қалби, мураббийлик меҳри, ҳарорати, нафаси ўқувчи оламига кириб бормаяпти. Ҳар қандай замонавий технология ўз жойида, фанига қараб, меъёрида ишлатилмоғи лозим. Бу, айниқса, умумтаълим мактаблари учун жуда муҳим.

Иккинчидан, муаллим ўқувчиларнинг руҳий ҳолатини тушуниши, уларнинг табиий қобилиятларини аниқлай олиши ва индивидуал ёндашув тамойилига тўла амал қилиши, тарбияси оғир ўқувчилар билан махсус шуғулланиши керак.

Қалбни тарбиялаш усуллари:

Биринчидан, ўқувчида ижобий кўникмаларни шакллантириш. Қалбда эзгулик ва меҳр ҳиссини уйғотиш, изчил ва доимий такрорланадиган ҳаракатлар орқали одатларга, шаклланган феъл-атворга эга қилиш. Шунда ёш қалб ва руҳиятда фазилатлар барқарор бўлади.

Иккинчидан, эътиборли намуналарга ҳавас уйғотиш, обрўли кишиларга тақлид ҳиссини кучайтириш. Болалар катталарни кузатиб, уларнинг хатти-ҳаракатларини ўзлаштиришга ҳаракат қиладилар. Шунинг учун улар атрофида юксак ахлоқли одамлар бўлиши зарур.

Учинчидан, насиҳат ва таълим бериш: ёшлар қалби ва онгига тўғридан-тўғри таъсир этиш, бунёдкор ғоялар ва миллий қадриятларни сингдириш.

Тўртинчидан, ўзини назорат қилиш (муҳосаба): кундалик фаолиятни таҳлил қилиш, ўзига танқидий ёндошиш ва камчиликларни тузатиш қалбни иллатлардан тозалайди. Ўз-ўзини бошқариш, иллатлардан тийилиб, фазилатларни эгаллаш иммунитетини кучайтириш.

Билимни мунтазам ошириш ва маънавий ривожланиш:

Биринчидан, билим олиш нафақат амалий мақсадларга хизмат қилади, балки руҳий такомилнинг асосий воситаси ҳисобланади. Инсон эса бутун моҳияти билан ақл, қалб ва руҳ олами.

Иккинчидан, илм руҳни моддий дунёдан маънавий оламга – самовий Хилқатга кўтариб, камолотга етаклайди. Ҳақиқий билим соҳиби эзгуликлар оламига айланади.

Учинчидан, билим олиш жараёни босқичма-босқич бўлиши керак: аввало оддийдан бошланиб, тобора мураккаблашиб, кейин чуқур билимларга ўтиш лозим.

Тўртинчидан, масалалар моҳиятини чуқур тушуниш ва билимларнинг савиясини эгаллаш муҳим. Руҳ далилларни эслаб қолиши билангина чекланмаслиги, улар орасидаги боғлиқликларнинг мазмун-моҳиятини ҳам тушуниши,

таҳлилий қувватга эга бўлиши, тўғри ва асосли хулосалар чиқара олиши керак.

Бешинчидан, Билим олиш жараёни бир вақтнинг ўзида ақлий ва ахлоқий тарбияни талаб қилади. Ибн Сино олим ва файласуфларга билимларини жамият манфаати йўлида ишлатиш масъулиятини юклайди. Бу ҳозирги замон олимлари учун ҳам муҳим талаб ҳисобланади.

Демак, ибн Сино педагогикасида руҳ ва қалб тарбияси мувозанат, босқичма-босқич ривожланиш, индивидуал ёндашув ва маънавий юксалиш сингари таълим ва тарбия тамойиллари асосида амалга оширилади. Унинг педагогик қарашлари нафақат ахлоқий ва ақлий ривожланишга, балки маънавий камолотга ҳам қаратилганлиги билан алоҳида аҳамиятли. Инсоният қадриятлардан узоқлашиш жараёнини бошдан кечираётган ҳозирги шароитда алломанинг бу талаби тобора долзарблик касб этмоқда.

Ибн Синонинг руҳ ва қалб ҳақидаги қарашлари замонавий психология нуқтаи назаридан таҳлил қилинганда ҳам қизиқарли ва ғоят аҳамиятли натижалар беради. Руҳнинг турли кучлар ва қобилиятларга бўлиниши замонавий психологиядаги шахснинг руҳий тизими - ид, эго ва суперэго (З. Фрейд) концепциясига асос бўлган ва руҳиятнинг мураккаб тузилмасини тушунишда муҳим илмий манба бўлиб хизмат қилади. Ибн Синонинг ички сезим, ҳис қилиш қобилиятлари, жумладан умумий ҳис, тасаввур, хаёл, ваҳм ва хотира борасидаги хулосалари замонавий когнитив психологиядаги идрок, хотира ва тасаввур жараёнлари билан мос келади. Айни пайтда, аллома бу қобилиятларни фалсафий категориялар сифатида кўриб чиққан бўлса, замонавий психология уларни экспериментал усуллар орқали ўрганади ва амалиётга тадбиқ этади.

Ибн Сино қалбнинг жисмоний ва руҳий соғлиқ билан боғлиқлиги ҳақидаги қарашлари замонавий психосоматик тиббиёт асосларини олдиндан башорат қилади. У кучли ҳаяжон, руҳий зарба, оғир ҳиссий ҳолатлар ва уларнинг жисмоний соғлиққа таъсирини ўз вақтида ўрганган ва бу ҳолатлар натижасида касалликлар юзага келиши мумкинлигини қайд этган. Замонавий тиббиётда бу соҳада кенг тадқиқотлар олиб борилмоқда ва ибн Сино назарияси шу ҳолатларни олдиндан билиш ва тавсия қилиш жиҳатидан катта аҳамиятга эга бўлмоқда. Аллома руҳ ривожланиши ва камолот концепциясида инсоннинг ўз ички салоҳиятини тўлиқ рўёбга чиқариши, ақлий ҳамда маънавий жиҳатдан энг юқори даражага эришиши ғоясини илгари сурган. Бу ғоя замонавий гуманистик психологиядаги А. Маслоу ва К. Рогерснинг дунё тан олган ўз-ўзини ривожлантириш концепциясига замин яратди. Уларнинг ҳар иккаласида ҳам инсоннинг мақсади фақат ташқи натижаларга эришиш эмас, балки ўз ички салоҳиятини тўлиқ рўёбга чиқариш ва маънавий камолотга интилиш эканлигини тушунтиради.

Фалсафий антропология нуқтаи назаридан ибн Синонинг руҳ ва қалб ҳақидаги таълимоти инсоннинг мураккаб табиатини тушунишда муҳим аҳамият касб этмоқда. У инсонга дуалистик эмас, монистик ва интеграцион ёндашувни таклиф қилади: инсон фақат жисм ва руҳнинг оддий йиғиндиси эмас, балки уларнинг моҳияти бир-бирига дахлдорлигини, бирбутунлигини назарий жиҳатдан исботлаб беради. Бу қараш инсоннинг биологик, психологик, ақлий ва маънавий жиҳатларидан ягона, мураккаб ҳодиса эканлигини кўрсатади. Алломанинг инсон ҳақидаги қарашлари замонавий экзистенциализм фалсафаси билан таққосланганда ҳам ўзига хос умумийлик ва ўхшашликлар топилади.

Ибн Синонинг билиш назарияси ва инсоннинг камолот йўли ҳақидаги таълимоти замонавий фалсафий антропологиянинг долзарб масалаларини ўрганишда муҳим манба ҳисобланади. Инсон ким? У қанақа жонзот? Бошқа жонзотлардан нимаси билан фарқ қилади? Унинг ўзига хос жиҳатлари нимада? Инсоннинг мақсади ва вазифаси нималардан иборат? Ибн Сино бу саволларга фан нуқтаи назаридан аниқ ва асосли жавоб беради. Айтиш мумкинки, алломанинг олам ва одам атрофидаги таълимоти ўрта асрларда ўзига хос тафаккурдаги тўнтариш бўлгани каби, бугунги кунда ҳам долзарблигини йўқотмаган. Унинг ғоялари ҳозирги замонавий фан тараққиётида муҳим омил бўлиб хизмат қилмоқда. Унинг инсон тушунчасига ёндашувида биологик, психологик, ақлий ва маънавий жиҳатларнинг умумий бирлиги ва замонавий фанлараро интеграцияга фалсафий ёндашувидан далолат беради.

Ибн Синонинг руҳ ва қалб ҳақидаги таълимоти Шарқ ва Ғарб фалсафасига катта таъсир кўрсатган. Ўрта асрлардаёқ унинг асарлари лотин тилига таржима қилинган ва Европада кенг тарқалган. Ғарбда алломанинг таълимоти Фома Аквинский, Дунс Скот ва бошқа схоластик файласуфлар томонидан ўрганилган, қабул қилинган. Айниқса, руҳ ҳақидаги қарашлари ва ақл даражалари назарияси уларда катта қизиқиш уйғотган, чуқур ўрганилган.

Шарқ фалсафасида унинг мероси янада кенгроқ тадқиқ этилган ва бир қатор файласуфлар унинг ғояларини давом эттирганлар. Суҳравардий, Мулла Садро ва бошқа ислом файласуфлари ибн Синонинг руҳ фалсафаси асосида ўз таълимотларини яратганлар. Ҳозирги шароитда алломанинг мероси Шарқ ва Ғарбда қайта баҳоланмоқда, унга эҳтиёж тобора ошиб бормоқда. Алломанинг руҳ ва қалб ҳақидаги қарашлари нафақат тарихий аҳамиятга эга, балки замонавий фалсафий, психологик ва тиббий муаммоларни ҳал қилишда ҳам қимматли манба сифатида қўлланилмоқда.

References

1. Касымжанов Абу Наср Фараби и Ибн Сина. -Москва. “Мысль”. 1982. Стр.-36.
2. Диноршоев М. Философия Ибн Сины. -Душанбе. “Ирфон”. 1978.
3. Ибн Сина. Избранные философские произведения. -Москва. “Наука”. 1980.
4. Комилов Н. Тасаввуф. -Тошкент. “Ўзбекистон”. 1999. 46-б.
5. Қуръони Карим, Исро сураси, 85-оят.
6. Хайруллаев М. Абу Али Ибн Сино. -Тошкент. “Фан”. 1980. 92-б.
7. Заҳидов Д. Гносеология Ибн Сины. -Душанбе. “Ирфон”. 1980. Стр.-89.
8. Хайруллаев М. Абу Али Ибн Сино. -Тошкент. “Фан”. 1980.
9. Диноршоев М. Философия Ибн Сины. -Душанбе. “Ирфон”. 1974.Стр.-58.
10. Хайруллаев М. Абу Али Ибн Сино. -Тошкент. “Фан”. 1980.
11. Холмўминов Ж. Қиёсий тасаввуфшунослик. -Тошкент. “Ёш авлод матбаа”. 2021. 135-б.
12. Сагадеев А.В. Ибн Сина (Авиценны). -Москва. “Мысль”. 1980. Стр.-137.
13. Диноршоев М. Философия Ибн Сины. -Душанбе. “Ирфон”. 1974. Стр.-96.
14. Жуковский В.И. Ибн Сина (Авиценна). -Москва. “Наука”. 1983. Стр.-74.
15. Захидов Д.Гносеология Ибн Сины. -Душанбе, “Ирфон”. 1980. Стр.-183.
16. Сагадеев А.В. Ибн Сина (Авиценна). -Москва. “Мысль”. 1980. Стр.-94.

17. Григорян С.Н. Великий мыслитель Востока. -Москва. “Наука”. 1980. Стр.-42.
18. Шидфар Б.Я. Ибн Сина. -Москва. “Наука”. 1974. Стр.-138.

Interethnic Relations and Societal Development in Central Asia

Nasriddin Nazarov (Doctor of Philosophical Sciences, Professor)[1]
nasrid@mail.ru | ORCID: 0000-0002-4432-2277
[1.] Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi
Tashkent, Uzbekistan

Abstract.
This article peing attention the interconnection between interethnic relations and social progress and provides a comprehensive overview of the activities of national cultural centers as aaccelerant for ethno-social processes. It also describes civic unity in Cental Asia, inter-ethnic friendship and solidarity as the highest value, and also analyzes the activities of the national centers to ensure social progress in society and provides offers and recommendations.
Keywords: Central Asia, nation, interethnic relations, polyethnic society, social development, national-cultural centers, society, national associations, mass media

Марказий осиёда миллатлараро муносабатлар ва ижтимоий тараққиёт

Nasriddin Nazarov (falsafa fanlari doktori, professor)[1]
nasrid@mail.ru | ORCID: 0000-0002-4432-2277
[1.] Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
Tashkent, Uzbekistan

Аннотация.
Ушбу мақолада миллатлараро муносабатлар ва ижтимоий тараққиётнинг ўзаро алоқадорлиги, этноижтимоий жараёнларнинг позитив ривожини таъминловчи катализатор сифатида миллий маданий марказлар фаолияти тўғрисида атрофлича фикр юритилади. Шунингдек, Марказий Осиёда фуқаровий тотувлик, миллатлараро дўстлик ва ҳамжиҳатлик буюк қадрият эканлиги,миллий бирлашмаларнинг жамиятда ижтимоий тараққиётни таъминлаш мақсадида ўтказаётган тадбирлари таҳлил этилиб, таклиф ва тавсиялар илгари сурилади.
Калит сўзлар. Марказий Осиё, миллат, миллатлараро муносабатлар, полиэтник социум, ижтимоий тараққиёт, Миллий маданий марказлар, жамият, миллий бирликлар, оммавий ахборот воситалари

Кўп миллатли жамиятда миллатлараро муносабатлар ва ижтимоий тараққиёт ўзаро диалектик боғлиқликда бўлган жараёнлар бўлиб, бир-бирини тўлдириб келади. Ўзбекистоннинг 2017-2021 йилларга мўлжалланган Ҳаракатлар стратегияси ҳамда унинг мантиқий давоми бўлган Янги Ўзбекистон Тараққиёт Стратегиясида мамлакат Президенти томонидан илгари сурилган дастурий йўлланмада аниқ ифодаланган бўлиб, ўзликни англаш ва халқнинг маънавий уйғонишини рағбатлантиришни ўз олдига мақсад қилиб қўйиб, ўзаро ҳамкорлик ва бирдамликка асосланган миллий, ижтимоий-маданий сиёсатнинг амалий ривожини таъминлаш билан бир қаторда жамиятдаги миллатлараро мувозанатни сақлаб, этноижтимоий тараққиётни янги, сифатий босқичга кўтаришдан иборат. Мамлакат Президенти Ш.М.Мирзиёев Янги Ўзбекистон Тараққиёт Стратегиясида таъкидлаганларидек: «Миллий маънавиятимизни ривожлантириш, уни халқимиз, айниқса, ёшларимиз ҳаётига сингдиришда ижтимоий-гуманитар фанлар тизимининг аҳамияти катта» [2].

Марказий Осиё полиэтник социумида миллатлараро муносабатлар минтақада ижтимоий-сиёсий тараққиётнинг ривожини таъминловчи асосий мавзулардан бири экан, табиийки, ушбу мавзу олим ва тадқиқотчиларнинг доимий диққат марказида бўлиб, жамиятда ушбу омилнинг ижтимоий-маданий негизлари билан бир қаторда сиёсий-ҳуқуқий асосларига эътибор қаратиб келинган. Ўзбекистон жамиятида барча ижтимоий-сиёсий жараёнлар ривожининг ҳуқуқий асоси сифатида Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 4-моддасида: «Ўзбекистон Республикаси ўз ҳудудида истиқомат қилувчи барча миллат ва элатларнинг тиллари, урф-одатлари ва анъаналари ҳурмат қилишини таъминлайди, уларнинг ривожланиши учун шароит яратади» деб қайд этилиши жамиятда миллий тотувликни, демакки, миллатлараро муносабатлар такомиллашувини таъминлаш кафолати сифатида муҳим. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев мамлакатдаги миллий маданий марказлар фаолиятига эътибор қаратиб: «Бугун мамлакатимизда 130 дан ортиқ миллат ва элат вакиллари бир оила фарзандларидек аҳил ва иноқ яшамоқда… Мамлакатимизда 16 та конфессияга мансуб диний ташкилотлар фаолият юритмоқда. Давлат таълим муассасаларида ўқитиш 7 тилда олиб борилмоқда. Ўзбекистон Миллий телерадиокомпанияси ўз кўрсатувларини 12 тилда намойиш этмоқда, ўндан ортиқ тилда газета ва журналлар нашр этилмоқда», дейиши Марказий Осиёнинг инсон ва миллий ресурслар бўйича етакчи ўринда бўлган Ўзбекистон воқелигида давлат томонидан жамиятда миллатлараро муносабатлар такомиллашувига берилаётган эътибордан далолатдир.

Миллий тараққиёт ўзига хос йўсинда ривожланаётган бугунги шароитда миллий тотувликни таъминлаш жамият ривожида муҳим ўрин тутиб, турфа миллат ва элат вакилларидан иборат жамият аъзоларининг маънавий камолотида, фуқаролик жамияти институтларининг моддий-маънавий асосларини мустаҳкамлашда зарурий аҳамиятга эга. Ўзбекистоннинг Биринчи Президенти И.А.Каримов жамиятдаги ўзаро тотувлик ва маънавий жараёнларга баҳо бериб: “Ўзбекистон аҳолисининг кўп миллатлилиги ўзбек

халқининг миллий ўзлигини англаши ва маънавий қайта тикланишининг ўсиши билан чамбарчас боғлиқ ҳолда жамиятни янгилаш, уни демократлаштиришга ундовчи зўр куч бўлиб хизмат қилмоқда"[4], деган эди. Ҳақиқатан ҳам, жамиятдаги маънавий тикланиш миллий тотувликнинг сифатий жиҳатлари билан чамбарчас боғлиқ.

Маълумки, миллий маданий марказлар ижтимоий тараққиётга таъсир этувчи асосий омил сифатида полиэтник жамиятнинг ривожида муҳим аҳамият касб этади. Кўп миллатли ҳудудда миллатлараро муносабатларни маданий марказларсиз тасаввур этиш мумкин эмас. Ўзбекистон кўп миллатли мамлакат бўлиб, бу ерда 130 дан ортиқ миллат ва элат вакиллари яшаши боис, мустақиллик йилларида этномаданий ўзига хосликка асосланган турли жамият бирлашмалари таъсис этилиб, бугунги кунда улар самарали фаолият кўрсатмоқда. Мустақилликнинг илк қалдирғочлари сифатида ўз маданияти, тили, урф-одатлари, анъаналари ҳамда маънавий қадриятларини ривожлантириш ва тарғиб этишга йўналтирилган ушбу миллий жамият бирлашмалари дастлаб уларнинг фаолиятини мувофиқлаштириш учун миллатлараро маданий марказ атрофига бирлаштирилган эди. 1992 йилнинг 13 январида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қарори асосида Республика миллатлараро маданий маркази Республика байналмилал маданий марказга айлантирилиб, миллий жамият бирлашмалари миллий маданий марказлар сифатида масъулият доиралари кенгайтирилган ҳолда республикада дўстлик ва миллий тотувликни мустаҳкамлаш йўлида фаолият олиб бора бошлади.

Бундай фаолият Ўзбекистонда яшаётган турли миллат ва элат вакилларининг ўз миллий маданият ҳамда тарихий қадриятларини тиклашга оид эҳтиёжларини ҳар томонлама қондириш билан бир қаторда фуқаролик жамияти институтлари шаклланаётган Ўзбекистон этноижтимоий ва этномаданий бирлигининг ҳам умумий мақсад сари фуқаровий яхлитликни таъминлаш борасидаги эҳтиёжига мос. Бунда миллий маданий марказлар зиммасидаги функционал вазифа сифатида турфа миллат ва элатга мансуб бўлган жамият аъзолари тафаккурида ватанпарварлик, ўзбекларнинг миллий характерига хос бўлган бағрикенглик ва меҳмондўстлик хислатларини қадрлаш каби жиҳатларнинг барқарорлигини янада юксалтириш лозим. Чунки, бундай бағрикенгликни барча миллат ва элат вакиллари, демакки, жамият аъзолари тафаккурида мустаҳкам ўрин олишига эришиш, бир томондан, ҳар қандай миллий қадриятнинг кенг тарқалиб, унинг бирлаштирувчилик функциясини таъминлаб борса, иккинчи томондан, умумфуқаровий тараққиёт учун хизмат қилади. Таниқли олим, профессор Қ.Х.Хоназаровнинг фикрига кўра: «… ўз миллати ҳудудидан ташқарида яшовчи шахс икки вазифани бажаради: бир томондан, ўзи яшаётган давлатнинг гуллаб-яшнаши йўлида фидокорлик кўрсатади, иккинчи томондан, истиқомат қилувчи мамлакати билан ўз миллий давлати ўртасидаги алоқаларнинг ривожига хизмат қилади»[5]. Демак, миллий маданий марказлар фаолияти ҳамда масъулияти кенг бўлиб:

1. Фуқаролик мавқеида туриб, ватан ва халқ манфаатлари йўлида ўз кучи ва ғайратини аямайди;
2. Титул, яъни асосий миллат билан ўз миллати вакиллари орасида кўприк сифатида алоқаларни мустаҳкамлашга хизмат қилади;
3. Доимий яшаб, фаолият кўрсатаётган мамлакати билан тарихий ватани орасидаги позитив муносабатларга ҳисса қўшади. Зеро, миллатлараро муносабатлар такомиллашуви бевосита ушбу омиллар билан ҳам чамбарчас боғлиқ.

Жамиятда миллий маданий марказларнинг ташкил этилиши миллатлараро алоқаларнинг мустаҳкамланиши ҳамда миллий-тарихий қадриятларимизнинг ривожи учун асосий омилдир. Жамиятдаги фуқаровий тотувликнинг асосида этник барқарорлик ётади. Миллатлараро дўстлик ва ҳамжиҳатлик тараққиёт ва ривожланишнинг барча турларинегизини ташкил этувчи энг буюк қадрият сифатида алоҳида ўринга эга.

Миллий маданий марказлар муайян этносга мансуб аҳолини бирлаштирувчилик функцияси билан бир қаторда анъанавий халқ маданиятини тарғиб этиш хусусияти билан ҳам эътиборга лойиқ. Зеро, бундай маданиятнинг ижобий қирралари маданиятларни бойитиш билан бир қаторда, халқларни умумий мақсад сари жипслаштириш ҳамда миллий маданиятларнинг ижобий қирраларини умуммиллий маданиятга сингдира бориш хусусиятига ҳам эга.

Республика ОАВларида барча миллат вакилларига тушунарли бўлиши ҳамда турфа миллатга мансуб республика аҳолисининг халқаро коммуникацион тизимларга уйғунлашув жараёнларини таъминлаш учун дастурлар дунёнинг етакчи тилларида эфирга узатилиб, нашр этилмоқда. Шу билан бир қаторда, республикада истиқомат қилувчи баъзи миллатлар тилларида ҳам кўрсатувлар ташкил этилиб, даврий нашрлар чиқарилмоқда. Юқоридаги фикрларнинг далили сифатида Республика миллатлараро муносабатлар ва хорижий давлатлар билан дўстлик алоқалари қўмитаси бошчилигида миллий маданий марказлар фаоллари иштирокида ўзбек ва рус тилларида олиб бориладиган «Ўзбекистон – умумий уйимиз», «Ягона оилада» кўрсатувлари, қозоқ тилида «Дийдар», «Жетиген», тожик тилида «Меҳрангез», «Рангинкамон», уйғур тилида «Умид», украин тилида «В доброй хате», татар тилида «Бизнен мерас» каби кўрсатувлар миллатлараро муносабатлар такомиллашувини таъминлаш билан бир қаторда, Ўзбекистонда миллий сиёсатнинг позитив моҳиятидан далолат беради. Ўзбекистонда тожик тилида ҳар ҳафтада икки маротаба «Овози точик» газетасининг нашр этилиши, миллий телеканалларда ҳафтада бир марта 25 дақиқа давомида тожик тилида «Ҳафтранг» дастурининг эфирга узатилиши миллий муносабатлар такомиллашувидаги муваффақиятлар сирасидан. Республикада олий ва ўрта таълим муассасаларида ўқув дастурлари 7 тилда – ўзбек, қорақалпоқ, рус, қозоқ, тожик, қирғиз ва туркман тилларида олиб борилаётганлиги миллий тилларга давлат миқёсида эътибор берилаётганлигидан далолат. Шу билан бирга, қатор йиллардан буён «Ўзбекистон – умумий уйимиз» шиори остида ўтказиб келинаётган бирлаштирувчилик тадбирлари ҳамда фестивалларнинг оммавий ахборот воситаларида тарғиб этилаётганлиги халқлар ўртасида дўстлик ва яхлитликни мустаҳкамлаш бўлса, иккинчи томондан, давлатнинг миллатлараро муносабатлар такомиллашувидаги ўрнини кўрсатмоқда. Жумладан, 2013 йилда бўлиб ўтган «Ўзбекистон – умумий уйимиз» дўстлик фестивалида 120 миллат ва элат вакилларидан иборат 162 ижодий уюшманинг иштирок этганлиги миллий-этник характердаги тадбирларнинг умумфуқаровий бирликни таъминлашдаги аҳамиятини кўрсатди, кўп миллатли Ўзбекистон шароитида бу ўта

муҳим [6]. 2016 йилда «Ўзбекистон – умумий уйимиз» доирасида Қорақалпоғистон ва ўн икки вилоятда фестиваль доирасида ўтказилган 250 дан ортиқ маданий-маърифий тадбирда 40 мингдан ошиқ киши иштирок этди, бу тадбир ОАВ орқали кенг тарғиб этилиши ММҲларнинг функционал вазифалари доирасидаги фаолият сифатида эътиборли бўлса, иккинчи томондан, республикада миллатлараро муносабатлар такомиллашувида ҳам зарурий омил бўлди.

Республикада фаолият кўрсатаётган оммавий ахборот воситалари ва миллий маданий марказлар ҳам этник барқарорликни таъминлашда, ижтимоий-сиёсий вазиятнинг оптимал ривожи учун шарт-шароит яратиш йўлида тарғибот ва ташвиқот ишларини амалга оширишда зарурий аҳамият касб этади. Этник ўзига хосликка асосланган миллий маданий марказлар мамлакатда миллатлараро тинч-тотувликни таъминлаш, барча миллат ва этник гуруҳ вакиллари фаолиятини республикада этно-миллий жараёнларнинг ижобий ривожига, демак, барча қатламларнинг манфаатларини ҳисобга олган ҳолда олиб борилаётган миллий сиёсатга мувофиқлаштириб, уларнинг фуқаровий дунёқарашини шакллантириб, ривожлантириш йўлида муайян мавқега эга. Шу жиҳатдан ҳам миллий маданий марказлар фаолиятига кенг ўрин ажратилиб, уларнинг мавқеини этник гуруҳлар орасида ошириб, функционал фаолиятларига эътибор қаратиш лозим.

Ўзбекистонда миллий маданий марказлар фаолиятини таҳлил этиш қуйидаги фикрларнинг устувор аҳамиятга эга эканлигини тасдиқлайди:

1. Янгиланаётган Ўзбекистон шароитида республика раҳбарияти томонидан олиб борилаётган миллий сиёсатдаги устувор йўналиш мамлакатда яшовчи барча миллат ва этник гуруҳ вакилларининг этноижтимоий тараққиёти, иқтисодий, маданий ҳамда маънавияти равнақи ва ҳар томонлама камол топиши учун тенг шарт-шароит ва имкониятларнинг яратилганлиги этник тараққиётни таъминлашда муҳим омил бўлиб хизмат қилмоқда.

2. Ўзбекистонда 130 дан ортиқ миллат ва этник гуруҳ вакиллари яшаб, уларнинг аксарияти ўз миллий-маданий уюшмаларига эга бўлиб, бу марказлар республикада умумфуқаровий менталитетнинг шаклланиб ривожланишида муҳим ишлар қилаётган эканлар, оммавий ахборот воситалари улар фаолиятини янада кенгроқ тарғиб этиш йўлида ташвиқот ишлари самарадорлигини оширишлари лозим. Бундай ёндашув ММҲлар функционал вазифаларини янада кенгайтиришга хизмат қилади, республикадага ижтимоий ва маданий тараққиёт бевосита ушбу омил билан боғлиқ.

3. Республикада Миллатлараро муносабатлар ва хорижий давлатлар билан дўстлик алоқалари қўмитаси Ўзбекистонда фаолият кўрсатаётган барча миллий маданий марказларнинг ўз миллий урф-одат, анъана ва этник хусусиятларини қайта тиклаб, тарғиб этишини таъминлаш билан бир қаторда, улар ўз функционал вазифалари доирасида фаолиятни ўзаро тинч-тотувлик, умуминсоний қадриятларга мансублик тамойиллари асосида мувофиқлаштириб, мамлакатда этноижтимоий вазиятнинг янада барқарор мазмун касб этишида асосий роль ўйнамоқда.

4. Миллий маданий марказлар мамлакат маданий ҳаётида етакчи мавқени эгаллашлари билан бир қаторда этноижтимоий ва этномаданий вазиятнинг ижобий ривожи ҳамда миллатлараро муносабатлар такомиллашувида зарур аҳамият касб этаётганлиги, мамлакатда тинчлик ва барқарорликнинг таъминланишида ММҲларнинг ўрнини белгиловчи омил сифатида намоён бўлмоқда.

5. “Ўзбекистон – умумий уйимиз” доирасида фаолият олиб бораётган миллий маданий марказлар республикада ягона “ўзбекистонликлар” этноижтимоий ва маданий бирлигининг таъминланишида муҳим роль ўйнаб, фуқаролик жамияти институтлари шаклланишида ҳам сезиларли аҳамиятга эга бўлмоқда. Зеро, полиэтник бирликларда фуқаролик жамияти институтларининг мазмун-моҳияти инсоний ҳуқуқ ва имкониятлар устуворлиги таъминланган эл бирлиги ҳамда тотувлигининг сифатий кўринишидир.

6. Ҳар йили Мустақиллик байрами, 8-Март - Халқаро хотин-қизлар кунини, Наврўз байрамини, 9 – Май – Хотира ва қадрлаш кунини нишонлаш ҳар бир миллий маданий марказларнинг анъанасига айланган. Бундай анъаналар ММҲларнинг стратегик мақсад ва функционал вазифалари ечимини таъминлаб боради, чунки улар ўз фаолияти давомида ўзлари мансуб бўлган миллат ёки элат қадриятини тарғиб этиб, иноэтник гуруҳлар ишончи ва ҳурматини қозонишга муваффақ бўлса, иккинчи томондан, мамлакат аҳолисини консолидациялаштирув омили бўлган ушбу мамлакатдаги асосий миллат маданиятини эъзозлашдан иборат.

7. Миллий маданий марказларнинг маданий тадбирлари, жумладан:, рус маданий маркази томонидан А.С.Пушкин, М.Лермонтов, Л.Толстой, С.Есенин, М.Цветаева, А.Ахматова, ҳар йили 24 майда славян ёзуви асосчилари Кирилл ва Мефодий хотираларига бағишланиб ўтказиладиган тадбирлар, “Ўзбекистондаги украинлар” адабий-публицистик телефильмнинг яратилиши, Т.Шевченко, Гоголь ҳаёти ва ижодига бағишланган тадбирларнинг ўтказилиши, яҳудийлар маданий маркази томонидан яҳудий тарихи, фалсафаси ва маданиятига бағишланган қатор тадбирлар, татар миллий маркази томонидан Абдулла Тўқайнинг ҳаёти ва ижодига бағишланган тадбирлар, немис маданий маркази қошида ташкил этилган театр жамоасининг чиқишлари миллий мустақиллик ўзбеклар билан бир қаторда республикада яшовчи барча миллат ва этник гуруҳ вакилларининг ўзлигини англаб, миллий маданиятларини тарғиб этиш йўлида кенг имкониятлар очганлигидан далолат [7].

8. 2010-2017 йиллар давомида республика байналмилал маданият маркази раҳбарлигида ММҲлар стратегик мақсад ва функционал вазифалари доирасида рус маданий марказининг Пасха, немисларнинг Остерн, корейсларнинг Чусок, татар ва бошқирдларнинг Сабантуй маданий-оммавий тадбирлари нишонланиб келинаётганлиги этнослар маданияти тарғиби билан бир қаторда дўстлик ва миллий тотувликни таъминлаш воситасида фуқаровий бирлик асослари мустаҳкамланаётганлиги эътиборлидир.

Турфа конфессионал гуруҳларга мансуб миллий гуруҳлар томонидан Рождество, Масленица, Пасха, Туби-Шват каби диний тадбир, байрам ва тантаналарнинг нишонланиши, Ўзбекистон заминида миллий маданий марказлар фаолияти ҳамда уларнинг умумий эзгуликка йўналтирилган диний қадриятлари тарғибига асосий эътибор қаратилаётганлиги Ўзбекистон жамиятининг умумфуқаровий яхлитликка асосланган диний бағрикенглиги исботидир.

2017 йил 19 майда Ўзбекистон Республикаси

Президентининг «Миллатлараро муносабатлар ва хорижий мамлакатлар билан дўстлик алоқаларини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони қабул қилинди.

Фармонга асосан Республика байналмилал маданият маркази ва Ўзбекистон хорижий мамлакатлар билан дўстлик ва маданий-маърифий алоқалар жамиятлари кенгаши негизида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Миллатлараро муносабатлар ва хорижий мамлакатлар билан дўстлик алоқалари қўмитасининг ташкил этилиши муҳим аҳамият касб этади.

Мазкур Қўмита зиммасига жамиятда миллатлараро тотувлик ва бағрикенгликни таъминлаш, мамлакат ҳаётининг барча соҳаларида эришилган ютуқ ва муваффақиятларни кенг тарғиб қилиш, халқаро ҳамжамият, шу жумладан, чет элдаги ҳамюртларимиз диаспораси билан дўстлик алоқаларини мустаҳкамлашга доир давлат сиёсатини изчил амалга ошириш вазифаси юклатилди.

Ёшларни бағрикенглик, миллий ва умуминсоний қадриятларга ҳурмат, тарих, маданият, миллий анъана ва урф-одатларни асраб-авайлаш руҳида тарбиялашга алоҳида эътибор қаратилади. Бу миллатчилик ва экстремизм ақидаларига қарши мафкуравий иммунитетга эга, мустақиллик ғояларига содиқ, Ўзбекистон миллий манфаатларини ҳимоя қиладиган маънавий баркамол авлодни шакллантириш имконини беради.

Хуллас, жамиятда миллатлараро муносабатлар такомиллашувини Ўзбекистон полиэтник социумидаги миллий бирликлар мисолида тадқиқ этиш, жамият ривожида этнослар фаолиятини ижтимоий тараққиётнинг талаб ва андозаларига мувофиқлаштириш, йўл-йўриқ ва усулларини кўрсатиш жамиятда ижтимоий барқарорликнинг кафолатига қўшилувчи ҳиссадир. Чунки, миллатлараро муносабатлар доимо динамик ўсишда бўлган жараён бўлгани учун ҳам ушбу муаммо жамият аъзоларидан доимий диққат эътиборни талаб этади. Жамиятда миллатлараро тотувлик ва этнослараро бирликни таъминлаш учун этно-ижтимоий ва маданий жараёнларнинг оптимал йўналишининг доимий фаолияти талаб этилади. Зеро, ҳар қандай жамият истиқболи бевосита этник гуруҳлар орасидаги ўзаро ижобий муносабатларга боғлиқ.

References

1. O’zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi – Toshkent: “O’zbekiston”, 2017. – B. 4-5.
2. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон Тараққиёт Стратегияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2022. – Б. 261-262.
3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Республика байналмилал маданият маркази ташкил этилганининг 25 йиллигига бағишланган учрашувдаги нутқи //”Халқсўзи”, 2017 йил2-январь.
4. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари //Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998. – Б. 79.
5. Ханазаров К. Единство многонационального народа Узбекистана– Тошкент, «Университет», 1996. – С. 22.
6. «Халқ сўзи» газетаси. 2013 йил 16 май.
7. Республика Миллатлараро муносабатлар ва хорижий давлатлар билан дўстлик алоқалари қўмитасининг жорий архиви.

The Representation of Nature in the Epic Farhod and Shirin

Barotova Khurshida Jalalovna (PhD in Philology, Acting Associate Professor)[1]
baratovaxurshida375@gmail.com | ORCID: 0009-0003-6874-0777
[1.] Tashkent University of Economics and Technologies
Tashkent, Uzbekistan

Abstract.
This article analyzes the artistic and aesthetic features of the depiction of nature in the epic poem "Farhod and Shirin" by Alisher Navoi. The abstract highlights the use of natural landscapes in the work not only as a background, but also as an important means of expressing the spiritual experiences of the characters. In the text of the epic, through the depiction of mountains, rivers, gardens and deserts, the author reflects the harmony between man and nature in a deeply philosophical sense. In particular, through Farhod's labor and struggle with nature, human will, perseverance and selflessness in the path of love are presented in harmony with the images of nature. In the scenes related to the image of Shirin, elements of nature are widely used as a symbol of tenderness, grace and beauty. The article reveals the artistic value of natural landscapes created using poetic imagery, metaphors, allegories and figurative expressions on a scientific basis. The role of the epic in the formation of ecological and aesthetic views is also briefly assessed. The results of the study show that the image of nature in the epic poem "Farhod and Shirin" plays an important role in expressing the author's aesthetic ideal.
Keywords: "Khamsa", skill, nature, man, society, landscape, image, winter, discussion, hero

"Farhod va Shirin" dostonida tabiat tasviri

Barotova Xurshida Jalolovna (filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b.)[1]
baratovaxurshida375@gmail.com | ORCID: 0009-0003-6874-0777
[1.] Toshkent iqtisodiyot va texnologiyalar universiteti
Tashkent, Uzbekistan

Annotatsiya.
Mazkur maqolada Alisher Navoiy qalamiga mansub "Farhod va Shirin" dostonida tabiat tasvirining badiiy-estetik xususiyatlari tahlil etiladi. Annotatsiyada asarda tabiat manzaralarining nafaqat fon sifatida, balki qahramonlarning ruhiy kechinmalarini ifodalovchi muhim vosita sifatida qo'llangani yoritiladi. Doston matnida tog'lar, daryolar, bog'lar va sahrolar tasviri orqali muallif inson va tabiat o'rtasidagi uyg'unlikni chuqur falsafiy mazmunda aks ettiradi. Ayniqsa, Farhodning mehnati va tabiat bilan kurashi orqali inson irodasi, matonati va muhabbat yo'lida fidoyiligi tabiat obrazlari bilan uyg'un holda berilgan. Shirin obraziga bog'liq manzaralarda esa noziklik, latofat va go'zallik timsoli sifatida tabiat unsurlaridan keng foydalanilgan. Maqolada poetik tasvir vositalari, metafora, tashbeh va tasviriy ifodalar yordamida yaratilgan tabiat manzaralarining badiiy qimmati ilmiy asosda ochib beriladi. Shuningdek, dostonning ekologik-estetik qarashlarni shakllantirishdagi o'rni ham qisqacha baholanadi. Tadqiqot natijalari "Farhod va Shirin" dostonida tabiat tasviri muallifning estetik idealini ifodalashda muhim o'rin tutishini ko'rsatadi.
Kalit so'zlar. "Xamsa", mahorat, tabiat, inson, jamiyat, peyzaj, tasvir, qish, munozara, qahramon

Alisher Navoiy "Xamsa"dan o'rin olgan "Farhod va Shirin" dostonlarida uzoq o'tmish bilan XV asr hayoti va kelajak bilan bog'liq ko'plab muhim masalalar, umumbashariy mavzular xususida bahs yuritgan. Shoir ana shu masalalarni yoritishda, maqsad va g'oyalarni talqin etishda ko'plab ideal qahramonlar, obrazlarini yaratish bilan birga, bevosita tabiatdan, tabiatning rang-barang manzara va unsurlaridan ham mahorat bilan foydalanadi. E'tiborli tomoni shundaki, bu yo'nalishda adib tomonidan tabiat manzaralari tasvirida klassik poetikaning xilma-xil san'atlari ishga solinadi. Natijada, tabiat lavhalari, badiiy san'atlar muallifning g'oyaviy-estetik maqsadi uchun xizmat qiluvchi asosiy omilga asarning muhim bir uzviga aylanadi. Busiz Navoiy ijodining g'oyaviy-badiiy, ma'rifiy-estetik qimmatini to'la tasavvur qilish qiyin. Chunki tabiat tasviri shunchaki manzara emas, u muallifning muayyan narsa va hodisalar – inson , tabiat, jamiyatga ega bo'lgan munosabatini ifodalovchi vositalardan biri. Shuning uchun ham Navoiy poetikasida tabiat tasvirining, badiiy san'atlar va ular bilan vobasta qahramonlar, ruhiy dunyosining o'zaro aloqasini tadqiq etish orqali muhim ilmiy xulosalarga kelish mumkin. Alisher Navoiy ijodida tabiat tasviri, unda qo'llangan san'atlar, shuningdek, tabiat tasviri va poetika bilan bog'liq qahramonlar ruhiy dunyosi masalasi navoiyshunoslikning eng kam ishlangan sohalaridan biridir. Navoiyning badiiy mahoratini o'rganishga kelsak, bu borada olimlarimiz anchayin diqqatga sazovor ishlarni qilganlar. Binobarin, shunday tadqiqotlarni quyidagi olimlarimiz ishlarida ko'rishimiz mumkin:

Natan Mallayev "O'zbek adabiyoti tarixi", Erkinov S "Navoiy "Farhod va Shirin"i va uning qiyosiy tahlili", Rustamov A "Navoiyning badiiy mahorati", Is'hoqov Y "Navoiyning ilk lirikasi". Ta'kidlab o'tish kerakki, bu masalalar bevosita bir-biriga bog'liq. Navoiy poetikasida tabiat tasvirini badiiy san'atlarsiz, qahramonlar ruhiy dunyosi talqinini esa tabiat tasviri va poetikasiz tasavvur qilish qiyin. Demak, tabiat tasviri, bir tomondan, badiiy san'atlarning o'ziga xos tarzda ifoda etilishini ta'minlasa, ikkinchi tomondan, qahramonlarning murakkab ichki kechinmalarini, umuminsoniy xususiyatlarni yoritishga xizmat qiladi. Shularni nazarda tutganimiz holda, biz "Farhod va Shirin" dostonidagi uchta muhim jihatni: tabiat tasviri – poetika, qahramonlarning ruhiy dunyosi kabi jihatlarini tadqiq etish asosiy konseptual vazifalar sirasiga kiradi.

Alisher Navoiy tabiat tasvirida juda mohirdir. "Farhod va Shirin"dagi shoir qalami bilan sayqal topgan tabiat lavhalarini haqli ravishda tabiatning ma'lum bir bo'lagi, jonli ko'rinishi deyish mumkin. Ammo muallif tabiatning badiiy manzaralarini

yaratish bilangina chegaralanib qolmaydi. Balki, tabiat lavhalarida mumtoz poetikaning tazod, talmeh, tashbeh, tadrij, tanosub, tajohuli orifona, mubolag‘a, mutobiqa, mumtane, ruju kabi ko‘plab ma’naviy; tasbe, tarse, tosdir, tardi aks, hojib, ishtiqoq kabi qator lafziy hamda shu san’atlarning o‘zaro uyushuvidan tashkil topgan mushtarak san’atlari bilan qayta sayqal beradi.

Shuni qayd qilish kerakki, Alisher Navoiy “Farhod va Shirin”da juda ko‘p badiiy san’atlar qo‘llagan. Agar ularning tarmoqlari ham hisobga olinsa, miqdor yana ortadi. Bularning hammasi haqida ma’lumot berish, asarda tutgan o‘rni va bajargan vazifalarini belgilash, san’atlarni tasnif qilish bir malakaviy ish doirasida bajariladigan ish emas. Binobarin, biz “Farhod va Shirin” da tabiat tasviri va unda qo‘llangan bir necha ma’naviy san’atlar hamda shu ma’naviy san’atlar bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan mushtarak san’atlar haqida fikr yuritamiz. Dostondagi tabiat tasvirida qo‘llangan badiiy san’atlardan biri tazod – qarshilantirish san’atidir.

Tazod Navoiy asarlarida, jumladan, “Farhod va Shirin” da juda ko‘p qo‘llangan poetik usullardan biridir. Bu – tabiiy. Chunki tazod hayot haqiqatlarini, tabiat dialaektikasini, shu bilan birga, tabiat va inson munosabatlarini yoritishda juda qo‘l keladigan vositalardandir.

Dostondagi peyzaj va tazod san’atining o‘zaro munosabati haqida fikr yuritish o‘z o‘zidan, shoirning tabiat tasviriga yuklangan mazmuni, tabiat tasvirida tazod san’atining tutgan o‘rni, vazifasi kabi qator masalalarni yoritishga imkon beradi. Ma’lumki, tabiatda, koinotda mavjud narsalar, elementlar bir-biriga qarama-qarshi, zid. Umumiy tarzda, ular biri ikkinchisiga mos, muvofiq. Birining mavjudligi boshqa birini taqozo etadi va aksincha. Bu haqda “…Navoiy aytadiki, dunyoda qarama-qarshiliklar, ziddiyatlar bordir, bir-biriga zid, qarama-qarshi, zid xarakterga, mohiyatga ega bo‘lgan elementlar bordir. Shu bilan birlikda, shu narsalar, o‘zaro oralarida shunday ziddiyatli, qarama-qarshilikli munosabat bo‘lishiga qaramasdan, go‘zal “garmoniya”ni tashkil etadilar, go‘zal “hamohang”li vohid dunyoni, tabiatni tashkil etadilar”[1:74].

Tazod tabiatining ana shu qonuniyatlari, kishilik jamiyatining uzoq tarixi va voqea-hodisalari bilan bevosita bog‘liq holda mavjud. U o‘zida qarama-qarshi jihatlarni, tabiat va jamiyatning chuqur qonuniyatlarini aks ettiradi. Hayotiy dramalarning bunday qovushmasligi, nomutanosibligi, tabiiyki, ijodkor uchun badiiyatning yangi-yangi ufqlarini ochadi. Maqsud Shayxzoda tazod san’atining xususiyati va vazifasi haqida shunday yozgan edi:

“…Agar tanosub san’ati tabiatdagi hodisalarning nafis silsilasini, inson hayotining ohangdor kayfiyatlarini aks ettirgan bo‘lsa, tazod san’ati hayotiy dramalarning qovushmasligi, ijobiy va salbiy kuchlarning azaliy va abadiy xusumatini, o‘zgarib turgan dunyomizning ko‘chkinchi va doimiy tendensiyalarini, jamiyatdagi uzluksiz nizolarning aksi sadosini, u yoki bu darajada namoyish qildirishga majbur bo‘lganlar”[1:198].

Alisher Navoiy hayot ziddiyatlatini, bir biriga qarama-qarshi bo‘lgan manzara va ko‘rinishlarni, portret va obrazlarni, his-tuyg‘ularni, voqea va hodiasalarni tasvirlar ekan, tazod san’atidan qayta-qayta foydalanadi. U shoir uchun eng qulay vositalardan biri edi. Buni ayniqsa, ranglar o‘rtasidagi nomutanosib bo‘lgan tazod san’ati uyg‘unlashgan peyzaj lavhalarida yaqqol kuzatish mumkin. “Farhod va Shirin” da tun manzarasi ko‘p bor qalamga olingan. Tun tasvirida qora rang faol ishtirok etadi. Bu bejiz emas. Qora rang, o‘z mohiyatiga ko‘ra, salbiy ohangga ega, u ko‘ngilsiz voqea, mudhish hodisa darakchisi. Binobarin, “Farhod va Shirin” da qora rangning qorong‘i kechaning tuganmas qayg‘u-musibatlar ramzi sifatida jonlanishini kuzatish mumkin. “Farhod va Shirin” dagi “hajr shomining behad qoraligi va nihoyatsizligi” bobi, shuningdek boshqa o‘rinlardagi tun bilan bog‘liq lavhalar bevosita bosh qahramonlarning iztirob va hasrat to‘la hayot yo‘li bilan uyg‘unlashib ketadi. Navoiy hayotda o‘z orzulariga vosil bo‘lolmagan qahramonlari hayotini ham tongi yo‘q tunga qiyos etadi:

“Borliq uzra tun cho‘kmoqda. Bu tun ba’zi birovlarga shodu-xurramlik in’om etsa, kimlargadir g‘am-g‘ussa keltiradi. Tundan ayshu-ishratga, hirsu-havasga ruju qo‘ygan kishilar yanada ko‘proq manfaatdor. Ular qora qilmishlarini el ko‘zidan niqoblash uchun kech kirishini kutadi, qulajak kayfu-safosi, fisqu-fujuri haqida xayol suradi. Biroq buning ijobiy qahramonlar ruhiga ta’siri boshqacha. Tunning boshlanishi ularni cheksiz qayg‘uga soladi. Sevishganlar hajr azoblaridan, davr va davr kishilarining zulmidan tonggacha iztirob chekishadi. Har kecha oshiq va ma’shuqa qalblaridagi yaralar qaytadan yangilanadi. Shu boisdan ular tongni, yorug‘lik olamini kutishadi. Umr bo‘yi bu orzu, istak bilan yashaydilar, shu maqsad yo‘lida kurashadilar”. Mana bu baytga baytga diqqat qilaylik:

Falak tundin ko‘mur aylab saranjom,
Shafaqdan solibon o‘t anda har shom.[6:36].

Lavhada “zaldo tuni” – qishning eng uzun va qorong‘i kechasi manzarasini chizgan shoir, uni qahramonning ruhiy dunyosi bilan bog‘laydi. Tabiat orqali inson qalbiga yo‘l topadi, uni kashf etadi.

Tun. Nihoyatda qorong‘u. biror ziyo-nurdan nishona yo‘q. Tong ham ota qolmaydi. Bu manzara Farhod ruhiy kechinmalariga juda muvofiq, uning qalbi ham zim-ziyo. Ayriliq azoblari oshiqni o‘rtamoqda. Tabiat go‘yo oshiqqa hamdard. Tun uzoq, nihoyasiz, shuningdek, hijron ham so‘ngsiz. Demak, tabiat olamida ham inson qalbida ham bir xil ko‘rinish, aynan o‘xshashlik… shoir lavhada “falak”, “tun”, “ko‘mir” – “o‘t”, “shafaq”, “shom” so‘zlari o‘rtasida, ya’ni yorug‘lik va qorong‘ulik o‘rtasida tazodlar yaratib, o‘z maqsad-muddaolarini talqin etmoqqa muyassar bo‘ladi.

Farhod – ezgu, maqsadlar yo‘lida tinimsiz kurashuvchi oliyjanob shaxs. Bu yo‘lda hamfikr va maslakdoshlari qanchalik ko‘p bo‘lsa, uning maqsad-niyatlariga qarshi ish tutadigan xudbin va munofiq ham oz emas. Navoiy nazdida samimiy sevgini fojiaga aylantirgan mustabid Xusrav o‘shanday xudbin va munofiqlar to‘dasining boshlig‘i. Insoniy fazilatlardan begona “oshiq” Xusrav Farhod boshiga “tuganmas hajr shomin solib”, “balo toshlari”ni yog‘diradi. Adib tun epizodi orqali bir tomondan, go‘zal va bokira Shirin vasliga mushtoq oshiqning, ikkinchi tomondan davrning qattolligi va davr ahlining zulmu-sitamlaridan to‘ygan Farhodning alam-iztiroblari, hasratlarini mohirona tasvirlaydi. Alisher Navoiy bu o‘rinda real manzaraga fantastik majoziy mohiyat yuklaydi. Lavhada jonlantirish usulini qo‘llaydi. Tabiat go‘yo o‘zligidan mahrum, go‘yo tabiat g‘ayritabiiy holatda. Fantaziya, romantika qahramonlarning ruhiy dunyosini ochishga to‘la muvofiqlashtirilgan. Tazod boshqa ma’naviy va lafziy san’atlar bilan uyg‘unlikda ana shu maqsadlarga xizmat qildirilgan. Zamona kimsasiz Salosil g‘orida zanjirband etilib, goh hushida va goh behush yotgan Farhod uchun “aza tutgan”, motam libosini “kiyib olgan” :

Azo tutmoq uchun aylab bahona
Uzorin chun qaro aylab zamona[5:36].

Sokin tabiat mungli bir ko‘rinishda og‘ir iztirob bilan allalab yotgan Farhodga “hamdardlik” qiladi. Tunda hamma narsa go‘yo aql va hisga kirgan ko‘kda na oy bor-u, na biror nurdan nishona. Kimsasiz oshiq holiga motam tutayotgan borliq haddan tashqari qorong‘i, mahobatli. Demak, bularning barchasi Farhodning ayni paytdagi ahvoli – ruhiyatiga mutanosib. Tun tasvirida kishini hayrat va dahshatga soluvchi xususiyatlar, ko‘rinishlar kichik unsurlarigacha nafis va yorqin bo‘yoqlarda aks ettirilgan. Bunday o‘rinlarda dostonlardagi tabiat tasviri hikoya qilinayotgan voqea uchun fon, oddiy bezak emas, balki ana shu voqeaning uzviy

bir bo‘lagi, qahramonning ruhiy dunyosini yorituvchi birdan bir vosita bo‘lib qoladi, hikoyaning mantiqiy muqaddimasi va yoxud xotimasiga aylanadi. Satrlardagi ma’naviy va lafziy san’atlar tun manzarasining, u bilan bog‘liq oshiq kechinmalarining, demakki, badiiy hikoyaning ma’no va mohiyatini orttirish uchun uchun xizmat qilmoqda.

Farhod diyoridan, ota-ona va do‘stlaridan yiroqda dushmanning makr, tuzog‘ida halok bo‘lgan… Mehinbonu, Shirin, Shopur va butun arman eli motamda. Hasrat va armon bilan qolgan Shirin tunu-kun Farhodning xayoli-yodi bilan yashaydi, ga’m-alam chekadi. Uning o‘sha paytdagi ahvoli-ruhiyati haqida so‘zlagan shoir, tabiatning tun kun bilan, oy yil bilan bog‘liq qonuniyatlarini hamda poetik san’atlarni ishga soladi. Tabiat va poetika imkoniyatlaridan ijodiy foydalangan holda ayriliq musibatlarini chekayotgan ma’shuqaning ruhiy olamini zamirlarigacha ochib beradi:

Xayoli birla tunu-kun maqoli,
Maqoli birla oyu –yil xayoli[5:79].

Shu bilan shoir o‘quvchi qalbida aftodahol Shiringa, hayotdan bevaqt ko‘z yumgan Farhodga va boshqa ijobiy qahramonlarga nisbatan xayrixohlik, hamdardlik hissini tug‘dirsa, aksincha, g‘oratchi, zulmkor Xusravga, soxta oshiq, padarkush Sheruyaga va umuman, ezgulik dushmanlariga nisbatan esa g‘azab-nafrat hislarini qo‘zg‘aydi. Endi baytning poetikasi xususida:

1. Baytda tazod san’ati uch bor takrorlanadi: “tun”, “kun”da yorug‘lik va qorong‘ilik orasidagi zidlik, “kun”, “oy” hamda “oy” “yil” so‘zlari o‘rtasida davriy tavofutlar mavjud.
2. Qo‘shmisra “xayoli” so‘zi bilan boshlanib, shu so‘z bilan yakunlangan. Bu – tasdir san’ati.
3. Birinchi misraning oxiridagi “maqoli” so‘zining ikkinchi misraning boshida aynan takrorlanishi esa tasbe’ san’atiga misol bo‘la oladi.
4. So‘zlarning “xayoli” – “maqoli”, “maqoli” – “xayoli” tarzida takrorlanishi tardi aksdir.
5. “Tunu kun”dan keyin “oyu-yil” deyilishida tadrij san’ati bor.
6. Misralardagi parallel so‘zlarning o‘zaro ohangdosh, vazndosh va qofiyadoshligi tarse’ san’atini yuzaga keltiradi.
7. Hayotda murod-maqsadiga yetolmay o‘z sevgilisidan ajralib, g‘am-alam va musibatda qolgan bokira Shirinning ayanchli holati yanada bo‘rttirib, mubolag‘ali tarzda tasvirlangan.
8. Baytda mumtane, ya’ni mumkin bo‘lmagan narsani mumkin qilib ko‘rsatish san’ati ham bor: Farhod vafot etgan, biroq Shirin “oyu-yil” uning xayoli-xotiri bilan yashaydi, aza tutadi, vaholanki, Farhod vafotidan bir necha kun o‘tib-o‘tmay Shirin ham sevgilisi jasadi ustida jon beradi.

Ko‘rib o‘tganimiz birgina baytda Navoiy qanchalar badiiy vositadan foydalangan. Bu shoirning yuksak mahoratidan dalolat beradi. Alisher Navoiy yil fasllariga alohida e’tibor beradi. U “Farhod va Shirin” dagi fasllarga bag‘ishlangan maxsus bob (XVII) va boblar tarkibidagi yaxlit parchalarda har bir faslning o‘ziga xos xususiyatlarini, sifat fazilatlarini umumlashtirar ekan, ayni choqda ularda ijtimoiy masalalarni va bu masalalarga munosabatlarini mujassamlashtiradi. Ana shunday lavhalardan biri – qish peyzajiga, undagi mushtarak san’atlar va yozuvchining qalb dramatizmiga e’tibor beraylik:

Qizil o‘t sovug‘ andoqkim qizil gul,
Aning dudi bo‘lub gul uzra sunbul…
Qo‘lni qo‘ltug‘lar ichra mutaxif ham,
Qulog‘lardan o‘tub ikki kotif ham[2 :28].

Bu qishning shunchaki tasviri emas. Unda qish faslining ko‘rku manzaralari, tinimsiz yoqqan qordan tabiatning, yeru-ko‘kning oppoq tusga kirishi, qahraton qish izg‘irinidan hamma narsaning “taxtatosh”ga aylanishi, xullas, tabiatning jonli manzarasi nozik va nafis nuqtalargacha o‘zining badiiy ifodasini topgan. Parchada mohir musavvir kabi qish manzarasini chizgan Navoiy, uni qarshilantirish usulining bir necha xil ko‘rinishlari bilan badiiy jihatdan qayta ziynatlaydi.

Misralarda quyidagi tazodlarni ko‘rish mumkin:

1. a) “qizil o‘t” – “qizil gul”; b) “o‘t” – “sovuq”.
2. a) “o‘t” – “dud”; b) “o‘t” – “sovuq”.
   d) “gul” (“yuz”); “sunbul” (soch).
3. a) “harir” (yumshoq) – “taxta” (qattiq)
   b) “harir” (ko‘chma ma’noda suvning ipakdek tovlanib, mavjlanib oqishi); “taxta tosh” (muz).

Narsa va predmetlar, jism va elementlar o‘rtasidagi ana shu qarama-qarshilik qish peyzajining yanada go‘zalroq namoyon bo‘lishi uchun katta rol o‘ynagan. Shuni ham ta’kidlash kerakki, shoir qish manzarasini chizish uchun faqat qahraton sovuqni ifoda etuvchi ifodalar bilan cheklanib qolmaydi. Diqqat qilinsa, asosiy ma’no “qizil o‘t” va “qizil gul” birikmalariga yuklatilgan. Vaholanki, bu so‘z birikmalari bir jihatdangina o‘xshash. Ya’ni ikkalasi ham bir xil ma’noni qizillik ma’nosini beradi. Lekin mohiyat jihatidan ular har xil. Biri – ishq, ikkinchisi- sovuq. Biroq inson ehtiyoji uchun har ikkalasi ham zarur. Bu jihatdan ular umumiylik xususiyatiga ega. Chunki odam hayotida issiqqa ham, sovuqqa ham ehtiyoj sezadi. Shunday qilib, biz Y. Is’hoqov ta’kidlaganidek: “Tazod san’ati taraqqiyotining oily darajasini Alisher Navoiy ijodida ko‘ramiz. Bu usul buyuk shoir she’riyatida keng ko‘lamda qo‘llangan bo‘lib, xilma-xil mazmun va rang-barang stilistik ko‘rinishlarga ega”dir [2:23].

She’rlardagi quyuq fikr va mantiqiy asos, fikriy izchillik va badiiy nozikliklar san’atkor shoirning tengsiz mahoratidan dalolat beradi. Demak, tazod san’ati doston badiiyatida alohida o‘rin tutadi va u ko‘pincha boshqa san’atlar bilan birga bir maqsadga xizmat qildirilgan holda uchraydi. Ko‘rinib turibdiki, tazod san’atini ro‘yobga chiqarishda shoir ko‘proq tabiatning o‘zidagi qarama-qarshi narsa va hodisalarga tayanadi. Shu tariqa tabiat tasvirini ro‘yobga chiqarishda bu san’at muhim badiiy vositalardan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Tabiat tasviri orqali shoir tabiat va jamiyatdagi, koinotdagi ko‘rinish va manzaralarni, narsa va hodisalarni,insonning tashqi qiyofasi va ichki dunyosidagi osonlikcha ilg‘ab bo‘lmaydigan mo‘jaz detallarni nozik tuyg‘ularni rangin bo‘yoqlarda, go‘zal shakllarda mohirona aks ettiradiki, bu bilan, bir tomondan, she’rdan kuzatilgan mazmun va muddao kuchaytirilsa, ikkinchi tomondan, misralar yanada ravonlik va musiqiylik kasb etadi. Bularning barchasi birgalikda shoirning yuksak maqsadi – insonni tabiat bag‘ridagi eng mukarram zot ekanligini kashf etishga xizmat qiladi. “Farhod va Shirin”dagi tasviri lavhalarida qo‘llangan ma’naviy san’atlardan yana biri talmehdir. Navoiy qahramonlar, ayniqsa, Shirin go‘zalligini tasvirlashda tabiat bilan bog‘liq talmehlarga ko‘p murojaat etadi. Mana Shirin ta’rifiga oid talmehli ta’riflarda bayon qiladi. Bizga ma’lumki, Samandar bu o‘tda yonmaydigan afsonaviy qush. Olov ichida u yanada chiroyli tusga kiradi, o‘zidan nur taradi. Shirinning ham go‘zalligi bu yorug‘ olamni yanada nurga to‘ldiradi. Bu o‘rinda ham Navoiy Shirin obrazini tasvirlashni tabiat bilan bog‘liq tarzda olib boradi. Guvohi bo‘lganimizdek, Navoiy har bir voqea hodisani shunchaki berib o‘tmasdan hayotiy o‘xshatishlar orqali dalillaydi. Bu uning o‘ziga xos uslubi sanaladi.

References

1. Abdug‘afurov A. Buyuk beshlik saboqlari. –T.: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1995. –184 bet.
2. Alisher Navoiy “Xamsa: Hayrat ul-abror. Farhod va Shirin”. T: G‘.G‘ulom nomidagi NMIU, 2011. j-6, 808 bet.
3. Alisher Navoiy “Mukammal asarlar to‘plami”. 14-jild. “Mahbub ul-qulub”. Toshkent 1998. – 314 bet.

4. Alisher Navoiy “Mahbub ul-qulub” (I.Maxsumov tadbili), Yangi asr avlodi, Toshkent 2019. – 316 bet.
5. Навоий А. Мукаммал асарлар тўплами. XX жилдлик. VIII том. Фарҳод ва Ширин. – Тошкент: “Фан”, 1991, 542 бет.
6. G‘aniyeva S. “Mahbub ul-qulub” 5 tomlik. 2-tom. Toshkent: “Fan”, 1977. – 143 bet.

Conservation of Museum Objects and the Preservation of Historical Memory: A Key Factor in Societal Development (The Case of Uzbekistan, 1991–2025)

Buriev Sherzod Khuldashevich (Independent Doctoral Researcher (PhD Candidate), Research Institute of Cultural Studies and Intangible Cultural Heritage)[1]
sherzodburiyev8354@ gmail.com | ORCID: 0009-0004-4280-1970
[1.] Tashkent University of Economics and Technologies
Tashkent, Uzbekistan

Abstract.
This article examines the formation and development of the system of conservation, restoration, and preservation of museum objects in Uzbekistan during the period from 1991 to 2025. Particular attention is paid to the scientific and theoretical foundations of safeguarding tangible cultural heritage, the implementation of modern technologies, and the role of conservation and restoration in preserving the historical memory of society. The study highlights the interconnection of this field with social sciences, education, and research, as well as its importance in strengthening national identity and educating younger generations. In addition, the paper analyzes existing challenges in the sector, including the need for qualified specialists, improvement of material and technical resources, and the adoption of innovative approaches, while outlining key strategic directions for future development.
Keywords: museum objects, conservation, restoration, cultural heritage, historical memory, museum collections, preservation technologies, science integration, national identity, social development, innovative approaches, museums of Uzbekistan

Muzey ashyolarini konservatsiya qilish orqali tarixiy xotirani saqlash - jamiyat taraqqiyotining muhim omili (O‘zbekiston tajribasi, 1991-2025 yillar)

Bo‘riyev Sherzod Xuldashevich (Madaniyatshunoslik va nomoddiy madaniy meros ilmiy tekshirish instituti mustaqil izlanuvchisi (PhD))[1]
sherzodburiyev8354@ gmail.com | ORCID: 0009-0004-4280-1970
[1.] Toshkent iqtisodiyot va texnologiyalar universiteti
Tashkent, Uzbekistan

Annotatsiya.
Ushbu maqolada O‘zbekistonda 1991-2025 yillar davomida muzey ashyolarini konservatsiya qilish, ta’mirlash va saqlash tizimining shakllanishi hamda rivojlanish bosqichlari tahlil qilinadi. Muzey fondlaridagi moddiy madaniy meros obyektlarini asrab-avaylash jarayonining ilmiy-nazariy asoslari, zamonaviy texnologiyalarni joriy etish, shuningdek, konservatsiya va restavratsiya ishlarining jamiyatning tarixiy xotirasini saqlashdagi o‘rni yoritiladi. Maqolada mazkur sohaning ijtimoiy fanlar, ta’lim va ilm-fan bilan integratsiyasi, yosh avlodni milliy va madaniy qadriyatlar ruhida tarbiyalashdagi ahamiyati ochib beriladi. Shu bilan birga, muzey faoliyatini rivojlantirishda mavjud muammolar, xususan, kadrlar tayyorlash, moddiy-texnik baza va innovatsion yondashuvlarni joriy etish masalalari tahlil qilinib, istiqboldagi ustuvor yo‘nalishlar belgilab beriladi.
Kalit so‘zlar. muzey eksponatlari, konservatsiya, restavratsiya, madaniy meros, tarixiy xotira, muzey fondlari, saqlash texnologiyalari, ilm-fan integratsiyasi, milliy o‘zlik (identitet), ijtimoiy rivojlanish, innovatsion yondashuvlar, O‘zbekiston muzeylari.

Kirish. XXI asrda globallashuv jarayonlarining jadallashuvi, axborot makonining kengayishi hamda madaniyatlararo aloqalarning kuchayishi sharoitida har bir xalqning o‘ziga xosligini belgilovchi muhim omillardan biri sifatida tarixiy xotira va madaniy merosni asrab-avaylash masalasi alohida dolzarblik kasb etmoqda. Tarixiy xotira jamiyatning o‘z o‘tmishi, qadriyatlari va madaniy tajribasini anglashiga xizmat qiluvchi muhim ijtimoiy fenomen bo‘lib, u moddiy va nomoddiy meros orqali avloddan-avlodga uzatiladi. Shu nuqtai nazardan, muzeylar tarixiy xotirani saqlash, ilmiy tadqiq etish va keng jamoatchilikka yetkazishda asosiy ijtimoiy-madaniy institutlardan biri sifatida namoyon bo‘ladi .

Muzey fondlarida saqlanayotgan ashyolar - bu jamiyat taraqqiyotining turli bosqichlarini aks ettiruvchi noyob manbalar bo‘lib, ularni ilmiy asosda konservatsiya qilish, restavratsiya qilish va saqlash dolzarb vazifalardan hisoblanadi. Mazkur jarayonlar nafaqat moddiy obyektlarning fizik yaxlitligini ta’minlash, balki ularning tarixiy, badiiy va ilmiy ahamiyatini saqlab qolishga xizmat qiladi. Shu bois muzey ashyolarini konservatsiya qilish sohasi bugungi kunda tarix, arxeologiya, kimyo, fizika, san’atshunoslik va boshqa fanlar integratsiyasi asosida rivojlanayotgan kompleks ilmiy-amaliy yo‘nalish sifatida shakllanmoqda .

O‘zbekiston mustaqillikka erishgach, milliy madaniy merosni tiklash va asrash davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Bu borada muzeylar faoliyatini rivojlantirish, ularning moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, fondlarni ilmiy asosda saqlash va boyitish, shuningdek, konservatsiya va restavratsiya

ishlarini takomillashtirish bo‘yicha tizimli chora-tadbirlar amalga oshirildi. Natijada muzeylar nafaqat eksponatlarni saqlovchi maskan, balki ilmiy-tadqiqot, ta’lim-tarbiya va ma’naviy-ma’rifiy faoliyatni amalga oshiruvchi muhim markazlarga aylandi.

Shu bilan birga, zamonaviy davrda muzey ashyolarini saqlash masalasi yangi yondashuv va texnologiyalarni talab etmoqda. Iqlim nazorati tizimlari, raqamlashtirish jarayonlari, innovatsion restavratsiya usullarining joriy etilishi muzey fondlarini uzoq muddat saqlash imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Biroq, sohada kadrlar tayyorlash, zamonaviy uskunalar bilan ta’minlash, hududiy muzeylar faoliyatini takomillashtirish kabi qator muammolar ham mavjud bo‘lib, ularni ilmiy asosda hal etish muhim ahamiyat kasb etadi .

Mazkur maqolaning maqsadi O‘zbekistonda 1991-2025 yillar davomida muzey ashyolarini konservatsiya qilish, ta’mirlash va saqlash tizimining shakllanishi va rivojlanish xususiyatlarini tahlil qilish, ushbu jarayonning jamiyatning tarixiy xotirasini saqlashdagi o‘rnini ilmiy jihatdan asoslab berishdan iborat. Tadqiqot davomida mazkur sohaning ijtimoiy fanlar, ta’lim va ilm-fan bilan uzviy bog‘liqligi, shuningdek, uning jamiyat taraqqiyotidagi strategik ahamiyati yoritiladi.

Asosiy qism: Mazkur ilmiy maqolaning asosiy maqsadi O‘zbekistonda 1991-2025 yillar davomida muzey ashyolarini konservatsiya qilish, restavratsiya qilish va saqlash tizimining shakllanishi hamda rivojlanish qonuniyatlarini kompleks tarzda tahlil qilish, ushbu jarayonlarning jamiyatning tarixiy xotirasini saqlash va uzluksiz davom ettirishdagi o‘rnini ilmiy asosda ochib berishdan iborat.

Shu bilan birga, tadqiqotning muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida muzey fondlarida saqlanayotgan moddiy madaniy meros obyektlarini asrashning nazariy-metodologik asoslarini aniqlash, konservatsiya va restavratsiya jarayonlarining zamonaviy ilmiy yondashuvlar bilan uyg‘unlashuvini ko‘rsatish ham ko‘zda tutiladi. Maqolada ushbu sohaning tarix, arxeologiya, san’atshunoslik, tabiiy fanlar hamda axborot texnologiyalari bilan o‘zaro integratsiyasi ochib berilib, uning ko‘p tarmoqli ilmiy-amaliy yo‘nalish sifatidagi ahamiyati asoslanadi.

Tadqiqotning yana bir muhim maqsadi - mustaqillik yillarida O‘zbekistonda muzey faoliyatini rivojlantirish, xususan, konservatsiya va saqlash tizimini takomillashtirish borasida amalga oshirilgan davlat siyosati, me’yoriy-huquqiy hujjatlar va amaliy chora-tadbirlarni tahlil qilish orqali ushbu jarayonning ijtimoiy-madaniy taraqqiyotga qo‘shgan hissasini aniqlashdan iborat. Bu jarayonda muzeylarning ilmiy-tadqiqot, ta’lim-tarbiya va ma’naviy-ma’rifiy funksiyalarini kengaytirishdagi roli ham alohida e’tiborga olinadi .

Bundan tashqari, maqolada muzey ashyolarini saqlash va restavratsiya qilish sohasida mavjud muammolar, jumladan, malakali kadrlar tayyorlash, moddiy-texnik bazani mustahkamlash, zamonaviy texnologiyalarni joriy etish masalalari tanqidiy tahlil qilinadi hamda ularni bartaraf etishning ustuvor yo‘nalishlari ishlab chiqiladi. Shu asosda kelgusida muzey faoliyatini yanada takomillashtirish, milliy madaniy merosni samarali boshqarish va uni keng jamoatchilikka yetkazish bo‘yicha ilmiy-amaliy taklif va tavsiyalar berish ham tadqiqotning muhim maqsadlaridan biri hisoblanadi .

Umuman olganda, mazkur tadqiqot muzey ashyolarini konservatsiya qilish va saqlash jarayonlarini jamiyat taraqqiyotining muhim strategik omili sifatida baholash, uning tarixiy xotirani shakllantirish va saqlashdagi o‘rnini chuqur ilmiy tahlil qilishga qaratilgan.

Muhokama. Mazkur ilmiy maqolada belgilangan maqsadga erishish uchun bir qator o‘zaro bog‘liq ilmiy vazifalarni hal etish ko‘zda tutiladi. Avvalo, muzey ashyolarini konservatsiya qilish, restavratsiya qilish va saqlash jarayonlarining nazariy-metodologik asoslarini aniqlash, ushbu tushunchalarning ilmiy mazmun-mohiyatini ochib berish hamda ularning tarixiy xotirani shakllantirishdagi o‘rnini asoslash muhim vazifa sifatida belgilangan. Bu orqali mazkur sohaning ijtimoiy fanlar tizimidagi o‘rni va ahamiyatini ilmiy jihatdan izohlash maqsad qilinadi.

Shuningdek, tadqiqot doirasida O‘zbekistonda 1991-2025 yillar davomida muzey ashyolarini konservatsiya qilish tizimining shakllanishi va rivojlanish bosqichlarini tarixiylik va izchillik tamoyillari asosida tahlil qilish vazifasi qo‘yiladi. Bu jarayonda mustaqillik yillarida amalga oshirilgan davlat siyosati, qabul qilingan me’yoriy-huquqiy hujjatlar hamda amaliy chora-tadbirlarning mazmuni va samaradorligini o‘rganish alohida ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotning navbatdagi vazifalaridan biri - muzey fondlarida saqlanayotgan moddiy madaniy meros obyektlarini asrash jarayonida qo‘llanilayotgan an’anaviy va zamonaviy konservatsiya hamda restavratsiya usullarini tahlil qilish, ularning ilmiy asoslanganligi va amaliy samaradorligini baholashdan iborat. Shu bilan birga, raqamlashtirish, iqlim nazorati, innovatsion texnologiyalar kabi zamonaviy yondashuvlarning joriy etilish darajasini o‘rganish ham muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Bundan tashqari, maqolada muzey ashyolarini saqlash sohasining ilm-fan, ta’lim va boshqa ijtimoiy institutlar bilan integratsiyasini tahlil qilish, xususan, malakali kadrlar tayyorlash tizimi, ilmiy-tadqiqot faoliyati va amaliy tajribaning o‘zaro bog‘liqligini ochib berish vazifasi ham ilgari suriladi. Bu esa sohaning barqaror rivojlanish omillarini aniqlashga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, tadqiqot doirasida mavjud muammolar, jumladan, moddiy-texnik bazaning yetarli darajada emasligi, zamonaviy uskunalar va texnologiyalar ta’minotidagi kamchiliklar, hududiy muzeylar faoliyatidagi tafovutlar hamda malakali mutaxassislar yetishmovchiligi tanqidiy tahlil qilinadi. Ushbu muammolarni bartaraf etishning ilmiy-amaliy yechimlarini ishlab chiqish ham muhim vazifa sifatida belgilanadi.

Yakuniy vazifa sifatida esa O‘zbekistonda muzey ashyolarini konservatsiya qilish va saqlash tizimini takomillashtirish, uni xalqaro standartlar darajasiga olib chiqish, shuningdek, madaniy merosni asrash orqali jamiyatning tarixiy xotirasini mustahkamlashga qaratilgan ilmiy asoslangan taklif va tavsiyalar ishlab chiqish nazarda tutiladi.

Tahlil va natijalar. Mazkur ilmiy maqolaning yangiligi, avvalo, O‘zbekistonda 1991-2025 yillar davomida muzey ashyolarini konservatsiya qilish, restavratsiya qilish va saqlash tizimining rivojlanish jarayonlarini yaxlit, tizimli va kompleks yondashuv asosida tahlil qilinganligida namoyon bo‘ladi. Ilgari olib borilgan tadqiqotlardan farqli ravishda, ushbu ishda mazkur soha nafaqat tor doiradagi amaliy faoliyat sifatida, balki jamiyat taraqqiyotining muhim strategik omili hamda tarixiy xotirani shakllantiruvchi va saqlovchi ijtimoiy-madaniy mexanizm sifatida ilmiy asosda talqin etiladi.

Tadqiqotda birinchi bor muzey ashyolarini konservatsiya qilish jarayonlari ijtimoiy fanlar, tarix, madaniyatshunoslik va tabiiy fanlar integratsiyasi nuqtai nazaridan kompleks o‘rganilib, ularning o‘zaro bog‘liqligi va ta’sir mexanizmlari ochib beriladi. Shuningdek, konservatsiya va restavratsiya faoliyatining nafaqat moddiy merosni saqlash, balki milliy o‘zlikni anglash, tarixiy ongni shakllantirish va jamiyatning ma’naviy rivojiga ta’siri ilmiy jihatdan asoslab beriladi.

Maqolaning muhim ilmiy yangiliklaridan yana biri - mustaqillik yillarida O‘zbekistonda muzey sohasida amalga oshirilgan islohotlar, davlat siyosati va me’yoriy-huquqiy asoslarning konservatsiya tizimi rivojiga ko‘rsatgan ta’siri tizimli ravishda tahlil qilinganidir. Bu orqali mazkur jarayonlarning

bosqichma-bosqich rivojlanish qonuniyatlari aniqlanib, ularning o‘ziga xos xususiyatlari ilmiy jihatdan umumlashtiriladi.

Shu bilan birga, tadqiqotda muzey ashyolarini saqlash sohasida zamonaviy innovatsion texnologiyalar, xususan, raqamlashtirish, iqlim nazorati tizimlari va yangi restavratsiya usullarining joriy etilish darajasi ilk bor kompleks baholanadi hamda ularning samaradorligi ilmiy asosda tahlil qilinadi. Mazkur yondashuvlar orqali an’anaviy va zamonaviy usullar uyg‘unligining afzalliklari ochib beriladi .

Tadqiqotning yana bir muhim yangiligi - sohada mavjud muammolarni tizimli ravishda aniqlash va ularni hal etishga qaratilgan ilmiy asoslangan taklif va tavsiyalarning ishlab chiqilganligidir. Xususan, kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish, moddiy-texnik bazani mustahkamlash, hududiy muzeylar faoliyatini rivojlantirish hamda xalqaro tajribani joriy etish bo‘yicha aniq ilmiy xulosalar ilgari suriladi.

Umuman olganda, mazkur maqola muzey ashyolarini konservatsiya qilish va saqlash jarayonlarini yangi konseptual yondashuv asosida tahlil qilishi, ularni jamiyat taraqqiyoti va tarixiy xotirani saqlash bilan uzviy bog‘liq holda o‘rganishi bilan ilmiy jihatdan muhim yangilik kasb etadi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekistonda 1991-2025 yillar davomida muzey ashyolarini konservatsiya qilish, restavratsiya qilish va saqlash tizimi bosqichma-bosqich rivojlanib, jamiyatning tarixiy xotirasini saqlash va mustahkamlashda muhim ijtimoiy-madaniy mexanizm sifatida shakllandi. Mustaqillik yillarida mazkur sohani rivojlantirishga qaratilgan davlat siyosati, me’yoriy-huquqiy asoslarning yaratilishi, muzeylar moddiy-texnik bazasining mustahkamlanishi hamda ilmiy yondashuvlarning joriy etilishi natijasida muzey faoliyati sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarildi.

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, muzey ashyolarini konservatsiya qilish jarayoni nafaqat moddiy madaniy merosni fizik jihatdan saqlashga, balki jamiyatning tarixiy ongini shakllantirish, milliy o‘zlikni mustahkamlash va madaniy uzluksizlikni ta’minlashga xizmat qiladi. Shu jihatdan, konservatsiya va restavratsiya faoliyati ijtimoiy fanlar, ta’lim va ilm-fan bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan kompleks tizim sifatida namoyon bo‘ladi.

Shu bilan birga, tadqiqot natijalari mazkur sohada qator tizimli muammolar mavjudligini ham ko‘rsatdi. Xususan, ayrim muzeylarda zamonaviy konservatsiya uskunalari va texnologiyalarining yetishmasligi, malakali restavrator mutaxassislar taqchilligi, hududiy muzeylar faoliyatidagi nomutanosibliklar hamda ilmiy-tadqiqot ishlarining yetarli darajada rivojlanmaganligi ushbu sohaning samarali faoliyat yuritishiga to‘sqinlik qilmoqda .

Yuqoridagilardan kelib chiqib, quyidagi ilmiy-amaliy taklif va tavsiyalarni ilgari surish maqsadga muvofiqdir:

Birinchidan, muzey ashyolarini konservatsiya qilish va saqlash tizimini takomillashtirish maqsadida zamonaviy ilmiy-texnik yutuqlarni keng joriy etish, xususan, iqlim nazorati, laboratoriya tahlillari va raqamlashtirish texnologiyalaridan foydalanishni kengaytirish zarur.

Ikkinchidan, soha uchun yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash tizimini yanada rivojlantirish, oliy ta’lim muassasalarida konservatsiya va restavratsiya yo‘nalishlarini takomillashtirish hamda amaliyot bilan integratsiyasini kuchaytirish lozim.

Uchinchidan, muzeylar faoliyatini ilmiy-tadqiqot yo‘nalishida rivojlantirish, konservatsiya jarayonlarini ilmiy asosda olib borish, shuningdek, xalqaro ilmiy markazlar va muzeylar bilan hamkorlikni kengaytirish muhim ahamiyatga ega.

To‘rtinchidan, hududiy muzeylar moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, ularni zamonaviy uskunalar bilan ta’minlash hamda ularning faoliyatini markazlashgan tizim asosida muvofiqlashtirish zarur.

Beshinchidan, muzey ashyolarini saqlash va ularni keng jamoatchilikka yetkazishda raqamli platformalar va innovatsion kommunikatsiya vositalaridan samarali foydalanish, bu orqali jamiyatning madaniy merosga bo‘lgan qiziqishini oshirish maqsadga muvofiqdir.

Xulosa qilib aytganda, muzey ashyolarini konservatsiya qilish va saqlash tizimini izchil rivojlantirish nafaqat madaniy merosni asrash, balki jamiyat taraqqiyotini ta’minlash, tarixiy xotirani mustahkamlash va kelajak avlodlarga boy madaniy merosni yetkazishning muhim sharti hisoblanadi .

References

1. UNESCO. Culture: Urban Future Report. - Paris, 2016.
2. ICOM. Museum Definition, Standards and Ethics. - Paris, 2017.
3. UNESCO. Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention. - Paris, 2019.
4. European Commission. Cultural Heritage in the Digital Age Report. - Brussels, 2020.
5. ICCROM. Conservation and Sustainable Heritage Management. - Rome, 2021.
6. Jokilehto J. Conservation Principles in the 21st Century. - Oxford, 2018.
7. De Silva M. Preventive Conservation in Museums: New Approaches. - London: Routledge, 2019.
8. Caple C. Conservation Skills: Judgement, Method and Decision Making (2nd ed.). - London: Routledge, 2020.
9. UNESCO. Culture & Sustainable Development Report. - Paris, 2022.
10. Smith L. Heritage, Memory and Identity in Contemporary Society. - London: Routledge, 2021.
11. ICCROM. Digital Documentation for Heritage Conservation. - Rome, 2023.
12. UNESCO. World Heritage and Climate Change Impact Report. - Paris, 2024.
13. O‘zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi. Muzeylar faoliyati va madaniy merosni saqlash bo‘yicha hisobot. - Toshkent, 2022.
14. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining madaniy merosni rivojlantirishga oid farmon va qarorlari to‘plami. - Toshkent, 2017-2024.
15. International Council of Museums (ICOM). Museum and Sustainable Development Policy. - Paris, 2023.

Scientific and Pedagogical Foundations of Fostering Independent Thinking in Higher Education Students

Gulomova Komila Makhmatjanovna (PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor)[1]
g.komila05@gmail.com | ORCID: 0009-0005-5878-8149
[1.] Tashkent University of Economics and Technologies
Tashkent, Uzbekistan

Abstract.
The article examines the scientific and pedagogical foundations for the development of students' independent thinking in the higher education system. It analyzes the essence of independent thinking, the main factors influencing its formation, as well as ways to effectively organize the educational process. It also substantiates the importance of modern pedagogical approaches and educational technologies in developing students' analytical and creative thinking.
Keywords: higher education, independent thinking, creative approach, competence, educational technologies, student activity, interactive methods, independent learning

Oliy ta'lim tizimida talabalarning mustaqil fikrlashini rivojlantirishning ilmiy-pedagogik asoslari

Gulomova Komila Maxmatjanovna (pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent[1]
g.komila05@gmail.com | ORCID: 0009-0005-5878-8149
[1.] Toshkent iqtisodiyot va texnologiyalar universiteti
Tashkent, Uzbekistan

Annotatsiya.
Maqolada oliy ta'lim tizimida talabalarning mustaqil fikrlashini rivojlantirishning ilmiy-pedagogik asoslari yoritilgan. Unda mustaqil fikrlashning mohiyati, uni shakllantirishga ta'sir etuvchi asosiy omillar hamda ta'lim jarayonini samarali tashkil etish yo'llari tahlil qilingan. Shuningdek, talabalarning tahliliy va ijodiy fikrlashini rivojlantirishda zamonaviy pedagogik yondashuvlar va ta'lim texnologiyalarining ahamiyati asoslab berilgan.
Kalit so'zlar. oliy ta'lim, mustaqil fikrlash, ijodiy yondashuv, kompetensiya, ta'lim texnologiyalari, talaba faolligi, interfaol metodlar, mustaqil ta'lim

Kirish. Zamonaviy oliy ta'lim tizimida talabalarning shaxsiy va kasbiy kompetensiyalarini shakllantirish, ularni mustaqil qaror qabul qila oladigan, tahliliy va tanqidiy fikrlashga ega mutaxassis sifatida tayyorlash dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Bugungi globallashuv jarayonlari, axborot oqimining keskin ortishi hamda raqamli texnologiyalarning ta'limga chuqur kirib borishi talabalardan tayyor bilimlarni o'zlashtirish bilan cheklanmasdan, balki ularni mustaqil tahlil qilish, baholash va amaliyotda qo'llash ko'nikmalarini ham talab etmoqda.

Mustaqil fikrlash – bu shaxsning o'z bilimiga, tajribasiga va mantiqiy tahliliga tayangan holda xulosa chiqarish, muammoli vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilish hamda yangicha yondashuvlarni ilgari surish qobiliyatidir. Oliy ta'lim muassasalarida ushbu sifatni rivojlantirish ta'lim jarayonining nafaqat didaktik, balki tarbiyaviy va rivojlantiruvchi funksiyalarini ham kuchaytiradi. Shu jihatdan, mustaqil fikrlashni shakllantirish pedagogik jarayonning markaziy komponentlaridan biri sifatida qaraladi[1].

Ilmiy-pedagogik adabiyotlarda talabalarda mustaqil fikrlashni rivojlantirish masalasi turli yondashuvlar asosida o'rganilgan bo'lib, unda interfaol ta'lim metodlari, muammoli o'qitish texnologiyalari, loyiha asosida o'qitish hamda raqamli ta'lim resurslaridan foydalanish muhim omillar sifatida e'tirof etiladi. Biroq, ushbu jarayonni samarali tashkil etish uchun uning nazariy asoslarini chuqur tahlil qilish, pedagogik shart-sharoitlarni aniqlash hamda amaliy mexanizmlarini ishlab chiqish zarur bo'lib qolmoqda[1]. Shuningdek, mustaqil fikrlashni shakllantirishda interfaol metodlar, muammoli o'qitish, loyiha asosida ta'lim va raqamli resurslardan foydalanishning imkoniyatlari ilmiy asosda yoritiladi. Tadqiqot natijalari oliy ta'lim jarayonini takomillashtirish, talabalarning intellektual faolligini oshirish hamda ularni mustaqil, tanqidiy va ijodiy fikrlaydigan raqobatbardosh mutaxassis sifatida tayyorlashga xizmat qilishi bilan amaliy ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Oliy ta'lim jarayonida talabalarning mustaqil fikrlashini rivojlantirish ularning kasbiy tayyorgarligi va intellektual salohiyatini oshirishda muhim o'rin tutadi. Mustaqil fikrlash nafaqat bilimlarni o'zlashtirish, balki ularni tahlil qilish, solishtirish va yangi xulosalar chiqarish jarayonini ham o'z ichiga oladi. Shu sababli ta'lim jarayoni talabalarda faollik va tashabbuskorlikni kuchaytirishga yo'naltirilishi lozim.

Mazkur jarayonda o'qituvchining vazifasi faqat bilim berish bilan cheklanmay, balki talabaning fikrlash jarayonini yo'naltirish, unga muammoli vaziyatlar yaratish va mustaqil yechim topishga undashdan iboratdir. Bunday yondashuv talabalarda tanqidiy fikrlash, mantiqiy tahlil qilish va ijodiy qaror qabul qilish ko'nikmalarini shakllantiradi.

Talabalarda mustaqil fikrlashni rivojlantirish masalasi jahon pedagogika fanida keng o'rganilgan bo'lib, bu borada turli mamlakat olimlari tomonidan nazariy va amaliy yondashuvlar ishlab chiqilgan.

G'arb pedagogikasida J. Dyui mustaqil fikrlashni ta'lim jarayonining markaziy elementi sifatida ko'rib, "o'quvchi faol fikrlash jarayoniga jalb etilgandagina haqiqiy bilim shakllanadi" degan g'oyani ilgari suradi[2]. U muammoli vaziyatlar asosida

tashkil etilgan ta’lim talabaning tahliliy va ijodiy fikrlashini rivojlantirishini ta’kidlaydi.

L. S. Vygotskiy esa ijtimoiy-madaniy yondashuvga asoslanib, mustaqil fikrlash avvalo muloqot va hamkorlik jarayonida shakllanishini, “yaqin rivojlanish zonasi” orqali rivojlanishini ilmiy asoslab bergan[3].

B. Blumning taksonomiyasi fikrlash jarayonini oddiy bilishdan yuqori darajadagi tahlil, sintez va baholashgacha bo‘lgan bosqichlarda izohlaydi. K. Rodjers esa shaxsga yo‘naltirilgan ta’limda talabaning erkin fikrlashi va ichki motivatsiyasi muhimligini alohida ta’kidlaydi[3].

Rus pedagog olimlari S. L. Rubinshteyn, L. S. Vygotskiy, V. V. Davydov, D. B. Elkonin, A. N. Leontyevlarning ilmiy qarashlarida fikrlash faoliyati shaxsning amaliy faoliyati bilan uzviy bog‘liqligi asoslab berilgan. Xususan, V. V. Davydov nazariy fikrlashni rivojlantirishni ta’limning asosiy vazifalaridan biri sifatida ko‘rsatib, umumlashtirish va tahlil qilish ko‘nikmalarini shakllantirish zarurligini ta’kidlaydi[4].

O‘zbek pedagog olimlari ham ushbu yo‘nalishda muhim ilmiy izlanishlar olib borganlar. Jumladan, N. Sayidahmedov pedagogik texnologiyalar asosida ta’lim jarayonini tashkil etish orqali talabalarda mustaqil fikrlashni rivojlantirish mumkinligini asoslab beradi. A. Jalolov didaktik jarayonda interfaol metodlardan foydalanish talabaning kognitiv faolligini oshirishini ta’kidlaydi. Shuningdek, Sh. Sharipov mustaqil ta’limni tashkil etish va talabalarning o‘quv-bilish faoliyatini faollashtirish muhimligini ilmiy jihatdan asoslab bergan[6].

O‘zbek olimlaridan B. Xodjayev pedagogik jarayonda innovatsion yondashuvlar va zamonaviy texnologiyalarni qo‘llash talabalarning mustaqil fikrlashini rivojlantirishda muhim omil ekanligini ko‘rsatadi[7]. M. To‘xtaxo‘jayev esa ta’lim jarayonida muammoli o‘qitish metodlari talabalarda tahliliy fikrlashni rivojlantirishda samarali vosita ekanligini ilmiy asoslab bergan[8]. Shuningdek, mustaqil fikrlashni rivojlantirishda o‘quv topshiriqlarining mazmuni ham muhim ahamiyatga ega. Muammoli vazifalar, amaliy mashg‘ulotlar va loyihaviy topshiriqlar talabalarning bilimni chuqurroq anglashiga va uni real hayotiy vaziyatlarda qo‘llashiga yordam beradi. Bu esa ularning o‘quv materialiga nisbatan ongli yondashuvini shakllantiradi. Talabalarning o‘z ustida ishlashi va mustaqil ta’lim faoliyati ham fikrlash jarayonining rivojlanishida muhim omil hisoblanadi. Mustaqil izlanish, qo‘shimcha manbalar bilan ishlash va o‘z fikrini asoslash ko‘nikmalari talabaning intellektual rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Umuman olganda, adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, barcha olimlar mustaqil fikrlashni rivojlantirishni ta’lim jarayonining muhim tarkibiy qismi sifatida e’tirof etadi. Ularning qarashlarida interfaol ta’lim, muammoli yondashuv, shaxsga yo‘naltirilgan pedagogika hamda kognitiv rivojlanish nazariyalari asosiy o‘rin tutadi. Bu esa oliy ta’lim tizimida talabalarning mustaqil fikrlashini rivojlantirishga kompleks, ilmiy asoslangan yondashuv zarurligini tasdiqlaydi.

Muhokama. Talabalarda mustaqil fikrlashni rivojlantirish masalasi oliy ta’lim tizimining sifatini belgilovchi asosiy omillardan biri sifatida qaraladi. Bu jarayon faqat nazariy bilimlarni o‘zlashtirish bilan emas, balki ularni amaliy vaziyatlarda qo‘llash, tahlil qilish va yangi g‘oyalarni ilgari surish ko‘nikmalari bilan bevosita bog‘liqdir. Shu bois mustaqil fikrlashni rivojlantirish ta’lim jarayonining barcha bosqichlarida tizimli ravishda amalga oshirilishi zarur.

Talabalarning fikrlash faolligi ko‘p jihatdan o‘qituvchining pedagogik yondashuvi va tanlangan metodlariga bog‘liq. An’anaviy ma’ruza shakllari bilim berishda muhim rol o‘ynasa-da, ular talabaning mustaqil tahlil qilish imkoniyatlarini to‘liq ochib bermasligi mumkin. Shu sababli o‘quv jarayonida talabaning faol ishtirokini ta’minlaydigan, uni izlanishga undaydigan topshiriqlar va vaziyatli mashg‘ulotlar ulushi ortib borishi lozim. Shuningdek, talabalarning mustaqil fikrlash darajasi ularning motivatsiyasi va o‘quv jarayoniga bo‘lgan munosabati bilan chambarchas bog‘liqligi aniqlanadi. Ichki motivatsiyasi yuqori bo‘lgan talabalar muammolarni chuqurroq tahlil qiladi, muqobil yechimlarni izlaydi va o‘z nuqtai nazarini asoslashga harakat qiladi. Aksincha, faqat tashqi talablar asosida o‘qiydigan talabalarda fikrlashning yuzaki bo‘lishi kuzatiladi[7].

Tahlillar shuni ham ko‘rsatadiki, zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish mustaqil fikrlashni rivojlantirishda qo‘shimcha imkoniyat yaratadi. Raqamli ta’lim resurslari, elektron platformalar va interaktiv vositalar talabalarga o‘z bilimlarini mustaqil tekshirish, solishtirish va kengaytirish imkonini beradi. Biroq texnologiyalardan samarali foydalanish uchun ularni faqat axborot manbai sifatida emas, balki tahlil va ijodiy faoliyat vositasi sifatida qo‘llash muhimdir. Shu bilan birga, talabalarda mustaqil fikrlashni rivojlantirish jarayonida individual yondashuv ham muhim ahamiyat kasb etadi. Har bir talabaning bilim darajasi, qiziqishlari va o‘rganish tezligi turlicha bo‘lgani uchun, pedagogik jarayon ham moslashuvchan va differensial bo‘lishi lozim. Bu esa ta’lim samaradorligini oshirish bilan birga, talabalarning o‘z imkoniyatlarini to‘liq ro‘yobga chiqarishiga xizmat qiladi.

Bundan tashqari, mustaqil fikrlashni rivojlantirishda muammoli ta’lim texnologiyalarining o‘rni alohida ahamiyatga ega. Muammoli vaziyatlar asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlar talabalarda mavjud bilimlarni yangi sharoitlarda qo‘llash, dalillarni tahlil qilish va asoslangan xulosalar chiqarish ko‘nikmalarini shakllantiradi. Bunday yondashuv natijasida talabalar tayyor bilimlarni qabul qiluvchi emas, balki bilimlarni izlovchi va yaratuvchi subyektga aylanadi. Shu bilan birga, guruhli muhokamalar, debatlar va loyiha faoliyati talabalarning tanqidiy fikrlashini rivojlantirib, turli nuqtai nazarlarni solishtirish hamda ularga nisbatan obyektiv baho berish imkonini yaratadi.

Mustaqil fikrlashning rivojlanishi talabaning akademik muvaffaqiyatiga ham bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Fikrini erkin ifoda eta oladigan, axborotni tanqidiy baholaydigan va mustaqil qaror qabul qilishga qodir talabalar o‘quv faoliyatida yuqori natijalarga erishadi. Ular murakkab muammolarni hal etishda ijodiy yondashuvni namoyon etib, kasbiy faoliyatga tayyorgarlik jarayonida zarur bo‘lgan kompetensiyalarni samarali egallaydi. Shu sababli oliy ta’lim muassasalarida mustaqil fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan pedagogik shart-sharoitlarni takomillashtirish, zamonaviy metod va vositalarni keng joriy etish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Shuningdek, refleksiv faoliyatni tashkil etish ham mustaqil fikrlashni rivojlantirishning muhim omillaridan sanaladi. Talabaning o‘z faoliyatini tahlil qilishi, erishgan natijalarini baholashi va kelgusidagi rivojlanish yo‘nalishlarini belgilashi uning o‘z-o‘zini boshqarish kompetensiyasini mustahkamlaydi. Natijada talaba o‘quv jarayonida faol pozitsiyani egallab, uzluksiz ta’lim olishga tayyor shaxs sifatida shakllanadi. Mustaqil fikrlashni rivojlantirish zamonaviy oliy ta’limning ustuvor yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, u talabalarning intellektual salohiyatini yuksaltirish, kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish va raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlashning muhim sharti hisoblanadi. Mazkur jarayonning samaradorligi innovatsion pedagogik yondashuvlar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va talaba shaxsiga yo‘naltirilgan ta’lim tamoyillarining uyg‘un qo‘llanilishiga bog‘liq.

Tahlillar va natijalar. Oliy ta’lim jarayonida talabalarning mustaqil fikrlashini rivojlantirishga doir holatlar tahlil qilinganda,

ularning o‘quv faoliyatidagi yondashuvi va topshiriqlarni bajarish uslubi muhim ahamiyatga ega ekanligi ko‘rindi. Talaba faqat tayyor ma’lumotni o‘zlashtirish bilan cheklanib qolmasdan, uni qayta ishlash va o‘z nuqtai nazarini shakllantirishga undalganda, fikrlash jarayoni ancha faollashadi.

Tahlillar natijasida shuni aytish mumkinki, muammoli va ijodiy yondashuv talab qiladigan topshiriqlar talabalarda mustaqil xulosa chiqarish, solishtirish va asoslash ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Bunday vazifalarni bajarish jarayonida talabalar berilgan ma’lumotni tahlil qilishga, turli yechimlarni solishtirishga va eng maqbul variantni tanlashga o‘rganadilar.

Shuningdek, birgalikda bajariladigan o‘quv topshiriqlari ham fikrlashni rivojlantirishda muhim o‘rin tutishi aniqlandi. Talabalar o‘z fikrini bayon qilish, boshqalarning qarashlarini tinglash va ularni baholash jarayonida o‘z fikrlash doirasini kengaytiradi hamda mantiqiy fikrlashga yaqinlashadi[6]. Natijalar shuni ham ko‘rsatadiki, mustaqil ishlashga ko‘proq e’tibor qaratilgan o‘quv jarayonida talabalar o‘z bilimini chuqurroq anglaydi, uni amaliy vaziyatlarda qo‘llashga harakat qiladi va o‘z ustida ishlash ko‘nikmasi rivojlanadi. Bu esa ularning o‘quv materialini faqat yodlash emas, balki tushunish va qo‘llash darajasiga ko‘tarilishiga yordam beradi.

Xulosa. Oliy ta’lim tizimida talabalarning mustaqil fikrlashini rivojlantirish bugungi kunda nafaqat pedagogik jarayonning muhim yo‘nalishi, balki raqobatbardosh mutaxassis tayyorlashning asosiy sharti sifatida qaraladi. Chunki mustaqil fikrlay oladigan talaba o‘z bilimiga tayanib qaror qabul qiladi, murakkab vaziyatlarda yo‘l topa oladi hamda yangi g‘oyalarni ilgari surishga qodir bo‘ladi.

Talabaning fikrlash faoliyati uning o‘quv jarayonidagi ishtiroki, topshiriqlarga yondashuvi va bilimni qabul qilish uslubiga bevosita bog‘liq. Shu sababli ta’lim jarayonida faqat ma’lumot uzatish emas, balki uni anglash, qayta ishlash va amaliyotda qo‘llashga yo‘naltirilgan yondashuv ustuvor bo‘lishi lozim. Shuningdek, mustaqil fikrlashni shakllantirishda talabaning shaxsiy mas’uliyati ham muhim o‘rin tutadi. O‘z ustida ishlashga intilish, izlanish va o‘z fikrini asoslashga harakat qilish jarayonning samaradorligini oshiradi hamda bilimning barqaror o‘zlashtirilishini ta’minlaydi.

Umuman olganda, talabalarda mustaqil fikrlashni rivojlantirish uzluksiz va tizimli jarayon bo‘lib, u ta’lim mazmuni, o‘qitish usullari va talabaning faolligi uyg‘unligida yuqori natija beradi. Bunday yondashuv oliy ta’lim sifatini oshirish bilan birga, ijodkor va tashabbuskor mutaxassislarni tayyorlashga xizmat qiladi.

References

1. Karimov A. A. Talabalarda mustaqil fikrlash kompetensiyasini rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari. – Ilmiy xabarlar, 2022. – № 4. – 78–84-b.
2. Brookfield S. D. Developing Critical Thinkers in Higher Education. – Journal of Higher Education Research, USA, 2019. – Vol. 45, No. 2. – pp. 133–148.
3. Смирнов В. И. Формирование самостоятельного мышления студентов в цифровой образовательной среде. – Педагогика и психология образования, Россия, 2021. – № 3. – с. 52–67.
4. Выготский Л. С. Мышление и речь. – Москва: Лабиринт, 2005. – 352 с.
5. Давыдов В. В. Теория развивающего обучения. – Москва: ИНТОР, 1996. – 544 с.
6. Sayidahmedov N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: O‘qituvchi, 2003. – 192 b.
7. Xodjayev B. X. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent: Sano-standart, 2017. – 368 b.
8. To‘xtaxo‘jayev M. Pedagogika (nazariya va amaliyot). – Toshkent: Fan va texnologiya, 2015. – 312 b.

Organizing Didactic Games in Primary Education

Saparboeva Dilshoda Sobir kizi (PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor)[1]
dilshodasaparboyeva934gmail.com | ORCID: 0009-0005-4481-7631
[1.] Tashkent University of Economics and Technologies
Tashkent, Uzbekistan

Abstract.
This article examines the content, significance and methodological foundations of organizing didactic games in primary education. Didactic games are considered as an effective tool for enhancing students' cognitive activity, developing independent thinking, and facilitating the assimilation of educational material. The paper analyzes the types of didactic games, methods of their implementation in lessons, and the role of the teacher in this process. Particular attention is paid to the role of game-based educational technologies in developing students' motivation, creativity, and teamwork skills. The study is aimed at activating the educational and cognitive activities of primary school students and improving the quality of education.
Keywords: teacher, primary education, methodology, rule, innovation, primary school, didactic game, activity, concept, student, memory, observationg

Организация дидактических игр в начальных классах

Сапарбаева Дилшода Собир кизи (доктор философии (PhD) по педагогическим наукам, доцент)[1]
dilshodasaparboyeva934gmail.com | ORCID: 0009-0005-4481-7631
[1.] Ташкентский университет экономики и технологий
Ташкент, Узбекистан

Аннотация.
В данной статье раскрываются содержание, значение и методические основы организации дидактических игр в начальной школе. Дидактические игры рассматриваются как эффективное средство повышения познавательной активности учащихся, развития их самостоятельного мышления и облегчения усвоения учебного материала. В работе проанализированы виды дидактических игр, способы их применения в учебном процессе, а также роль учителя в организации игровой деятельности. Особое внимание уделено значению игровых образовательных технологий в формировании у учащихся мотивации, творческих способностей и навыков работы в коллективе. Исследование направлено на активизацию учебно-познавательной деятельности младших школьников и повышение качества образования.
Ключевые слова. учитель, начальное образование, методика, правило, инновация, начальная школа, дидактическая игра, активность, понятие, ученик, память, наблюдательность

Использование различных дидактических игр при организации каждого урока в начальных классах обеспечивает высокую эффективность образовательного процесса. Это обусловлено тем, что для детей 6–7 лет начало школьного обучения является сложным и переломным этапом жизни. Ребёнок вступает в новую социальную среду, становится частью коллектива, осваивает правила дисциплины и новый режим деятельности.

Несмотря на ранний возраст, на учащегося возлагается значительная учебная нагрузка: выполнение домашних заданий, усвоение учебного материала, развитие учебных навыков. Переход от игровой деятельности к систематическому обучению является важным этапом, сопровождающимся определёнными трудностями. Даже дети, посещавшие дошкольные учреждения, испытывают сложности адаптации, а для детей, пришедших из семейной среды, этот процесс становится ещё более сложным.

Особую трудность для младших школьников представляет необходимость длительного сосредоточения внимания в течение урока (40–45 минут), выполнение заданий и интенсивная умственная деятельность, что может приводить к быстрой утомляемости и снижению интереса к обучению. В связи с этим учителю необходимо организовать образовательный процесс таким образом, чтобы он был интересным и мотивирующим.

Формирование учебной мотивации не происходит спонтанно. Оно требует целенаправленной педагогической работы с учётом возрастных и психологических особенностей учащихся. В этом контексте дидактические игры и самостоятельные задания выступают важными средствами формирования устойчивого интереса к обучению. Использование педагогических технологий в начальном образовании способствует повышению вовлечённости учащихся в учебный процесс, активизации внимания и улучшению работы памяти. Мотивация, в свою очередь, обеспечивает более глубокое усвоение знаний.

Понятие «педагогическая технология» связано с развитием организационных и методических форм обучения.

Одной из первых форм обучения была индивидуальная форма, возникшая ещё в Древней Греции, где учитель непосредственно взаимодействовал с учеником, контролировал и направлял процесс обучения. В дальнейшем данная форма была заменена групповыми формами обучения. В средние века ведущими методами обучения стали заучивание, выполнение однотипных упражнений, устные опросы, а на более высоких уровнях — лекции и дискуссии.

Постепенно это привело к формированию классно-урочной системы и развитию современных педагогических технологий[6].

1. Педагогическое воздействие.

Педагогика не создаёт свои методы искусственно, а опирается на реальные факторы человеческого поведения. Она отбирает такие формы организации деятельности, которые соответствуют целям воспитания и обучения. Методы педагогического воздействия представляют собой систему средств, направленных на организацию социально значимой деятельности учащихся. Они способствуют формированию положительных форм поведения, развитию личности и превращению учебной деятельности в источник радости и творческого самовыражения.

2. Основные методы педагогического воздействия.

К основным методам относятся убеждение, требование, перспектива, поощрение и наказание, а также общественное мнение. Убеждение является ключевым методом, включающим три компонента: знания, чувства и поведение. Оно реализуется через понимание, эмоциональное переживание и принятие. Формами убеждения выступают лекция, беседа, дискуссия, рассказ, доказательство, демонстрация и личный пример.

Педагогическое требование отражает систему взаимоотношений между учителем и учащимися и регулирует нормы поведения. Метод перспективы предполагает постановку перед учащимися интересных и значимых целей, способствующих развитию целеустремлённости. Поощрение и наказание направлены на коррекцию поведения, стимулирование положительных поступков и предупреждение негативных. Общественное мнение выступает мощным воспитательным фактором, способствующим формированию социально значимой активности учащихся.

Эффективность применения данных методов возможна при условии гуманистического отношения педагога к личности учащегося.

3. Роль педагогического воздействия в образовательном процессе.

В условиях независимого развития Республики Узбекистан к личности предъявляются высокие требования, одновременно с этим обеспечивается уважительное отношение к учащемуся. Сочетание требовательности и уважения является важнейшим принципом педагогической деятельности.

В Концепции начального образования чётко определены цели и задачи обучения. Одной из ключевых задач является выявление и развитие скрытых возможностей учащихся, что способствует не только успешному усвоению учебного материала, но и формированию способности решать жизненные задачи. Это повышает интерес к обучению и формирует устойчивую учебную мотивацию.

В процессе внеклассного чтения эффективно используются такие инновационные методы, как SWOT-анализ, технология FSMU, «Чархпалак», «Светофор», «Снежинки», «Анализ понятий», которые способствуют развитию логического мышления учащихся. Важное место занимают беседы, направленные на анализ прочитанного, выделение основной идеи, установление причинно-следственных связей.

Также широко применяются игровые формы работы: литературные викторины, конкурсы, составление альбомов загадок, коллективное сочинение сказок, обсуждение пословиц и высказываний. Использование таких форм, как «Минутка юмора», «5 секунд на размышление», «Найди загадку», «Клуб знатоков», повышает интерес учащихся к учебной деятельности[1].

Заключение

Таким образом, использование инновационных педагогических технологий в образовательном процессе позволяет существенно повысить эффективность обучения по сравнению с традиционными методами. В центре образовательного процесса находится активная деятельность учащегося, его самостоятельность и индивидуальные особенности.

Инновационные подходы создают благоприятную образовательную среду, основанную на сотрудничестве, свободе самовыражения и уважении личности учащегося.

Применение дидактических игр, логических заданий, головоломок и наглядных материалов способствует формированию устойчивого интереса к обучению.

Для достижения ожидаемых результатов в рамках инновационных технологий необходимо учитывать индивидуальные потребности учащихся, их мотивацию и личностные особенности. Только при таком подходе возможно эффективное планирование и реализация образовательного процесса.

References

1. Norov I. K., Shirinova N. A., Yuldasheva S. S. Использование современных методов при анализе художественного произведения // Молодой исследователь: вызовы и перспективы. – 2020. – С. 124–126.
2. Sanober S., Aldawsari M., Karimovna A. D., Ofori I. Blockchain integrated with principal component analysis: A solution to smart security against cyber-attacks // Security and Communication Networks. – 2022.
3. Shukhratovich Y. S. Study of necronyms in the territory of Karakalpakstan // Gospodarka i Innowacje. – 2022. – № 21. – С. 101–104.
4. Abdurakhimova D. K. Prerequisites for the transition of traditional banks to digital banking // The Way of Science. – 2014. – № 23.
5. Азларова А. Перспективы развития цифровых банков в Узбекистане // Economics and Innovative Technologies. – 2022. – Т. 10, № 5. – С. 22–30.
6. Tajimuratovna X. M., Menglibayevna B. S., Ataxanovna Y. G., Zaripbayevna S. A. Методы использования электронных средств при оценке и контроле знаний учащихся в общеобразовательных школах // Бошқарув ва этика қоидалари онлайн илмий журнали. – 2021. – Т. 1, № 5. – С. 16–19.
7. Norov I., Yo‘ldoshev J., Yo‘ldoshev S. Организация урока на основе современных педагогических технологий // International Journal of Recently Scientific Researcher’s Theory. – 2023. – Т. 1, № 4. – С. 40–47.
8. Anvarovich N. E., Malik o‘g‘li S. S. Influence of financial inclusion through digital banking products on the economy of Uzbekistan // Best Journal of Innovation in Science, Research and Development. – 2023. – Т. 2, № 4. – С. 32–37.

Contemporary Approaches to History Education: Challenges of Learning and Teaching

İntiqam Hilal oğlu Cəbrayılov (Doctor of Pedagogical Sciences, Professor)[1]
intiqamcebrayilov@gmail.com | ORCID: 0000-0003-2437-5926
[1.] Azerbaijan Institute of Education
Baku, Azerbaijan

Abstract.
The article discusses the importance and application features of innovative approaches in teaching history in the modern era. It is noted that history has great opportunities for in-depth study of social life. This subject also forms historical thinking in students. The teacher plays an important role in delivering the acquired necessary knowledge and skills to students. The use of electronic teaching methods and auxiliary tools by the subject teacher to activate students at any time has a serious impact on the creative mastery of the subject being studied. Research and current experience show that it is very important to keep the issues mentioned in teaching with active, interactive methods in mind during the learning process.
Keywords: history, modern approaches, teaching and learning process, learning, education, school, quality, knowledge, skills

Tarixin tədrisinə müasir yanaşmalar: öyrənmə və öyrətmə məsələləri

İntiqam Hilal oğlu Cəbrayılov (pedaqogika elmləri doktoru, professor)[1]
intiqamcebrayilov@gmail.com | ORCID: 0000-0003-2437-5926
[1.] Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu
Baku, Azərbaycan

Xülasə.
Məqalədə müasir dövrdə tarix fənninin tədrisində innovativ yanaşmaların əhəmiyyətindən və tətbiqi xüsusiyyətlərindən bəhs edilir. Qeyd edilir ki, tarix fənni cəmiyyət həyatının dərindən öyrənilməsində böyük imkanlara malikdir. Bu fənn eyni zamanda təhsilalanlarda tarixi təfəkkür formalaşdırır. Qazanılmış zəruri bilik və bacarıqlar təhsilanlara çatdırılmasında müəllim amili mühüm rol oynayır. Fənn müəlliminin elektron dərs formasından, istənilən anda təhsilalanları fəallaşdrmaq üçün yardımçı vasitələrdən istifadə etməsi öyrənilən mövzunun yaradıcı şəkildə mənimsənilməsinə ciddi şəkildə təsir göstərir. Araşdırmalar və mövcud təcrübə göstərir ki, təlim prosesində fəal, interaktiv metodlarla tədrisində qeyd edilən məsələlərin diqqətdə saxlanılması olduqca vacibdir.
Açar sözlər: tarix fənni, müasir yanaşmalar, öyrənmə və öyrətmə prosesi, cəmiyyət, təhsil, məktəb, keyfiyyət, bilik, bacarıq

Cəmiyyətin inkişafı təhsildən başlayır. Təhsilin inkişafında cəmiyyətin bütün üzvləri iştirak edir. Sadəcə cəmiyyət üzvləri təhsilin keyfiyyətində maraqlı olan tərəfə və bu prosesdə uzaqdan müşahidə edən tərəflərə bölünür. Maraqlı olan tərəf Elm və Təhsil Nazirliyi, onun tabeliyində olan təhsil müəssisələri və burada çalışan pedaqoji kadrlar (ekspertlər, direktorlar, psixoloqlar, müəllimlər), eyni zamanda prosesi uzaqdan maraqla izləyən cəmiyyətin digər üzvləridir. Deməli, "cəmiyyətin inkişafı təhsildən başlayır" fikri yerinə düşür. Bu cəmiyyətin uğuru da təhsil müəssisələrində tədrisin yüksək keyfiyyətə malik olması üçün lazımi şəraitin qurulması ilə bağlıdır. Əlbəttə ki, bu günkü təhsil 100 il bundan əvvəlki təhsildən çox fərqlənir. Keyfiyyətli təhsil o zaman mümkün olur ki, sinifdə, auditoriyada yüksək texnologiyanın tətbiq olunduğu elektron tədris vasitələrindən istifadə edilsin. Fənn müəlliminin elektron dərs formasından, istənilən anda təhsilalanları fəallaşdrmaq üçün yardımçı vasitələrdən istifadə etməsi öyrənilən mövzunun yaradıcı şəkildə mənimsənilməsinə ciddi şəkildə təsir göstərir. Araşdırmalar və mövcud təcrübə göstərir ki, təlim prosesində fəal, interaktiv metodlarla tədrisində qeyd edilən məsələlərin diqqətdə saxlanılması olduqca vacibdir.

Tarix insanla zaman arasında əlaqələndirici vasitədir. Və zaman daxilində baş verən hadisələri öyrənir, onun səbəblərini araşdırır, nəticələrini tədqiq edir. İlk insanın meydana gəlişindən bu günədək cəmiyyət dayanmadan inkişaf edir, yeni texnologiyalar yaranır, yeni kəşflər edilir. Bütün bunlar müəyyən zaman daxilində baş verir.

İnsan cəmiyyətinin yaranışından bu günədək tarix yazılır. Yazılı və ya şifahi, maddi, qeyri-maddi formada tarix öyrənilir. Aydın məsələdir ki, tarixin öyrədilməsi məktəbdən deyil, hər şeydən əvvəl, uşaqların dünyaya gəldiyi ailələrdən başlayır və məktəbdə davam edir. Elə tarix elminin başlıca xüsusiyyətlərindən biri də budur. Evində mənsub olduğu ana, ata, qohum-əqrabasını tanıyan gələcək şagird tədricən valideynlərinin, babalarının mənsub olduğu toplumun mənşəyini öyrənir.

Bəziləri tarix elmini qeyri-dəqiq elm kimi xarakterizə etməyə çalışırlar. Lakin özünün səciyyəvi xüsusiyyətlərinə görə tarixi dəqiq elm kimi əsaslandıra bilərik. Çünki baş verən hadisələr araşdırmalar nəticəsində öyrənilir və dəqiq tarix göstərilməsi zərurəti yaranır. Olmayan bir qondarma məsələ, yalan üzərində qurulmuş hadisə tarixə yazıla bilməz, onun haqqında söylənilən fikir də saxtalığı ilə diqqəti cəlb edəcək. Yalan rəqəm və ya adlar tarixdə qala bilməz.

Tarix fənninin digər fənlərdən fərqi ondan ibarətdir ki, fənnin məzmunu dünən baş verən, bu gün yaşanan və sabahkı proseslər üçün zəmin hazırlayan hadisələrlə zəngindir. Aydın məsələdir

ki, insan cəmiyyətinin mövcud olduğu bütün zamanlarda tarix öyrənilib. Söhbət insan cəmiyyətinin, inkişaf etdiyi dövrlərdən gedir. Əlbəttə ki, ilk zamanlar insanlar ibtidai icma cəmiyyətindən dövlətlərin yaranmasınadək tarixi yaşayıblar. Daha sonrakı dövrlərdə yaratdıqları dövlətlərin siyasi, iqtisadi, sosial inkişafını təmin edib, mədəniyyətini tədricən zənginləşdirb, tarixini yazıblar.

İnsanın öyrənmə prosesi fasiləsiz olaraq bütün ömrü boyu davam edir. Xalqın övladları öz tarixinin bir hissəsini ilk növbədə evdə valideynlərindən, bir hissəsini təhsil ocağında tarixi tədris edən müəllimdən, bir hissəsini isə özü araşdırma apararaq müstəqil öyrənmə formasında həyata keçirir. Bu baxımdan öyrənmə, araşdırma prosesinin özü həm də obyektiv xarakter daşımalı, tarixi hadisə və proseslərin dəqiq analizi verilməli, məntiqi, elmi ümumiləşdirilmiş nəticələr çıxarılmalıdır.

Qeyd edək ki, türk xalqları sırasında Azərbaycan xalqının da öz xüsusi yeri yeri vardır. Məlumdur ki, xalqımız tarixən güclü, böyük dövlətlər yaratmış, əsrlərlə öz ərazi bütövlüyümüzü qorumaq üçün düşmənlərə qarşı mübarizə aparmışdır.

Vətən tarixinin tədrisində öyrənmə prosesi məhz qeyd etdiyimiz bu məsələlər üzərində həyata keçirilməli, zaman-məkan, dövlət-şəxsiyyət və mədəniyyət münasibətləri nəzərə alınmalıdır. Azərbaycan tarixinin ümumtəhsil məktəblərində tədrisi dərin və əhatəli biliyə, bacarıq və vərdişlərə, yüksək intellektə, geniş dünyagörüşünə malik olan və onu daim inkişaf etdirməyə çalışan şəxsiyyət formalaşdırmağa, öz soykökünə, adət-ənənələrinə, milli-mənəvi dəyərlərinə əsaslanan, şərəfli tarixi keçmişinə dərindən yiyələnən, ailəsini, vətənini, millətini sevən və onu daim ucaltmağa çalışan vətəndaş tərbiyə etməyə xidmət edir.

Tarix fənninin tədrisində innovativ yanaşmaların tətbiqi şagirdlərdə ünsiyyət qurmaq və əməkdaşlıq etmək kimi yüksək mənəvi keyfiyyətlərin, mühakimə yürütmək, qoyulmuş problemə fərqli baxış nümayiş etdirmək, öz nöqteyi-nəzərini əsaslandırmaq, eyni zamanda öz hüquqlarını qorumaq, başqalarının hüquqlarına hörmətlə yanaşmaq, dövlət, cəmiyyət və xalq qarşısında vəzifələrinə məsuliyyətlə yanaşmaq bacarıqlarının formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Hələ XX əsrin əvvəllərində milli demokratik fikrin görkəmli nümayəndələri, o cümlədən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradıcıları Azərbaycan övladları və gəncləri üçün milli dildə, milli ruhda, xalqın dini inanclarına uyğun, dünyəvi elmlərin, tarixin tədris edilə biləcəyi təhsil müəssisələri yaradılmasını zəruri hesab edirdilər. Onlar eyni zamanda bu məqsədə çatmaq üçün nümunəvi proqramlarının tərtib edilməsini və onları tətbiq edəcək müəllim heyətinin hazırlanmasını başlıca vəzifələr sırasında göstərirdilər.

Düzdür, Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti dövründə təhsil sistemində islahatlar aparılırdı. Lakin kadr çatışmazlığı da vardı. Qısa müddətdə məktəblərdə Rusiya imperiyasının təsirindən tam xilas olmaq mümkün deyildi. O zaman çar Rusiyası dövründən qalma rus dilində dərsliklərdən də istifadə olunurdu.

Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti dövründə milli dərsliklərin hazırlanması prosesi yeni başlayırdı. 1919-cu ildə "Türk əlifbası", "Təzə elmi hesab", "Türk xalqlarının tarixi" və s. dərslikər nəşr olundu. Eyni zamanda məktəblər Türkiyədən alınmış dərslik və tədris vasitələri ilə təmin edilirdi.

Digər bir məsələ tarixin tədrisində mənbələrdən istifadə problemidir. Təcrübə göstərir ki, təlim prosesində mənbələrdən sistemli, məqsədəuyğun istifadənin şagird nailiyyətlərinin inkişafında, keyfiyyətin yüksəldilməsində əhəmiyyəti böyükdür. Lakin mənbələr şagirdlərin istifadəsi üçün dərsliklər qədər həmişə asan və əlçatan olmur. Məsələn, Azərbaycan tarixi məsələlərini öyrənmək üçün A.A.Bakıxanovun "Gülüstani – İrəm " əsərindən təlim prosesində istifadə oluna bilər. Bu əsərdə qədim dövrdən Rusiya işğalına qədərki dövrdə Azərbaycan tarixi məsələləri əhatə edilmişdir. Lakin aydın məsələdir ki, dərsliklərin hazırlanmasına qoyulan tələblər başqadır. Monoqrafik məzmun daşıyan mənbələrin, arxiv materiallarının təhlili daha ciddi yanaşma, müqayisəli təhlillərin aparılmasını tələb edir.

Elmi araşdırmalar göstərir ki, zaman, dövr dəyişdikcə tarixin tədrisinə də fərqli münasibət olmuş, tarixi fakt, hadisə və proseslərin şərh və izahında yeni yanaşmalar, yeni texnologiyalar özünü göstərmişdir. 1920-ci ildə Sovet Rusiyası tərəfindən Azərbaycanın işğal edilməsi nəticəsində ölkəmizdə tarixi hadisə və proseslərin öyrənilməsi, tədrisi metodologiyası da dəyişdi. Dərsliklərdə sovet ideologiyası təbliğ olunurdu. Azərbaycan tarixinin SSRİ tarixinin tərkibində öyrənilməsi nəzərdə tutulur və bu da formal xarakter daşıyırdı. Faktik olaraq Vətən tarixinin tədrisi diqqətdən kənarda qalırdı. Dərsliklərin məzmunu sovet ideologiyasına xidmət edən Azərbaycan vətəndaşı yetişdirilməsinə xidmət edir, təlim-tərbiyə prosesində sovet vətənpərvərliyi, kommunist partiyasına sadiqlik təbliğ olunurdu.

Araşdırmalr göstərir ki, XX əsrin ikinci yarısından etibarən Ulu Öndər Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illərdə ölkəmizdə yüzlərlə yeni tədris ocaqları, ümumtəhsil, hərbi məktəb və ali məktəblər açılmışdır. Bu dövrdə həyata keçirilən yeniliklər uzaqgörən siyasətin nəticəsi kimi dəyərləndirilməlidir.

XX yüzilliyin sonlarında dövlət müstəqilliyi bərpa olunandan sonra təhsil sahəsində canlanma baş verdi. Xüsusilə Ulu Öndər Heydər Əliyevin "Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı"nı imzalayandan sonra təhsil sistemində köklü dəyişikliklər aparılmağa başlandı. Təhsilin struktur, məzmun, idarə edilməsi və digər istiqamətləri üzrə yeni yanaşmaların tətbiqi Azərbaycanın dünya ölkələri ilə əlaqələrinin daha da genişləndirilməsi imkanlarını artırdı. Ölkəmzidə təhsilin maddi-texniki bazası möhkələndirildi, yeni məktəb binalarının tikildi, məktəblər tədris resursları, müvafiq avadanlıqlarla təmin olundu, yeni dərsliklər hazırlandı. Məhz həmin illərdən etibarən Azərbaycan tarixinə diqqət artdı . 5-ci sinifdən 11-ci sinfədək Azərbaycan tarixi fənni (o zaman Ata yurdu adı ilə) tədris olunmağa başladı. Tarix fənninin məzmunu tamamilə yeniləndi. Müstəqillik illərində türk xalqlarının tarixi ilə inteqrativ tədrisin təşkilinə xüsusi diqqət yetirilməyə başlandı. Azərbaycan tarixinin tədrisində digər türk xalqlarının tarixinə müraciət olunması, təlim keyfiyyətinin yüksəldilməsi ilə yanaşı, təhsilalanların şəxsiyyətinin formalaşmasına da əsaslı şəkildə təsir göstərdi.

Müstəqillik illərində yeni tədris resurslarının hazırlanması və məktəblərdən onlardan istifadə təhsilalanların təlim marağının artırılmasına zəmin yaratdı. Təhsilalanlar təlim prosesinin daha fəal iştirakçısına çevrilməklə həm də pedaqoji əməkdaşlığın inkişafı təmin olundu.

İllər əvvəl şagirdlər texnologiyanın olmadığı zamanlarda dərsliklərlə kifayətlənirdi. Bu gün isə zəngin tədris resurslarından, multimedia vasitələrindən faydalanmaq imkanları genişdir. Eyni zamanda fənn müəllimlərinin yeni metodoloji yanaşmalara, yeni texnologiyalara əsaslanan müxtəlif metodlardan, müxtəlif formalardan istifadə etməklə təlim-tərbiyə prosesinin keyfiyyət göstəricilərinin davamlı olaraq yüksəldilməsinə təsir göstərmək imkanları artmışdır.

Bu gün tarix fənlərinin tədrisi prosesində öyrədən, öyrənən tərəflər bərabər iştirak edir.

Müəllim öyrədən-öyrənən münasibətlərində şagirdlə bərabər, həm də öyrənən tərəfdir. O, bu prosesdə iştirak etdikcə qarşı tərəfin maraqlarını anlayaraq öyrətmək istədiyi elmi, tarixi hadisə və prosesi şagirdə asan, sadə yollarla aşılamağa, şərh və izah etməyə çalışır. Tarix müəllimi biliyi hazır şəkildə şagirdinə ötürmür, o, bu işdə bələdçi rolunu oynayır, şagirdi istiqamətləndirir, problem

haqqında ona məlumat verir. Problemin həll yollarının tapılması isə şagirdin öhdəsinə düşür. Fənn müəllimi əvvəlcə, yolu necə getməli olduğunu da şagirdə çatdırır. Tədricən müəllim sonrakı dərslərdə geri çəkilir. Beləliklə, yolu necə getməli olduğnu şagird özü tapmalıdır. Tarix dərsləri vasitəsilə şagird geniş dünyagörüşünə, iti düşüncəyə, möhkəm yaddaşa malik olmağı, fikrini düzgün, səlis ifadə etməyi öyrənir. Hər şeydən əvvəl isə hər bir azərbaycanlı üçün müqəddəs olan "Azərbaycan" sözünün mənasını anlamağı, belə bir adı daşıyan yurd yerini, Vətəni sevməyi, qorumağı öyrədir.

Müasir düşüncəli müəllimin dərs prosesinin həm maraqlı və həm də nəticəyönümlü olması təbiidir. Nəticəyönümlü dərsdə şagird istənilən situasiyanı analiz edib öyrəndikcə özünə inamı artır. O, bu və ya digər məsələ, tarixi hadisə və proses haqqında fikirlərini sərbəst bildirir, getdikcə daha qətiyyətli çıxışlar etməyə başlayır. Və bu prosesdə öyrənənin (şagird, tələbə) özgüvəni, özünü təqdimetmə formaları da dəyişir. Təcrübə göstərir ki, əvvəl "əgər səhv cavab verərəmsə, yoldaşlarım mənə gülər" deyib sıxılaraq cavab verməyən, daha sonra qısa- qısa fikirlər bildirən şagird, sonrakı mərhələdə özünü sərbəst, aydın, anlaşıqlı dillə təqdim etməyi bacarır. Beləliklə, bu prosesdə şagirdin, yaxud tələbənin özgüvəni artır və verilən suallara aydın, anlaşıqlı, daha konkret və əsaslandırılmış şəkildə cavab verməyə çalışır. Apardımız tədqiqatlardan aydın olur ki, öyrənən tərəfin özünü təqdim etmək üçün ilk ayağa qalxdığı andan, addımından, təqdimatından onun düzgün qərara gəldiyinə, düzgün təqdimatına tam əmin olması çox vacib və əhəmiyyətlidir.

Təcrübə göstərir ki, bəzi şagirdlər qarşıya qoyulan problemin həllini bəzən uzun yol qət edərək tapırlar. Belə hallarda fənn müəlliminin həmin şagirdlərlə intensiv işləməsi, onları problemlə bağlı müzakirələrə daha çox cəlb etməsi vacibdir. Belə müzakirələr zamanı öyrənənlərin təfəkküründü, dərketmə qabiliyyətini inkişaf etdirmək, hadisə və prosesləri daha dərindən analiz və sintez etmək bacarıqlarının formalaşdırılması üçün əlverişli zəmin yaranır.Beləliklə, nəticədə öyrənənlər hər hansı bir problemin daha tez həll yollarını tapmaq imkanlarını mənimsəyir və qarşıya qoyulan vəzifələri reallaşdırmağı bacarırlar.

Təcrübə göstərir ki, öyrənməyin əsas yollarından biri ilk növbədə biliyə, bilik qazanmağa sevgi hissinin yaranması və bu hissin inkişaf etdirilməsidir. Müəllim tarix fənnini, eləcə də Azərbaycan tarixini elə tədris etməlidir ki, öyrənənlərdə tarix fənninə və tarix elminə, əlbəttə, ilk növbədə Vətən tarixinə sevgi hissi formalaşsın. Bundan ötrü təbiidir ki, müəllimin özünün də və tarixə sonsuz hissi bəsləməsi vacibdir. O, öz şagirdlərinə, tələbələrinə bu hissi aşılamaqdan zövq almalıdır.

Eyni zamanda hər bir şagird anlamalıdır ki, vətənimiz Azərbaycan torpağı ulu babalarımızın bizə yadigarı, mirasıdır. Ata-babalarımızın yaratdığı irsi, mili sərvəti qorumaq bizim borcumuzdur. Onu qorumaq üçün ilk növbədə tariximizi bilməli, onu dəyərləndirməyi bacarmalıyıq. Şagirdlər bilməlidirlər ki, Azərbaycanın xoşbəxt gələcəyi məhz indiki nəslin, yeniyetmə və gənclərin vətənpərvərliyindən, tarixə, doğma yurda olan sevgisindən, bağlılığından çox asılıdır. Ona görə də Azərbaycanın, digər türk xalqlarının tarixini öyrənmək, dəyərlərimizə sahib çıxmaq bizim borcumuzdur. Bu hiss və düşüncələrlə yaşayan şagird torpağını, dilini sevən, təbii sərvətlərini, sərhədlərini qoruyan, azərbaycançılıq ideologiyasına sadiq olan milli ruhlu vətəndaş kimi formalaşmaq imkanları daha genişdir.

Tarixə marağın elmi əsasları ibtidai siniflərdə, Azərbaycan dili fənninin tədrisində kiçik həcmli təlim materiallarının, mətnlərin, hekayələrin öyrədilməsi ilə qoyulur. Sinifdən-sinfə keçdikcə tarixi mövzuda təlim materialları artır və nəhayət, tarixin, o cümlədən Vətən tarixinin, türk dünyası tarixinin ardıcıl, sistemli tədrisi başlayır. 5-ci sinifdə epizodik şəkildə Azərbaycan tarixi, 6-11-ci siniflərdə isə sistemli şəkildə tarix fənləri (Azərbaycan tarixi və Ümumi tarix), həmçinin 8-ci siniflərdə Ortaq türk tarixi, 9-cu siniflərdə Zəfər tarixi tədris olunur. Bu illərdə şagirdlərin Vətən tarixini daha dərindən öyrənmək, dərk etmək və milli ruhlu şəxsiyyət kimi formalaşmaq imkanları daha da genişlənir.

Azərbaycan tarixi təkcə bir məkanın tarixi deyil. Eyni zamanda böyük bir xalqın, onun möhtəşəm dövlətçiliyinin, zəngin mədəniyyətinin, iqtisadi-sosial həyatının tarixidir. Fənnin tədrisində tarixi ardıcıllıq prinsipinin nəzərə alınması hadisə və proseslərin səbəb-nəticə əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsində, tarixi prosesin mahiyyətinin öyrənilməsi və dərk olunmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, əvvəlki siniflərdə və dərslərdə mənimsənilmiş bilik və bacarıqlar yeni dərsin mövzusu ilə bağlı bir sıra mürəkkəb məsələlərə, o cümlədən öyrənilən hadisə və prosesin meydana gəlməsi, başvermə şərtlərinə aydınlıq gətirilməsinə istiqamət verir.

Məsələn, 6 –cı sinifdə Azərbaycan tarixi fənnindən "Azərbaycan ərazisində alt paleolit dövrü" mövzusu sagirdin tədqiqatı ilə başlayır. Artıq 5-ci sinifdə Azərbaycan tarixi fənnindən şagird ilkin biliklərə malik olduğundan 6-cı sinifdən bu fənnə baxış dəyişir. Qeyd etdiyimiz mövzunu (6 –cı sinifdə Azərbaycan tarixi fənnindən "Azərbaycan ərazisində alt paleolit dövrü" mövzusu) tədris edərkən fənn müəllimi təlim məqsədini zaman, məkan, şəxsiyyət və mədəniyyət məzmun xətləri baxımından müəyyənləşdirir:

Şagirdlərə: məzmun xətti olan zaman baxımından 1,5 milyon il bundan qabaq Azərbaycan ərazisində insan izlərinə rast gəlindiyini; məkan baxımından Azərbaycanın dünyanın ən qədim ərazilərindən biri olduğunu; dövlət məzmun xətti baxımından qədim Azərbaycan dövlətlərinin gələcəkdə yaranması üçün ilkin zəminin meydana gəldiyini; şəxsiyyət baxımından ilk insanı təhlil edəcək; mədəniyyət baxımından Azərbaycan türklərinin sivlizasiyaya qədərki mədəni inkişafini Qarabağ, Quruçay , Naxçıvanda, Kür-Arazda, Gəncə, Qazaxda, Lerikdə əldə olunan maddi mənbələri, mağaraların divarlarındakı təsvirlərin mahiyyətini, əhəmiyyətini öyrənəcək, izah etməyi bacaracaqlar.

Şagirdlər ilk növbədə ilk mövzunu mənimsəyərək Azıx adamının dünyada 4-cü tapıntı olduğunu öyrənirlər. Daha sonra bir sıra suallar ətrafında düşünmək, zəruri məsələləri araşdırmaq lazım gəlir: Azıx mağarası harada yerləşir? Azərbaycan niyə dünyanın qədim insan məskənlərindən hesab olunur? İlk insan harada yaşayırdı, nə ilə qidalanırdı? Məşğuliyyəti nə idi? Niyə belə adlanır? Azıx adamı hansı dövrdə yaşayıb, əmək aləti nədən hazırlanırdı ? və s.

Elmi araşdırmalardan məlumdur ki, Azıx mağarasında arxeoloji qazıntılar 1960-1982-ci illərdə tanınmış arxeoloq, tarixçi Məmmədəli Hüseynovun rəhbərliyi ilə aparılıb və 1968-ci ildə ibtidai insanın çənəsinin qalığı aşkarlanıb. M.Hüseynov mağaranı 10 təbəqəyə ayırıb. İlk on metr 1-6-cı təbəqələri əhatə edir. Qalan 4,5 metr 7-10-cu təbəqələrdir. İbtidai insanın çənəsinin qalığı 5-ci təbəqədən tapılmışdır.

Dərsdə müəllimin mövzu ilə bağlı şagirdlərini mənbələr əsasında məlumatlandırması, yaxud onların özünün apardıqları araşdırmalar əsasında yeni məlumatlar əldə etmək imkanları genişdir.

Ümumiyyətlə, araşdırmalar və təcrübə göstərir ki, tarixin tədrisində keyfiyyətin yüksəldilməsində, öyrənənlərin zəruri bilik və bacarıqlarının formalaşdırılması və dərinləşdirilməsində müasir yanaşmalara üstünlük verilməsi olduqca vacibdir. Bu baxımdan təlimin yeni məzmununun çatdırılması eyni zamanda müəllim amili ilə bilavasitə bağlıdır.

References

1. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin dövlət standartları.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2020-ci il 29 sentyabr tarixli 361 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmişdir. https://e-qanun.az/framework/46052

2. Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil müəssisələri üçün Azərbaycan tarixi fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulum) (v-xı siniflər). chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://arti.edu.az/wp-content/uploads/2024/11/T%C9%99kmill%C9%99sdirilmis-Az%C9%99rbaycan-tarixi-f%C9%99nn-kurikulumu-Layih%C9%99.pdf
3. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün ümumi tarix fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (vı-xı siniflər). chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.arti.edu.az/noduploadeditor/files/9_%20%C3%9Cmumi%20tarix-kurikulum.pdf
4. Şükürov K., Ağalarov P., Quliyev N., Hüseynov E. Ümumi təhsil müəssisələrinin 5-ci sinifləri üçün Azərbaycan tarixi fənni üzrə dərslik. Bakı: Şərq-Qərb, 2024, 169 s.
5. Ağalarov P., Quliyev N., Hüseynov E. Ümumi təhsil müəssisələrinin 5-ci sinifləri üçün Azərbaycan tarixi fənni üzrə dərsliyin metodik vəsaiti. Bakı: Şərq-Qərb, 2024, s.168 s.
6. Şükürov K., Ağalarov P., Quliyev N., Cabbarov H., Əlizadə R., Hüseynov E. Ümumi təhsil müəssisələrinin 6-ci sinifləri üçün Azərbaycan tarixi fənni üzrə dərslik. Bakı: Şərq-Qərb, 2024, 144 s.

Peculiarities of National Policy Implementation in Multinational Countries

Musaev Odil (Doctor of Philosophy (DSc), Professor)[1]
odilmusaev1971@gmail.com | ORCID: 0000-0001-7948-0358
[1.] Renaissance Educational University
Tashkent, Uzbekistan

Abstract.
This article analyzes the socio-political stability of society, the strengthening of interethnic relations in multi-ethnic societies, as well as the factor of interethnic relations in socio-political conflicts in society. The fact that conflict is a complex, multifaceted and multi-level socio-psychological situation is also considered; conflict means, first of all, values and the struggle for a certain status, power, reserves, material and moral damage from opponents. and destruction of the enemy.
Keywords: multinational society, conflict, social conflict, interethnic conflict, interpersonal conflict, interests, national policy, interethnic harmony, tolerance.

Ko‘pmillatli davlatlarda milliy siyosatni amalga oshirishning o‘ziga xos xususiyatlari

Musayev Odil Raxmatovich (falsafa fanlari doktori (DSc), professor)[1]
o.musayev@nuu.uz | ORCID: 0000-0001-7948-0358
[1.] Renessans ta’lim universiteti
Toshkent, O‘zbekiston

Annotatsiya.
Mazkur maqolada jamiyat ijtimoiy siyosiy barqarorligini ta’minlash, ko‘pmillatli jamiyatlarda millatlararo munosabatlarni mustahkamlash, jamiyatdagi ijtimoiy-siyosiy ziddiyatlarda millatlararo munosabatlar omili tahlil etilgan. Shuningdek unda ziddiyat – murakkab, ko‘p qirrali va darajali ijtimoiy-ruhiy holat ekanligi, ziddiyat deganda, avvalo, qadriyatlar hamda ma’lum bir maqom, hokimiyat, zaxiralar uchun kurash, raqiblar tomonidan bir biriga moddiy va ma’naviy zarar yetkazish, raqibni yo‘q qilish tushunilishi borasida fikr yuritiladi.
Kalit so‘zlar: ko‘pmillatli jamiyat, ziddiyat, ijtimoiy ziddiyatlar, millatlararo ziddiyatlar, shaxslararo ziddiyatlar, manfaat, milliy siyosat, millatlararo totuvlik, bag‘rikenglik.

Asrlar mobaynida g‘oyat xilma-xil millatlar va dinlar vakillari tinch-totuvlikda yashagan dunyo sivilizatsiyasi va turli xalqlar madaniyatlari bir-birini boyitgan makon – O‘zbekistonda bugungi kunda 16 ta diniy konfessiya, 130 tadan ortiq millat va elatlar vakillari yagona oilaga birlashib, Yangi O‘zbekiston taraqqiyotiga o‘z hissalarini qo‘shmoqdalar.

Millatlararo munosabatlar sohasida O‘zbekiston Respublikasi davlat siyosatining asosiy maqsadi jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e’tiqodi, shaxsiy va ijtimoiy mavqeidan qat’iy nazar fuqarolarning qonun oldida tengligini ta’minlash, shuningdek ko‘p millatli O‘zbekiston xalqining birligini, jamiyatda millatlararo totuvlik muhitini mustahkamlash, xorijiy mamlakatlar bilan do‘stlik aloqalarini kengaytirish, turli millat va elatlarning ona tili, urf-odatlari, an’analarini asrash va rivojlantirish uchun shart-sharoitlar yaratish etib belgilangan.

Ushbu maqsadlarga erishish uchun davlat organlarining fuqarolik jamiyati institutlari bilan o‘zaro hamkorligi mexanizmlarini takomillashtirish, jamiyatda ko‘p millatli katta oila his-tuyg‘usini, respublikamizda yashayotgan turli millat va elat vakillari o‘rtasida hamjihatlikni yanada mustahkamlash, yosh avlodni Vatanga muhabbat va bag‘rikenglik ruhida tarbiyalash, chet mamlakatlar bilan do‘stona aloqalarni rivojlantirish, xorijdagi vatandoshlarni qo‘llab-quvvatlash millatlararo munosabatlar sohasida O‘zbekiston davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlari hisoblanadi.

Har qanday ko‘pmillatli jamiyatlarda millatlararo munosabatlar holati mamlakatning ichki xavfsizligi va siyosiy barqarorligini belgilab beruvchi asosiy ko‘rsatkichlardan biri hisoblanadi. Islohatlar davrida ayniqsa, bir tizimdan ikkinchi bir tizimga o‘tayotgan davrda ko‘pmillatli jamiyatlarda milliy mansublikning turli tumanligi jamiyatning siyosiy yo‘nalishi va siyosiy jarayonlarini tezlashtiruvchi yoki sekinlashtiruvchi xatto, uni parchalab yuboruvchi omillardan biriga aylanishi mumkin. Jumladan, salbiy holatiga misol qilib etnik nizolar orqasidan parchalanib ketgan Chexoslavakiya, Yugoslaviya, Efiopiya kabi davlatlarni keltirish mumkin.

Milliy siyosat davlat va uning organlarining millatlar va boshqa etnosotsial guruhlar o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga solishdagi faoliyati bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, boshqa siyosiy kuchlarning munosabatlarida ham aks etadi. Milliy siyosat, shuningdek, ijtimoiy-etnik jamoalar bilan alohida aloqalarni ifoda etuvchi turli siyosiy aktorlarning faoliyati bilan ham bog‘liq.

Tarixiy tajriba shuni ko‘rsatadiki, milliy siyosatda, har qanday siyosatda bo‘lgani kabi, yaqin kelajak uchun mo‘ljallangan strategik maqsadlar bilan mavjud muammolarni hal qilish bilan bog‘liq yaqin maqsadlarni farqlash kerak. Shunday qilib, barcha MDH mamlakatlarida strategik maqsadlar har bir davlat ichidagi barcha xalqlarni birlashtirishga qaratilgan. Hamdo‘stlik milliy tiklanish, do‘stona munosabatlarni mustahkamlash va millatlararo hamkorlikka asoslangan. Uzoq muddatli siyosatning bir qismi muayyan muammolarni hal qilishga, millatlararo qarama-qarshiliklar va nizolarni hal qilishga, turli mintaqalardagi

millatlararo munosabatlardagi keskinlikni kamaytirishga, qo‘shni mamlakatlardagi vatandoshlarni himoya qilishga va boshqalarga qaratilgan faoliyatni o‘z ichiga oladi.

Bugungi kunda millat, milliy munosabatlar va milliy siyosat masalalari siyosatshunoslikda o‘rganish va tadqiq qilishning eng muhim sohalaridan biriga aylanib borayotgani haqida bahslashish mumkin. So‘nggi yillarda bu masalalar ijtimoiy va siyosiy adabiyotlarda faol muhokama qilinmoqda va muhokama qilinmoqda.

Zamonaviy global taraqqiyotda milliy siyosatning o‘rni va rolining ortib borayotgani haqida gap ketganda, xarakterli xususiyatlardan biri har bir davlat ichida yangi va murakkabroq milliy mojarolarning paydo bo‘lishi ekanligi haqida bahslashish mumkin. Ushbu milliy mojarolarni hal qilish milliy siyosatdan ularning sabablarini aniq aniqlash va yechimlardan samarali foydalanishni talab qiladi.

Jamiyatning hozirgi ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va ma’naviy muhiti har bir davlatdan milliy siyosatni ishlab chiqish va amalga oshirishda turli xil sharoitlarni, shuningdek, milliy o‘zaro bog‘liqliklar va munosabatlarning turli darajalari va shakllarini hisobga olishni talab qiladi. Milliy siyosat ham ichki, ham xalqaro tajribadan foydalanishi va xalqaro huquqiy normalarga muvofiq bo‘lishi kerak. Shuning uchun milliy siyosatni amalga oshirishda milliy jarayonlardagi muayyan tizimga aylanib borayotgan obyektiv qarama-qarshiliklarga maksimal darajada e’tibor qaratish kerak. Ular orasida quyidagi qarama-qarshiliklarni ajratib ko‘rsatish kerak:

- Millatchilik va baynalmilalizm milliy munosabatlar sohasidagi asosiy qarama-qarshilik bo‘lib, ikkita asosiy tendensiyaning harakatini aks ettiradi;

- Xususan, ko‘p millatli davlatda milliy va umummilliy manfaatlar;

- Har bir millatning umumiy ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojlanishga qo‘shgan hissasi va u alohida xalqlardan oladigan moddiy va ma’naviy boylik;

- Milliy va millatchilik;

- Milliy shaklga va yangi tsivilizatsiya mazmuniga ega an’analar[1].

Ushbu masalani hal qilish nazariyasi va amaliyotida milliy siyosat ijtimoiy, mintaqaviy, demografik va siyosiy faoliyatning boshqa sohalari bilan chambarchas bog‘liqligini hisobga olish kerak. Turli aloqa tizimlarida ular umumiy va xususiy, butun va qism sifatida bog‘liq. Bu milliy siyosat ijtimoiy, iqtisodiy, lingvistik, mintaqaviy, migratsiya, demografik va boshqa tizimlarni o‘z ichiga olishida aks etadi. Shu bilan birga, Rossiya Federatsiyasi, Qozog‘iston, Tojikiston, O‘zbekiston, Ozarbayjon, Ukraina va boshqa MDH mamlakatlari kabi ko‘p millatli davlatlarda davlat siyosatini jamoat hayotining har qanday sohasida amalga oshirishda milliy va etnik jihatlar hisobga olinishi kerak. Bu masala, ayniqsa bugungi kunda, maxsus tadqiqotlarni talab qiladi.

Shunday ekan ko‘pmillatli dalatlarning kelajagi u yerda asosiy millat bilan birga yashayotgan ozchilikni tashkil etuvchi turli millat va elat vakillarining o‘zaro hamjihatliligi va yagona maqsad yo‘lidagi hamkorligiga bog‘liq.

Ko‘pmillatli jamiyatlarda millatlararo munosabatlar holati va xarakterini aniqlash va unga to‘g‘ri yondashuv orqali aniq baho berish hamda shunga munosib milliy siyosatni amalga oshirish mamlakat taraqqiyotida muhim o‘rin tutadi.

Darhaqiqat, mamlakatimiz ko‘pmillatli davlatdir. Agar biz ko‘pmillatchilik tariximizga nazar tashlasak, 1897-yil o‘tkazilgan chor Rossiyasidagi birinchi aholini ro‘yxatga olish ma’lumotlari bo‘yicha O‘zbekistonda 70 millat va elat vakillari istiqomat qilgan. 1959-yildagi aholi ro‘yxati bo‘yicha 113 ta, 1989-yildagi ma’lumotlarda esa 123 millat va elat vakillari O‘zbekistonda istiqomat qilayotganligi kayd etilgan. 1917- 1989-yillar oralig‘ida ko‘p millatlilik asosan Sho‘ro davlati hududida yashaydigan xalqlar hisobiga o‘sgan.

O‘zbekiston mustaqillikka erishishi natijasida ko‘p millatlik yanada o‘sa boshladi. Chunki O‘zbekiston mustaqil davlat xalqaro hamjamiyatga integratsiyalasha boshladi, uning xorijiy mamlakatlar bilan iqtisodiy, siyosiy, madaniy, ma’naviy aloqalari kundan kunga kengayib, rivojlanib bormoqda. O‘zbekistonga chet el investorlari, sanoat, qishloq xo‘jaligi, aloqa mutaxassislari, turli biznesmenlar, tadbirkor va ishbilarmonlar kela boshladilar. Shu boisdan XXI asrning boshlariga kelib O‘zbekistonda 136 millat va elat vakillari mavjudligi aniqlangan. Respublikamizning aholisining 80 foizga yaqinini o‘zbeklar, 15 foiziga yaqinini ruslar, tojiklar, qozoqlar, tatarlar, qoraqalpoqlar, koreyslar, qirg‘iz va turkmanlar tashkil qiladi. Qolgan 5 foizi tarkibida 120 dan ortiq mayda millat va elat vakillarini uchratishimiz mumkin.

Lekin, shunga qaramasdan bizning rasmiy doirada mayda millat iborasi ishlatilmaydi. Masalan, O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga “mayda millat” tushunchasi kiritilmagan. Konstitutsiyaning 8-moddasiga muvofiq, “O‘zbekiston xalqini, millatidan qat’iy nazar, O‘zbekiston Respublikasining fuqarolari tashkil etadi”[2] deyilgan.

Shu bilan birga O‘zbekiston Respublikasida barcha fuqarolar, millatidan qat’iy nazar, bir xil huquq va erkinliklarga egaligi Konstitutsiyada mustahkamlangan.

Jamiyatda millatning o‘ziga xos o‘rni bor. Uning o‘ziga xosligi tili, madaniyati, urf-odati, an’analari va qadriyatlari hamda o‘z qiyofasida namoyon bo‘ladi.

Millat insonlarning betakror, go‘zal va xavf-xatarlardan himoya qiluvchi birligi bo‘lish bilan birga u insonlarni katta kurashlarga boshlovchi omil hamdir. Millat bu buyuk yaratuvchilik omili bo‘lish bilan birga vayrongarchiliklar keltirib chiqarish xususiyatiga ham ega.

Shu o‘rinda millat tushunchasiga doir ayrim olimlarning fikrlariga to‘xtalib o‘tish maqsadga muvofiqdir. Jumladan, ingliz olimi Ernest Gellner, “millatni inson yaratgan, u inson ilmi va ongining maxsulidir”[3] deya ta’kidlagan bo‘lsa, rus olimi L. Ionin fikricha “millatga mansublik insonga tug‘ilishidan beriladi va uning butun hayoti davomida o‘zgarmay qoladi. U jins kabi mustaxkamdir”[4].

Yuqoridagi fikrlarga tayangan holda quyidagicha fikrlarni bildirish mumkin. Birinchidan, millat insoniyat taraqqiyotining ma’lum bir pog‘anasidir. Uning shakllanishida moddiy va geografik omillar, xususan xudud, iqtisodiyot muhim rol o‘ynagan bo‘lsada, ular millatning to‘liq mohiyatini ochib bera olmaydi. Millatni ifodalovchi narsa ko‘proq ma’naviy omillar xisoblanadi. Xususan, ruhiyat, til, ma’naviyat, urf-odat, an’ana, dunyoqarash va qadriyatlardir.

Ikkinchidan, millatga sinfiy nuqtai-nazardan to‘g‘ri emas. Sinflar o‘rtasidagi ziddiyatlar zamini ko‘proq moddiy manfatdorliklar bilan bog‘liq. To‘g‘ri, aholining moddiy extiyojlarini qondirish ziddiyatlarning pasayib borishiga olib keladi. Biroq til, madaniyat qadriyatlar, urf-odatlarni asrab qolishga intilish moddiy extiyojlar to‘la qondirilganda ham saqlanib qolinadi.

Millat bu - til, ma’naviyat, ruxiyat, urf-odatlar, an’analar, qadriyatlari bir bo‘lgan, o‘z milliy qiyofasiga ega, muayyan xududda yashovchi, o‘z mustaqil davlatchiligiga ega bo‘lgan kishilarning etnik birligidir.

Millatlarning mavjudligi ularning o‘ziga xos siyosiy manfaatlarining mavjudligini ham bildiradi. Jamiyat va davlat taraqqiyotida milliy munosabatlar ham katta ta’sir ko‘rsatadi. Davlat tarmoqlarining ishlashi buzilsa, albatta u barcha

munosabatlar, shu jumladan milliy munosabatlarning buzilishiga ham olib keladi. Davlat o‘z faoliyatida millatlar o‘rtasida tenglikni ta’minlay olmasa, jamiyat xayotiga siyosiy tanglik vujudga keladi. Shuning uchun ko‘pmillatli jamiyatlarda millatlararo tenglikni barqaror rivojlanishini tashkil qilmasdan turib, siyosiy jarayonlarning barqaror rivojlanishini tashkil qilib bo‘lmaydi.

Sobiq sho‘rolar davrida milliy ma’faatlar davlat manfaatlariga bo‘ysindirilgan edi. U yoki bu millatning o‘z manfaatlarini o‘rtaga qo‘yilishi davlatga qarshi qaratilgan harakat sifatida baholanar va u kuch bilan bo‘lsa ham bostirilar edi. Bu milliy jarayonlarning yo‘q bo‘lishiga olib kelmadi, aksincha davlatni ichidan yemirilish jarayonini tezlashtirdi hamda millatchilikni, millatlararo ziddiyatlarni kuchaytirdi. Ingliz olimi E.Gellner millatchilik tushunchasiga quyidagicha ta’rif bergan: “Millatchilikni millat emas, balki millatni millatchilik shakllantiradi”[5].

Bu bilan millatchilikni butunlay ijobiy harakterga ega ekan degan fikrga kelish to‘g‘ri emas. To‘g‘ri, millatchilik ma’lum bir ma’noda millatni shakllanishiga, uning jipslashuviga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Lekin u keng ma’noda salbiy hususiyatga egadir. Chunki millatchilik bir millatni boshqalariga qarshi qilib qo‘yadi va jamiyatda beqarorliklarga sababchi bo‘ladi hamda milliy ixotalanishga sababchi bo‘lib qoladi. Natijada milliy biqiqlik vujudga keladi. Bir so‘z bilan aytganda millatning har tamonlama taraqqiy etishiga to‘sqinlik qiladi.

Millatlararo munosabatlar esa turli millatlar va elatlar o‘rtasida moddiy va ma’naviy sohada o‘zaro hamkorlik, manfaat, birodarlik, bir davlat ichida o‘zaro tinch-totuv yashash, bir biriga hurmat kabi jihatlarda namoyon bo‘ladi.

Ko‘pmillatli jamiyatlarda millatlararo munosobatlarni barqarorlashtirishning o‘ziga xos jihatlari quyidagilardir:

Birinchidan, ko‘pmillatli davlatda milliy siyosat va millatlararo munosabatlarni tartibga solishning konsepsiyasi ishlab chiqilmog‘i lozim;

Ikkinchidan, qabul qilinadigan qonunlar va qarorlarda barcha millatlarning tengligini, ularning barcha yaratiladigan moddiy va ma’naviy boyliklardan teng foydalanishi kabilar o‘z ifodasini topishlari lozim. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 18-moddasiga binoan “O‘zbekiston Respublikasining barcha fuqarolari bir xil huquq va erkinliklarga ega bo‘lib, jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e’tiqodi, shaxsiy va ijtimoiy mavqeidan qat’iy nazar, qonun oldida tengdirlar”[6].

Fuqarolar huquqlarini ijtimoiy, irqiy, milliy, til va diniy mansublik bo‘yicha cheklashning har qanday shakllari ta’qiqlanadi. Bundan tashqari Konstitutsiya erkak va ayol teng huquq va erkinliklarga egaligini hamda ularni amalga oshirishda teng imkoniyatlarga ega ekanligini belgilaydi.

Uchinchidan, millatlararo ziddiyatlarni xal qilishda diplomatik, kelishuvchanlik kabi siyosiy vositalardan foydalanish zarur.

Milliy siyosat deganda – davlat tomonidan jamiyatdagi turli millatlar va etnik guruxlarning rivojiga, millatlararo munosabatlarni takomillashtirishga va shu asosida barqaror rivojlanishni tashkil qilishga qaratilgan aniq maqsad asosida olib boriladigan faoliyat tushuniladi.

Mamlakatimizda olib borilayotgan keng ko‘lamli islohotlar markazida, avvalo, inson manfaati, uning huquq va erkinliklarini ta’minlash maqsadi turadi. Fuqarolar manfaatlarini faqatgina tinchlik va osoyishtalik, o‘zaro hurmat, mehr-oqibat va hamjihatlik muhitini yaratish orqali ta’minlash mumkin.

O‘zbekistonda aholining ko‘p millatli bo‘lishiga ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning qulay omili sifatida qaralmoqda. Ijtimoiy va iqtisodiy barqarorlikni saqlash, dinlararo va millatlararo munosabatlarni uyg‘unlashtirish hisobiga xalqaro maydonda O‘zbekistonning obro‘si oshib bormoqda.

Xususan, mamlakatimizdagi davlat ta’lim muassasalarida o‘qitish yetti tilda olib boriladi. O‘zbekiston Milliy teleradiokompaniyasi o‘z ko‘rsatuvlarini o‘n ikki tilda namoyish etmoqda, o‘ndan ortiq tilda gazeta va jurnallar nashr etilmoqda. Millatlararo munosabatlar va xorijiy mamlakatlar bilan do‘stlik aloqalari qo‘mitasi qoshida 138 ta milliy madaniy markaz, bundan tashqari, 16 ta konfessiyaga tegishli 2300 ga yaqin diniy tashkilot faoliyat yuritadi[7].

So‘nggi yillarda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning millatlararo hamjihatlikni ta’minlash borasidagi tashabbuslari asosida noyob tizim yaratilib, Yangi O‘zbekistonda amalga oshirilgan tub islohotlar natijasida xalqimizga azal-azaldan xos bo‘lgan do‘stlik va bag‘rikenglik kabi ezgu qadriyatlar asosida millatlararo munosabatlar yangi bosqichga ko‘tarilib, Markaziy Osiyoda yaxshi qo‘shnichilik aloqalarini o‘rnatish orqali barcha masalalar bo‘yicha konstruktiv muloqot yo‘lga qo‘yildi.

Yangi O‘zbekiston taraqqiyotning muhim omili sifatida millatlararo hamjihatlik va xorijiy mamlakatlar bilan do‘stona aloqalarni mustahkamlashga alohida e’tibor qaratilib, yurtimizda yashayotgan 16 ta diniy konfessiya, 130 tadan ortiq millat va elatlar vakillari teng huquq va erkinligini ta’minlashning huquqiy asoslari yaratildi.

Mamlakatimiz Konstitutsiyasining 4-moddasida O‘zbekiston Respublikasi o‘z hududida istiqomat qiluvchi millat va elatlarning tillari, urf-odatlari va an’analari hurmat qilinishini ta’minlashi, ularning rivojlanishi uchun sharoit yaratishi belgilangan.

Shuningdek, millatlararo munosabatlarni huquqiy tartibga solish sohasida xorijiy tajribani o‘rganish natijasida qonun hujjatlarini takomillashtirish bo‘yicha 45 tadan ortiq konseptual hujjat – 2 ta Qonun, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 15 ta farmoni va 10 ta qarori, Oliy Majlisning 3 ta qarori, Vazirlar Mahkamasining qator qarorlari qabul qilindi.

Jumladan, O‘zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tashabbusi bilan 2017-yil 19-may kuni alohida davlat organi – O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Millatlararo munosabatlar va xorijiy mamlakatlar bilan do‘stlik aloqalari qo‘mitasi tashkil etildi.

Qo‘mita mamlakatimizdagi 157 ta milliy madaniy markaz, 38 ta do‘stlik jamiyati va xorijdagi 98 ta vatandoshlar jamiyati bilan hamkorlikda millatlararo va dinlararo totuvlikni ta’minlash, xorijiy mamlakatlar bilan do‘stona munosabatlarni rivojlantirishga salmoqli hissa qo‘shmoqda.

O‘zbekistonda teleko‘rsatuv va radioeshittirishlar 12 tilda efirga uzatilmoqda, gazeta va jurnallar 14 tilda chop etilmoqda hamda mamlakatimizdagi 10 000 tadan ortiq davlat umumta’lim maktabining 1 865 tasida ta’lim o‘zbek hamda 6 tilda, ya’ni qoraqalpoq, rus, tojik, turkman, qirg‘iz va qozoq tillarida olib borilmoqda[8].

O‘zbekiston Prezidentining Qaroriga ko‘ra 2018-yil 26-iyunda Qo‘mita qoshida O‘zbekistonda Shanxay hamkorlik tashkilotining Xalq diplomatiyasi markazining tashkil etilishi tashkilotga a’zo mamlakatlar o‘rtasida o‘zaro ishonch va yaxshi qo‘shnichilikni mustahkamlash, millatlararo bag‘rikenglikni ta’minlash, sivilizatsiyalararo muloqotni kuchaytirishga ko‘maklashmoqda.

2018-yil 25-oktyabrda O‘zbekiston Prezidenti tomonidan tasdiqlangan Vatandoshlar bilan hamkorlik sohasida O‘zbekiston Respublikasi davlat siyosati konsepsiyasi xorijda istiqomat qilayotgan yurtdoshlarimiz bilan doimiy muloqot va hamkorlikni jadal rivojlantirish imkonini berdi. Natijada Qo‘mita tomonidan xorijdagi turdosh tashkilotlar bilan 45 tadan ortiq hamkorlik memorandumi imzolandi.

2021-yil 11-avgustda “Vatandoshlar” jamoat fondinng tashkil etilishi vatandoshlar bilan hamkorlikning amaliy mexnizmini yaratdi.

O‘zbekiston Prezidenti tomonidan 2019-yil 15-noyabrda Millatlararo munosabatlar sohasida O‘zbekiston Respublikasi davlat siyosati konsepsiyasining qabul qilinishi millatlararo munosabatlar va xorijiy mamlakatlar bilan do‘stlik aloqalarini yangi bosqichga ko‘tardi.

Mamlakatimizda 30-iyulni Xalqlar do‘stligi kuni etib belgilash to‘g‘risida 2021-yilda O‘zbekiston Respublikasining Qonuni qabul qilindi[9].

Xulosa

O‘zbekistonda millatlararo do‘stlik va totuvlik muhitini mustahkamlanishiga munosib hissa qo‘shgan mahalliy va xorijlik hamkorlarning mehnatini munosib taqdirlash maqsadida Vazirlar Mahkamasi tomonidan 2021-yil 1-iyunda “Xalqlar do‘stligi” ko‘krak nishoni ta’sis etildi.

Hukumatning 2023-yil sentyabrdagi qaroriga asosan ta’sis etilgan “Diniy bag‘rikenglik” ko‘krak nishoni diniy-ma’rifiy sohaning samaradorligini oshirishga munosib hissa qo‘shgan davlat va jamoat tashkilotlari vakillarini rag‘batlantirish imkonini beradi.

O‘tgan davrda milliy madaniy markazlarning 500 nafardan ortiq faollari davlat mukofotlariga sazovor bo‘lib, orden va medallar bilan taqdirlandi. Ulardan 14 nafariga “O‘zbekiston Qahramoni” yuksak unvoni berildi.

Keng ko‘lamli islohotlar davomiyligini ta’minlash maqsadida “Harakatlar strategiyasidan – Taraqqiyot strategiyasi sari” tamoyiliga asosan ishlab chiqilgan 2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasida jamiyatda millatlararo totuvlik va dinlararo bag‘rikenglik muhitini mustahkamlash alohida ustuvor maqsad sifatida belgilandi.

Natijada milliy madaniy markazlarning etnomadaniy infratuzilmasini rivojlantirish maqsadida respublikaning barcha hududlarida “Do‘stlik uylari” tashkil etilib, ularda milliy madaniy markazlar bepul asosda joylashtirildi.Xulosa qilib aytganda, ko‘pmillatli jamiyatlarda barcha millat va etnik guruhlar manfaatlari qondirilishi adolatli tashkil etilgan bo‘lsa, ayniqsa, ular o‘rtasida huquqiy tenglik mamlakatning bosh qomusi bo‘lgan konstitutsiyasi va qonunlarida o‘z aksini topgan va amaliyotga tadbiq etilgan bo‘lsa, davlatda millatlararo mojarolar kelib chiqishining ehtimoli kamayadi. Bu o‘z navbatida jamiyatning barqaror rivojlanishida muhim omillardan biri hisoblanadi.

References

1. Gellner E. Naunepalizm – Voprosы filosofii, № 7, 1989. – S.125.
2. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. - Toshkent: “O‘zbekiston”, 2014. – 7 b.
3. Gellner E. Naunepalizm – Voprosы filosofii, № 7, 1989. – S.125.
4. Ionin L. Filosofiya natsionalnosti – Perestroyka i natsionalnыe problemы.. Prolojeniye v jurnalu.”Novoye vremya”. 1989. – S. 1.
5. Gellner E. Naunepalizm – Voprosы filosofii, № 7, 1989. – S.125.
6. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. - Toshkent: “O‘zbekiston”, 2014. – 9 b.
7. Ahmedov T. Millatlararo totuvlik va dinlararo bag‘rikenglik — yuksalish poydevor. https://isrs.uz/uz/ maqolalar/millatlararo-totuvlik-va-dinlararo-bagrikenglik-uksalis-pojdevori
8. Toshev A. Yangi O‘zbekiston davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishi mamlakatdagi barcha millat va elat vakillarini yagona va do‘stona oilaga birlashtirishdan iborat. https://uzbekistan.org/uz/%
9. Toshev A. Yangi O‘zbekiston davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishi mamlakatdagi barcha millat va elat vakillarini yagona va do‘stona oilaga birlashtirishdan iborat. https://uzbekistan.org/uz/

The Organization of Turkic States: A Significant Political Actor on the Global Stage

Sultanova Etibor (Doctor of Political Sciences, Professor)[1]
esultanova@uwed.uz
Hasanov Rakhmonali (Candidate of Sciences (History), Professor)[2]
raxmonali.xasanov@uztitu.uz | ORCID: 0009-0007-6026-4031
[1.] University of World Economy and Diplomacy
Tashkent, Uzbekistan
[2.] Tashkent University of Economics and Technologies
Tashkent, Uzbekistan

Abstract.
The article examines the role of the Organization of Turkic States as a leading political actor in the international arena, focusing on the analysis of documents adopted step by step, summit meetings, the process of institutionalization of the organization, its structures with an international scope, as well as bilateral relations betweyen Uzbekistan and Turkey within the framework of the Organization
Keywords: Organization of Turkic States, international arena, political actor, institutional processes, foreign policy, national interests, new opportunitiyes, regional platform, interstate relations, regulatory and legal norms, strategic program, roadmap

Turkiy Davlatlar Tashkiloti – jaxon maydonidagi muhim siyosat subyekti sifatida

Sultonova E'tibor (siyosiy fanlar doktori, professor)[1]
esultanova@uwed.uz
Hasanov Raxmonali (tarix fanlari nomzodi, professor)[2]
ORCID: 0009-0007-6026-4031
[1.] Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti
Toshkent, O'zbekiston
[2.] Toshkent iqtisodiyot va texnologiyalar universiteti
Toshkent, O'zbekiston

Annotatsiya.
Maqola xalqaro maydondagi Turkiy Davlatlar Tashkilotini yetakchi siyosat subyekti sifatidagi roliga, bosqichma bosqich qabul qilingan xujjatlar, Sammitlar taxliliga, tashkilotning institutsiyalashuv jarayoniga, xalqaro mazmundagi tuzilmalarga, O'zbekiston va Tursiyaning Tashkilot doirasida o'zaro ikkitomonlama munosabatlariga bag'ishlangan.
Kalit so'zlar: Turkiy Davlatlar Tashkiloti, xalqaro maydon, siyosat subyekti, institutsional jarayonlar, tashqi siyosat, milliy manfaatlar, yangi imkoniyatlar, mintaqaviy platforma, davlatlararo munosabatlar, normativ-huquqiy me'yorlar, strategik Dastur, yo'l xaritasi.

Kirish. 21 asr insoniyatga turli misli ko'rinmagan bir biriga bog'liq bo'lgan ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy o'zgarishlar olib keldi. Ular, tabiiyki, halqaro munosabatlarda ham o'z aksini topmoqda. Endilikda muayyan maqsadga erishish uchun davlatlar xalqaro tashkilotlar doirasida jipslashib, faoliyatlarini olib borishlari muxim hisoblanadi.

O'zbekiston bugungi kunda turli davlatlar bilan o'z tashqi siyosatini ochiq va transparent tamoyil asosida ikki tomonlama xamkorlik olib borish bilan bir qatorda, ko'p tomonlama, jumladan, Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT), Mustaqil davlatlar hamdo'stligi (MDH), Shanxay hamkorlik tashkiloti (SHHT), Iqtisodiy hamkorlik tashkiloti (IHT) Turkiy davlatlar tashkiloti (TDT) va boshqa qator xalqaro va mintaqaviy tashkilotlar va tuzilmalar bilan xalqaro munosabatlarni olib boradi.

Mavzuning maqsadi, vazifasi va dolzarbligi

Hozirgi glaballashuv jarayonida Turkiy davlatlar o'rtasida strategik sheriklik, abadiy do'stlik va qardoshlik to'g'risidagi bitimni tezroq kelishib, qabul qilish, turkiy davlatlar tashkiloti –jaxon maydonidagi muhim siyosat subyekti ekanligini e'tirof etish eng muhim dolzarb masalalardani biridir

Shuni ta'kidlash joizki, turkiy davlatlar jahon arenasida yuksalayotgan kuch markazi sifatida shakllanishini ustuvor maqsad qilayotgan, Turkiy davlatlar tashkiloti to'g'risida fikr yuritishdan asosiy maqsad, uning xalqaro maydondagi bosqichma bosqich faoliyatini ko'rib chiqishdir.

Darhaqiqt,Yurtboshimiz Shavkat Mirziyoyev, ta'kidlaganidayek, "Turkiy davlatlar o'rtasida strategik sheriklik,...qardosh xalqlarimizni yanada yaqinlashtirish, amaliy aloqalarni yangi bosqichga olib chiqishda mustahkam zamin bo'lib xizmat qiladi".

Bizning fikrimizcha,O'zbekiston tashqi siyosatida turkiy davlatlar bilan aloqalarni rivojlantirish orqali, bir tomondan, mintaqaviy birdamlikni kuchaytiradi, ikkinchi tomondan, yangi imkoniyatlar yaratishga asos soladi. Turkiy davlatlar tashkilotini boshqa xalqaro tashkilotlar, tuzilmalaridan farqini va o'ziga xosliklarini tadqiq qilish orqali kuyidagi fikr- mulohazalarimizni bosqichma -bosqich talqin etamiz.

Muhokoma.

Avvalom bor aytishimiz lozimki, Turkiy Davlatlar Tashkilotiga kirgan davlatlar umumiy tarixi, tili, madaniyati va an'analarining

yaqinligi asosida hamkorlik olib borishga asoslangan xalqaro tuzilma hisoblanadi. Bugungi kunda Turkiy Davlatlar Tashkiloti 5 ta a'zo – Ozarbayjon, Turkiya, Qirg'iziston, Qozog'iston, O'zbekiston va 2 ta kuzatuvchi – Vengriya va Turkmanistondan iborat [1]. O'zbekiston 2019 yilda mazkur Tashkilotga to'laqonli a'zo bo'lib kirdi. Bu davrgacha bo'lgan tarixiy jarayonlarga to'xtalsak. Ularni qisqacha ta'riflaymiz:

Birinchi bosqich. 1993 yilning mart oyida Turkiya Respublikasida barcha mustaqil turkiy tilli davlatlar rahbarlarining ishtirokida xalqaro konferensiya o'tkazildi va ekspertlar tomonidan aynan umumturkiy o'zlikni anglash uchun qo'yilgan ilk qadamlardan biri sifatida e'tirof etildi.

Ikkinchi bosqich. 1994 yil 18-19 oktyabr kunlari Istanbul shahrida turkiy davlatlar rahbarlarining ikkinchi sammiti bo'lib o'tdi. Mazkur sammit yakuni bo'yicha birinchi Istanbul deklaratsiyasi qabul qilindi. Ushbu deklaratsiyaning ahamiyati shundaki, davlat rahbarlari tomonidan endilikda integratsion vazifalarga to'xtalib o'tildi. Jumladan, tarix va madaniy merosning umumiyligini saqlab qolish, madaniyat, ta'lim soxasida xamkorlikni kuchaytirish, ommaviy-axborot sohasida hamkorlikni kuchaytirish zarurligi to'g'risida so'z yuritildi [2].

Uchinchi bosqich. Turkiy tilli davlatlar rahbarlar oliy darajadagi uchrashuvlarining mantiqiy davomi sifatida 1996 yil 21 oktyabrda Toshkentda navbatdagi sammit o'tkazildi. Tadbirning yakunlari bo'yicha qabul qilingan Toshkent deklaratsiyasining 16 - bandida Davlat rahbarlari uchrashuvi Kotibiyatini tuzish to'g'risida qaror qabul qilindi va shu bilan turkiy tilli davlatlarning institutsionallashuv jarayoniga qo'yilgan muxim dastlabki qadam bo'ldi.

To'rtinchi bosqich. Sekin asta institutsiyalashuv jarayoni davom etib, Turkiy tilli davlatlari 2009 yil 3 oktyabr kuni Ozarbayjonning Naxichevan shahrida o'tkazilgan 9-sammitida turkiy tilli davlatlarning xalqaro birlashma shaklidagi hamkorlik mexanizmi – "Turkiy tilli davlatlar hamkorlik Kengashi"ni (Turkiy Kengash) tuzishga qaror qildilar. 23 moddadan iborat bo'lgan ushbu xalqaro hujjatda Turkiy Kengashning maqsad va vazifalari, tuzilmasi, institutlari, moliyaviy asoslari, shuningdek, boshqa qator masalalar o'z aksini topgan. 2009-2021 yillar davomida Tashkilotga Turkiy Kengash nomi ishlatilgan.

Beshinchi bosqich. 2021 yilning 31 mart kuni "Turkiston – turkiy dunyoning ma'naviy poytaxti" mavzusida Tashkilotning norasmiy onlayn Sammiti o'tkazildi. Mazkur tadbirda davlatimiz rahbari quyidagi muhim tashabbuslarni ilgari surdi:

- Tashkilot doirasida Iqtisodiy hamkorlik strategiyasini ishlab chiqish;
- Turkiy taraqqiyot bankini tashkil etish;
- Turkiy investitsiya fondini tashkil etish jarayonini tezlashtirish;
- Tashkilotga a'zo davlatlarning muqaddas qadamjoylariga **"Tabarruk ziyorat"** (Muqaddas ziyorat) loyihasini amalga oshirish;
- Turkiy dunyo birligiga hissa qo'shgani uchun Alisher Navoiy nomidagi Xalqaro mukofotni ta'sis etish masalasi oldinga surildi.

Oltinchi bosqich. Turkiy davlatlar tashkiloti tarixida 2021 yil 12 noyabr kuni Istanbul shahrida bo'lib o'tgan Sammit muxim bo'ldi. Shu paytgacha Turkiy tilli davlatlar hamkorlik Kengashi yoki Turkiy Kengash sifatida nomlanib kelgan xalqaro tuzilma davlat rahbarlari qarori bilan rasman Turkiy davlatlar tashkilotiga aylantirildi. Shu bilan birga, Tash-kilotning 2040 yilgacha mo'ljallangan strategik dasturi qabul qilindi [3].

Endilikda Turkiy Davlat Tashkiloti doirasida to'rtta alohida xalqaro tuzilmalar: Xalqaro turkiy madaniyat tashkiloti (TURKSOY), Turkiy tilli davlatlar Parlament Assambleyasi (TurkPA), Xalqaro turkiy akademiya (XTA) va Xalqaro turkiy madaniyat va meros Fondi faoliyat yurita boshladi. Davlat rahbarlari kengashining yig'ilishini o'tkazish navbati a'zo davlatlarning nomlaridan kelib chiqib, ingliz alfaviti bo'yicha belgilandi.

Yettinchi bosqich. 2022 yil 11 noyabrda Samarqand shahrida Tashkilotning nomi o'zgargandan keyingi 1-Sammiti bo'lib o'tdi. Ushbu Sammitda TDTga a'zo va kuzatuvchi davlatlar rahbarlaridan tashqari, xalqaro tashkilotlar, OAV vakillari va ekspertlar ishtirok etdi. Samarqand Sammitida O'zbekiston Prezidenti tomonidan iqtisodiy, siyosiy va madaniy sohalarda hamkorlikni rivojlantirishga oid muhim quyidagi 9 ta tashabbus ilgari surildi:

- Xalqaro Turkiy Iqtisodiy forumni o'tkazish;
- Transport sohasidagi o'zaro bog'liqlik Dasturini amalga oshirish maqsadida Qo'shma "Yo'l xaritasini" qabul qilish;
- Oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash sohasida ko'p tomonlama Bitim ishlab chiqish va imzolash;
- TDT Kotibiyati va BMTining Oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi tashkiloti (FAO) o'rtasida keng qamrovli sheriklikni o'rnatish;
- Turkiy agroforum doirasida "SMART" qishloq xo'jaligi xalqaro ko'rgazmasini tashkil etish;
- Turkiy dunyo yoshlarining ilm va innovatsiyalar xalqaro kongressini o'tkazish;
- TDT Bosh kotibining yoshlar masalalari bo'yicha o'rinbosari lavozimini joriy etish;
- TDT Xavfsizlik kengashi kotiblarining navbatdagi yig'ilishini O'zbekistonda tashkil etish;
- TDT doirasida siyosat va xavfsizlik, savdo va investitsiya, qishloq xo'jaligi, energetika, axborot texnologiyalari, turizm, innovatsiya va ta'lim, tibbiyot, yoshlar va boshqa sohalar bo'yicha vazirlar darajasida alohida qo'mitalar tuzish.

Ushbu takliflar O'zbekiston raxbari tomonidan ilgari surilgani jaxon xamjamiyati tomonidan yuksak baholandi, davlatimiz tashqi siyosatidagi ochiq, transparent faolligi yana bir karra namoyon bo'ldi. Qayd etishimiz lozimki, Turkiy Davlatlar tashkilotida O'zbekiston raislik qilgan ushbu yilda hamkorlikni yanada chuqurlashtirishga qaratilgan 100 dan ortiq muhim tadbirlar o'tkazildi.

Sakkizinchi bosqich. 2023 yil 13-14 noyabr kunlari "O'zbekiston-Turkiya" ta'lim Forumi bo'lib o'tdi. Bunda O'zbekiston oliy o'quv yurtlar bilan bir qatorda 40 turkiy universitetlar vakili qatnashdi. Forumda ta'lim, madaniyat, turizm biznesi, tibbiyot, turkiy xalqlarining an'analari, musikasi, adabiyoti, urf odatlarni ommalashtirshga e'tibor qaratildi.

To'qqizinchi bosqich. 2024 yilining fevral oyida Tursiyaning qadimgi shaxar Bursada A.Navoi nomli o'zbek tili va adabiyot Markazi ochildi. O'z navbatida bizning A.Navoi universitetida Yunus Emre tili va adabiyoti Markazi ochilishi rejalashtirildi.

O'ninchi bosqich. 2024 yilning 6-noyabr kuni Qirg'izistonning Bishkek shahrida Turkiy davlatlar tashkilotining 11 sammiti bo'lib o'tdi. O'zbekiston prezidenti Shavkat Mirziyoyev sammit kengashi majlisida nutq so'zladi [4]. Davlat rahbari so'zlariga ko'ra, tashkilot doirasida siyosiy va xavfsizlik masalalarida muloqotlarni tizimli davom ettirish, umumiy manfaatlardan kelib chiqib, xalqaro muammolar bo'yicha yakdil va aniq pozitsiyani faol ilgari surish maqsadga muvofiqdir. Prezident shuningdek, qardosh xalqlarni yanada yaqinlashtirish, yoshlarni ajdodlarga munosib ruhda tarbiyalash maqsadida tashkilotga a'zo mamlakatlar tillarida turkiy xalqlar og'zaki ijodining ko'p jildlik to'plamini nashr etish, birgalikda fundamental tadqiqotlar olib borish, maktablarda turkiy xalqlar va ularning tarixi, etnografiyasi, madaniyati va san'ati bo'yicha fakultativ darslarni yo'lga qo'yish muhimligini ta'kidladi. Sammit yakunida Bishkek deklaratsiyasi, Shavkat Mirziyoyev tashabbusi bilan ishlab

chiqilgan “Turkiy dunyo “xartiyasi qabul qilindi, hamkorlikning ustuvor yo‘nalishlari bo‘yicha qator kelishuvlar qabul qilindi hamda turk dunyosining yangi ko‘rinishdagi yagona ramziy bayrog‘i ham tasdiqlandi.

O‘n birinchi bosqich. Gabala shahrida 2025 yil 7 oktyabr kuni Turkiy davlatlar tashkiloti Davlat rahbarlari kengashining yig‘ilishi bo‘ldi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ishtirok etdi. Ta’kidlash lozimki, Ozarbayjon Respublikasi Prezidenti Ilhom Aliyev raisligida o‘tgan tadbirda Qozog‘iston Respublikasi Prezidenti Qasim-Jomart Toqayev, Qirg‘iz Respublikasi Prezidenti Sadir Japarov, Turkiya Respublikasi Prezidenti Rejep Tayyip Erdog‘an, Turkman xalqining milliy yetakchisi, Turkmaniston Xalq Maslahati Raisi Gurbanguli Berdimuhamedov, Vengriya Bosh vaziri Viktor Orban, Turkiy davlatlar tashkiloti bosh kotibi Kubanichbek Omuraliyev va boshqa rasmiy shaxslar ham qatnashdi. Kun tartibiga muvofiq, tashkilot doirasidagi ko‘p qirrali hamkorlikning bugungi holati va istiqbollari yuzasidan fikr almashildi, amaliy sheriklikning dolzarb masalalari muhokama qilindi. Jumladan, bizning davlat raxbarimiz o‘z nutqida Ozarbayjon Respublikasi Prezidentiga yig‘ilishni yuksak darajasida o‘tkazganligi, Ozarbayjon va Armaniston o‘rtasida imzolangan Tinchlik deklaratsiyasi tashkilot mamlakatlariga savdo, iqtisodiyot, transport va gumanitar sohalarda hamkorlik qilish uchun keng imkoniyatlar ochayotgani alohida ta’kidladi.

Davlatimiz rahbari, shuningdek, Qirg‘iziston Respublikasi Prezidenti Sadir Japarovga TDTga samarali raislik qilgani va hamkorlikni yangi bosqichga olib chiqishga qo‘shgan munosib hissasi uchun minnatdorlik bildirdi. Sammit kun tartibiga o‘tar ekan, O‘zbekiston yetakchisi bugungi xalqaro vaziyatga qisqacha tavsif berdi. Bu galgi yig‘ilish murakkab geosiyosiy o‘zgarishlar, dunyoda va mintaqada xavfsizlikka tahdidlar kuchayib borayotgan sharoitda o‘tayotgani ta’kidlandi. Shu nuqtai nazardan, global boshqaruv tizimini chuqur isloh qilish va takomillashtirish, BMT va Xavfsizlik Kengashining rolini oshirish, shuningdek, xalqaro ishlarda rivojlanayotgan mamlakatlarning ovozini kuchaytirish zarurligi yana bir bor ta’kidlandi.

Yevroosiyo qit’asida tobora avj olayotgan, oxiri ko‘rinmayotgan mojaro va urushlar Tashkilot davlatlariga salbiy ta’sir ko‘rsatayotgani qayd etildi. G‘azo sektoridagi fojia, Ukraina atrofidagi vaziyat, Eronning yadro dasturi muammosi, Afg‘onistondagi barqarorlik masalalari jiddiy xavotir uyg‘otayotganligi ham ta’kidlandi.

O‘zbekiston rahbari jahonning qudratli davlatlarining adolatli dunyo tartibotini shakllantirish, o‘zaro ishonch va xavfsizlikni ta’minlash borasidagi intilishlari va yangi rejalarini olqishladi. O‘zbekiston yetakchisi qisqa muddatda jadal rivojlanib borayotgan nufuzli xalqaro tuzilmalar qatoriga kirgan Turkiy davlatlar tashkilotining o‘rni va ahamiyati tobora ortib borayotganini, Oliy darajadagi siyosiy muloqot kengayib, o‘zaro ishonch mustahkamlanib borayotgani, qo‘shma loyihalar va gumanitar dasturlar faol amalga oshirilayotgani bundan dalolat berishini ta’kidladi.

Qayd etildiki, bugungi kunda Turkiy davlatlar tashkiloti doirasida 35 dan ortiq yo‘nalishda amaliy hamkorlik qilinmoqda. O‘zaro savdo hajmi barqaror oshib bormoqda va 2030 yilga borib ikki barobar ko‘payishi kutilmoqda. Davlatimiz rahbari o‘z nutqining asosiy qismida amaliy hamkorlikni yanada kengaytirishning aniq masalalariga to‘xtaldi xamda tashkilotning nufuzi va salohiyatini oshirish, yaqin istiqbolda uning samarali hamkorlik maydoni sifatidagi rolini kuchaytirish ustuvor vazifa ekanini ta’kidladi. Ko‘p qirrali sheriklikni kengaytirish va jadallashtirish maqsadida Turkiy davlatlar tashkilotini 2030 yilgacha rivojlantirish strategiyasi va uni amalga oshirish bo‘yicha alohida “yo‘l xaritasi”ni ishlab chiqish taklif qilindi. Ushbu hujjatlarda quyidagi aniq yo‘nalish va chora-tadbirlarni aks ettirish zarurligi qayd etildi[5]:

Birinchidan, savdo-iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish va sanoat kooperatsiyasini chuqurlashtirish. Yaqin istiqbolda TDT doirasida savdo, biznes va o‘zaro investitsiyalar uchun eng qulay sharoitlar, huquqiy asos va infratuzilma yaratishni nazarda tutadigan Yangi iqtisodiy imkoniyatlar makonini shakllantirish. Amaliy hamkorlikni izchil rivojlantirish va aniq loyihalarni ishlab chiqish, xususan, Turkiy investitsiya jamg‘armasi doirasidagi rejalarni kelishish maqsadida Turkiy davlatlarning iqtisodiy sheriklik bo‘yicha doimiy kengashini ta’sis etish muhimligi qayd etildi. Buning uchun:

- Turkiy davlatlar Sanoat alyansini tuzish va shu orqali mashinasozlik, tog‘-kon sanoati, elektrotexnika, neft-kimyo, farmatsevtika, yengil, oziq-ovqat sanoati, qurilish materiallari ishlab chiqarish sohalarida yetakchi kompaniyalarning kooperatsiya loyihalarini ilgari surishga ko‘maklashish;

- o‘zaro savdo hajmini yanada oshirish va texnik reglamentlarni yaqinlashtirish maqsadida “Turkiy yashil yo‘laklar” elektron tizimini joriy etish;

- “xomashyo - qayta ishlash - ilm va texnologiyalar - tayyor mahsulot” tamoyili asosida amaliy hamkorlik dasturini qabul qilish muhimligi ta’kidlandi.

Ikkinchidan, oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash. Mavjud salohiyatni hisobga olgan holda, TDT mamlakatlari organik qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish va yetkazib berish bo‘yicha jahon yetakchilariga aylanishi mumkin.

Sifatli va xaridorgir organik mahsulotlar ishlab chiqarish uchun ilmiy-tadqiqot va seleksiya, sanoat kooperatsiyasi va logistika aloqalarini kuchaytirish zarurligi ta’kidlandi.

Uchinchidan, transport jihatidan o‘zaro bog‘liqlikni kuchaytirish va xalqaro tranzit yo‘laklarini rivojlantirish sohasida muvofiqlashtirilgan siyosatni amalga oshirish. Mamlakatimiz yetakchisi O‘rta koridorni izchil rivojlantirish borasidagi rejalarni qo‘llab-quvvatlab, ushbu yo‘nalishning raqobatbardoshligini ta’minlash va biznes hamjamiyati uchun eng qulay sharoitlar yaratish muhim ekanini ta’kidladi. O‘rta koridor qurilayotgan Xitoy - Qirg‘iziston - O‘zbekiston temir yo‘li va istiqbolli Transafg‘on yo‘lagi bilan bog‘lansa, ulkan mintaqada ko‘p tarmoqli, strategik magistral yo‘llar tizimi yaratilishi ma’qullandi.

Transport sohasiga oid bu tashabbuslarning barchasi 12 noyabr kuni Toshkent shahrida bo‘lib o‘tgan Multimodal tashuvlar bo‘yicha xalqaro forum doirasida atroflicha muhokama qilindi.

To‘rtinchidan, O‘zbekiston Prezidenti keng ko‘lamli sanoat va infratuzilma loyihalarini amalga oshirish uchun samarali moliyaviy vositalarni joriy etish va Turkiy investitsiya jamg‘armasi faoliyatini kengaytirish, ITB, ETTB va boshqa xalqaro hamda milliy moliya institutlari bilan Strategik hamkorlik dasturini qabul qilish tashabbusini ilgari surdi.

Beshinchidan, barqaror rivojlanishning muhim drayverlariga aylanayotgan sun’iy intellekt, raqamlashtirish va kreativ iqtisodiyotni rivojlantirish.

Oltinchidan, “Jaholatga qarshi – ma’rifat” tamoyili asosida ilm-fan va ta’lim sohasidagi hamkorlikni yangi bosqichga olib chiqish.

2025-2026 yillarda mamlakatimiz 100 dan ortiq ta’lim muassasalarini birlashtirgan Turkiy universitetlar ittifoqiga raislik qilishi ta’kidlandi.

O‘zbekiston Prezidenti ilm-fan va ta’lim sohalaridagi hamkorlikni mustahkamlash, iqtidorli olimlarning tadqiqotlarini rag‘batlantirish maqsadida mamlakatimizda Turkiy davlatlar xalqaro universiteti o‘z faoliyatini boshlayotganini ma’lum qildi. Davlatimiz rahbari uning negizida Qo‘shma tadqiqotlarni qo‘llab-

quvvatlash dasturini ishlab chiqishni taklif etdi.

Yettinchidan, yoshlar orasida yot va buzg‘unchi g‘oyalar tarqalishining oldini olish. Shu munosabat bilan Turkiy davlatlar makonida ekstremistik va radikal mafkuraga qarshi kurashish bo‘yicha Harakatlar rejasini qabul qilish taklif etildi.

Bundan tashqari, Tashkilot doirasida yoshlar o‘rtasida ekologik bilimlar bo‘yicha qo‘shma chora-tadbirlarni ishlab chiqish muhim ekani ta’kidlandi.

O‘zbekiston yetakchisi yana bir muhim masalaga e’tibor qaratdi.Keyingi yilda buyuk shoir va mutafakkir Alisher Navoiyning 585 yilligi hamda ulug‘ ozarbayjon shoiri Nizomiy Ganjaviy tavalludining 885 yilligini keng nishonlash va ijodlarini keng targ‘ib etish borasida “Nizomiy Ganjaviy va Alisher Navoiy ijodi – Turkiy dunyo ma’naviy hayotida” mavzusida xalqaro ilmiy konferensiya o‘tkazishni taklif etildi.

Xulosa qilib aytganda, Turkiy Davlatlar Tashkilotining xalqaro maydondagi o‘rnini taxlil qilar ekanmiz, quyidagi “Turkiyaning “Adolat va taraqqiyot” partiyasi tomonidan “Turk dunyosi nigohi” Dasturi xujjatiga e’tiborimizni qaratishimiz lozim bo‘ladi [6]. Dasturda qisqa, o‘rta va uzoq muddatli maqsadlar belgilangan bo‘lib, turkiy davlatlar orasida ko‘p qirrali hamkorlikni institutlashtirish, energetika, savdo, transport, texnologiya va madaniyat sohalarida integratsiyani chuqurlashtirish hamda global darajada birgalikda harakat qilish salohiyatini oshirish maqsad qilingan. Hujjat turkiy dunyoni global tizimda yanada faol faktorga aylantirish strategiyasi asosida tayyorlangan. Qardosh mamlakatlarning umumiy maqsadlari, global qarashlari va strategik yondashuvlari aks ettirilgan. Turkiy davlatlar jahon arenasida yuksalayotgan kuch markazi sifatida shakllanishi ustuvor maqsad qilingan. O‘zaro savdoni rivojlantirishga qaratilgan chora-tadbirlar qatorida qo‘shma elektron tijorat platformalarini yaratish, umumiy bozor mexanizmlarini shakllantirish, “Turk dunyosi” brendi ostida ishlab chiqarilgan mahsulotlarning xalqaro maydonda tan olinishini ta’minlash, rejalashtirilgan. Turkiy dunyo terrorizmga qarshi kurash markazi, Kiberxavfsizlik agentligi, strategik poytaxtlarda qo‘shma diplomatik vakolatxonalarni ochish, qo‘shma konsullik nuqtalarini tashkil etish zarurati ta’kidlangan. Qardosh xalqlar yoshlari ishtirokida Yoshlar Majlisini tuzish imkoniyati tilga olingan. Turkiy dunyo umumiy til platformasi, Umumiy media platformasi, Umumiy tarix komissiyasi, Turkiy dunyo muzeyi, vizasiz rejim, umumiy shaxsni tasdiqlovchi karta orqali erkin harakatlanish kabi maqsadlar ham hujjatdan o‘rin olgan.

Demak, Turkiy Davlatlar tashkiloti oldiga qo‘ygan strategik maqsad va vazifalar orqali o‘z zimmasiga xalqaro maydonda yuksak mavqeini egallashga qaratganligi ma’lum bo‘lmoqda.

References

1. Safoyev S.S. Markaziy Osiyoda kechayotgan geosiyoiy jarayonlar va mintaqaning hozirgi dunyo halqaro munosabatlar tizimida tutgan o‘rni. /Halqaro munosabatlar// – Toshkent, 2004 y., 4-9 bb.
2. Turkiy davlatlar tashkiloti: A’zolar chuqur integratsiyaga kirisha oladimi? 03.11.22. https://kun.uz/ 16698539.
3. Imomov B.X. O‘zbekiston va Turkiya respublikalari o‘rtasidagi iqtisodiy va madaniy aloqalar (1991-2018). Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori diss. Avtoreferati. –T., 2022 y., 53 b.
4. “Turkiy investitsiya forumini tashkil etishni taklif qilamiz va uning ilk tadbirini O‘zbekistonda o‘tkazishga tayyormiz” – Sh. Mirziyoyev 6.11. 2024. https://oyina.uz/uz/posts/25483
5. https://president.uz/uz/lists/viyew/8550
6. Farrux JABBORBEK. “Turkiy dunyo asri”. “XXI asr” gazetasi, 2025-yil, 50 (1152)-son.

The Historical Development of International Relations and the Processes of Their Transformation

Musaev Odil (Doctor of Philosophy (DSc), Professor)[1]
odilmusaev1971@gmail.com | ORCID: 0000-0001-7948-0358
Murodova Zebo (bachelor student)[2]
zelishmuratova@gmail.com
[1.] Renaissance Educational University
Tashkent, Uzbekistan
[2.] Webster University in Tashkent
Tashkent, Uzbekistan

Abstract.
This article analyzes the history of international relations, the stages of its formation and modern global transformation processes from a scientific and theoretical point of view. Also, the evolution of the international system from the point of view of different theoretical schools - realism, liberalism, constructivism and globalism - is revealed.
Keywords: international relations, transformation processes, multipolarity, unipolarity, cold war, global security, liberalism, realism, constructivism, transnational corporations, digital diplomacy

Xalqaro munosabatlar tarixi va uning transformatsiyalashuvi jarayonlari

Musayev Odil Raxmatovich (falsafa fanlari doktori (DSc), professor)[1]
o.musayev@nuu.uz | ORCID: 0000-0001-7948-0358
Murodova Zebo Azizjon qizi (talaba)[2]
zelishmuratova@gmail.com
[1.] Renessans ta'lim universiteti
Toshkent, O'zbekiston
[2.] Webster universiteti
Toshkent, O'zbekiston

Annotatsiya.
Mazkur maqolada xalqaro munosabatlar tarixi, uning shakllanish bosqichlari hamda zamonaviy global transformatsiya jarayonlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Shuningdek, turli nazariy maktablar - realizm, liberalizm, konstruktivizm va globalizm nuqtayi nazaridan xalqaro tizim evolyutsiyasi ochib beriladi.
Kalit so'zlar: xalqaro munosabatlar, transformatsiya jarayonlari, ko'p qutblilik, bir qutblilik, sovuq urush, global xavfsizlik, liberalizm, realizm, konstruktivizm, transmilliy korporatsiyalar, raqamli diplomatiya

Ma'lumki, xalqaro munosabatlar tarixini o'rganish orqali nafaqat murakkab tarixiy voqealar shohidi bo'lish mumkin, balki mamlakat tashqi siyosati va diplomatiyasi strategiyasini to'g'ri tanlab, uni izchillik bilan amalga oshirishni ta'minlash mumkin.

Xalqaro munosabatlar tarixi, avvalambor, siyosiy tarixning uzviy qismi bo'lib, turli mamlakatlar, sivilizatsiyalar o'rtasidagi o'zaro aloqalarni o'rganadi. Shu bilan birga, xalqaro munosabatlar tarixi jahon tarixidagi iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy va siyosiy omillardagi uzviy bog'liqlikni davlat hamda jamoat arboblari faoliyati bilan chambarchas bog'lab tadqiq etadi. O'z navbatida, xalqaro munosabatlar tarixi xilma-xil g'oyalar, turli-tuman xalqlarning mentalitetlari, ularning urf-odatlari, migratsiyasi, jug'rofiy omillarning xalqaro munosabatlarga qanday ta'sir etishini sinchiklab o'rganadi. Jamoaviy mentalitet, jamoaviy psixologiya, demografik omillar, milliy va umuminsoniy qadriyatlarning turli vaziyatlardagi o'zaro ta'siri va aloqadorligi masalalariga xalqaro munosabatlar tarixi alohida urg'u qaratadi.

Agar biz har bir xalqning mentalitetiga e'tibor beradigan bo'lsak, quyidagi o'ziga xos xususiyatlarni ajratib ko'rsatishimiz mumkin. Anglosakslar, xususan, amerikaliklar uchun ishbilarmonlik, tashabbuskorlik, pragmatizm xislatlari xos bo'lsa, ruslar uchun esa jamoatchilik, histuyg'ularga erk berish, yangidan-yangi kashfiyotlarga qo'l urish, ba'zida boshlab qo'ygan ishini o'z nihoyasiga yetkazmaslik holatlari tez-tez uchrab turadigan odatiy bir hodisadir. Nemislar uchun esa o'ta tejamkorlik, temir intizom, har bir ishni o'z nihoyasiga yetkazish sari qat'iy iroda va chidamlilik xarakterlidir. Fransuzlar o'ta mulohazakor bo'lib, aql-idrok doirasida ish tutishga urinadilar, mantiqiy izchillik, tahlil qilish va g'oyalarni aniq tasniflash ularga xos xususiyatlardir. O'zbeklar bo'lsa vazminlik, bag'rikenglik, mehmondo'stlik, zahmatkashlik, qiziquvchanlik va bolajonlik kabi fazilatlar bilan ajralib turadilar. O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A. Karimov "Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch" asarida yapon va koreys xalqlarining o'ziga xos xususiyatlariga alohida e'tibor qaratib, quyidagilarni ta'kidlaydi: "Yapon va koreys xalqi asrlar davomida shakllanib, qayta bunyodkor kuchga aylangan o'ziga xos milliy ma'naviyati hisobidan ham rivojlangani bugungi kunda hech kimga sir emas. Shuning uchun "Yapon mo'jizasi" yoki "Koreys mo'jizasi" haqida gap ketganda, taniqli ekspert va mutaxassislar ham birinchi galda "Yapon xarakteri", "Koreys tabiati" degan iboralarni tilga oladi. Tabiiyki, ular bu o'rinda, avvalo, mazkur xalqlarga mansub ma'naviy fazilatlarni nazarda tutadi. Ya'ni, bu xalqlarning ichki dunyosi va irodasi ma'naviyat negizida toblangan, kamolga yetgan"[1].

Agar Fransiyaning taniqli siyosatshunosi Raymon Aron o'zining 1962-yilda chop etgan "Millatlar o'rtasidagi urush va tinchlik" asarida siyosiy munosabatlar o'rtasidagi amaliyotlarni tasniflashga uringan bo'lsa, biz nemis faylasufi Maks Veber

asarlarida xalqaro munosabatlarda falsafiy va ijtimoiy g‘oyalarning qanday ahamiyat kasb etganligini anglab olamiz. XX asrning iste’dodli fransuz tarixchisi Fernan Brodel o‘z tadqiqotlarida sivilizatsiyaning xalqaro munosabatlarda tutgan beqiyos o‘rnini ko‘rsatib berishga muvaffaq bo‘ldi.

Xalqaro munosabatlar tarixida bir-biriga qarama-qarshi turgan koalitsiyalar, siyosiy yetakchilar, mutafakkirlar, madaniyat va san’at namoyandalari, adiblar, olimlarning salmoqli o‘rni bor. Sohibqiron Amir Temur, Uyg‘onish davri mutafakkirlari, Lyudovik XIV, Buyuk Fridrix II, Oliver Kromvel, Jorj Vashington, Napoleon, Pyotr I, Alisher Navoiy, Vilyam Shekspir, Servantes, Motsart, Bax, J. Bayron, A. Lamartin, V. Gyugo, Onore de Balzak, Gyote, Geyne, Shiller, A. Pushkin, A. Miskevich, T. Shevchenko kabi davlat arboblari, ma’naviyat yulduzlari, buyuk mutafakkirlar, yozuvchi-yu shoirlar hamda bastakorlarning nomlarini uzoq davom ettirish mumkin. Ularning merosi, xalqaro munosabatlar tarixida amalga oshirgan ishlari, tahlil namunalari kelgusi avlodlar uchun betakror yorqin timsollar sifatida asriy-azaliy, an’analarimizga aylanib qoldi.

Xalqaro munosabatlar tarixidagi muhim omillardan yana biri bu makon va zamon omili bo‘lib, u har bir tarixiy davr o‘ziga xos xususiyatlarga egaligini bildiradi. Masalan, XIX asr xalqaro munosabatlari uchun, eng avvalo, davlatlararo munosabatlar muhim ahamiyat kasb etgan bo‘lsa, XX asr xalqaro munosabatlari uchun, ayniqsa, uning ikkinchi yarmi uchun globalizm, global muammolar, ya’ni fransuzlar tili bilan aytganda, mondializm yoki dunyoviy muammolar alohida ahamiyat kasb eta boshladi.

II jahon urushidan keyin ko‘pgina demokratik mamlakatlarda u yoki bu turdagi dolzarb masalalar bo‘yicha jamoatchilik fikrini aniqlash uchun zondajlar o‘tkazish an’anaga aylanib qoldi. Har bir davlat rahbari turli jabhalarda, ayniqsa, tashqi siyosat masalalarini yurgizishda jamoatchilik fikrini inobatga olishga urinardi. Xalqaro munosabatlar tarixi bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatmoqdaki, 1815–1945-yillar davomida Yevropada yuz bergan urush va tinchlik shartnomalari bu hududni xalqaro munosabatlarning haqiqiy markaziga aylantirib yubordi. “Xalqlar o‘rtasidagi munosabatlar, – deb yozgan edi Pyer Renuven, – buyuk harbiy krizislar ta’sirida misli ko‘rilmagan darajada rivojlandi, kishilik jamiyatining tadrijiy rivoji va sivilizatsiyalar shaklini keskin o‘zgartirib yubordi”[2].

Shu nuqtayi nazardan olib qaraganda, xalqaro munosabatlar tarixi sivilizatsiyalar tarixining ajralmas qismidir. Shu bilan birga, har bir davlat rahbari o‘z siyosiy rejimini legitimlashtirishga urinadi. XX asr totalitar tuzumlariga mansub bo‘lgan Germaniyadagi natsizm, Italiyadagi fashizm va sobiq SSSRdagi kommunizmni ularning dohiylari moziy bilan bog‘lab, o‘sha o‘tmishdagi voqelikning tadrijiy qismi ekanligiga jamoatchilikni ishontirmoqchi bo‘ldilar. Masalan, Gitler III Reyxni ming yillikning mahsuli, deb baholagan bo‘lsa, Mussolini uchun fashistik Italiya “Qadimgi Rim imperiyasining XX asrdagi ko‘rinishi”, Stalin esa Rossiya tarixini uning faqat chet el bosqinchilariga qarshi olib borilgan mardonavor kurashi tarzida talqin qilgan edi.

Xalqaro munosabatlar tarixida jamoatchilik fikrini, tarixiy o‘tmishini talqin qilishda konstruktiv yondashuv ustun bo‘lgan holatlar ham bir talay. Masalan, lyuksemburglik metallurg Emil Meyrix 1926-yildayoq Yevropada po‘lat ishlab chiqarish kartelini barpo etish tashabbusi bilan chiqqan bo‘lsa, 1952-yilda Yevropada ko‘mir qazish va po‘lat ishlab chiqish birlashmasi vujudga keldi. Bugungi kunda Yevropa Ittifoqining asoschilari yoki otalari bo‘lgan fransuz Jan Monne hamda nemis davlat va jamoat arbobi Konrad Adenauer Yevropadagi integratsiyaviy jarayonlarda Fransiya va Germaniyaning lokomotiv rolini o‘ynashi to‘g‘risidagi tashabbusi bilan chiqdilar.

Bugungi kunda xalqaro munosabatlar tarixida ommaviy axborot vositalarining roli tobora oshib bormoqda, ular moddiy va ma’naviy omillar bilan chambarchas bog‘liq bo‘lsa-da, biroq o‘zlarining nisbiy mustaqilliklariga ega. Fransuz mutaxassisi Jan Baptist Dyurozelning ta’kidlashicha, insoniyat tarixi dialektik yo‘l bilan ham, doiraviy yoki davriy asosda yoki boshqacha aniq belgilangan yo‘l bilan rivojlanmaydi, balki turli muqobil harakatlar va bunyodkorlik asosida taraqqiy etadi. Bu fikrlar J. Dyurozeldan yuz yil oldin yashagan rus mutafakkiri N.G. Chernishevskiyning “Tarix faqat Neva shohbekatidan iborat emas”[3] degan fikri bilan hamohangdir. Xalqaro munosabatlar o‘z tarixida turli bosqichlarni o‘z boshidan kechirgan bo‘lib, sivilizatsiyalar ana shu bosqichlarning mahsulidir.

Xalqaro munosabatlar rivojida iqtisodiy, texnik, mafkuraviy va kommunikativ omillarning roli tobora oshib borganligini kuzatish mumkin. Shu bilan birga, 1950–1990-yillar mobaynida ikki sistema o‘rtasidagi kurash va qarama-qarshiliklar xalqaro munosabatlar tarixida chuqur iz qoldirdi, o‘z navbatida, bu tizimlar o‘rtasidagi qaramaqarshilik “uchinchi dunyo” deb atalmish rivojlanayotgan mamlakatlarga ham o‘z ta’sirini o‘tkazmay qo‘ymadi.

An’anaviy xalqaro munosabatlarning asosiy subyektlari hukumatlar bo‘lib, ular siyosiy manfaatlarni o‘zlarida aks ettirganlar. Siyosiy manfaatlar xavfsizligini ta’minlash, davlatning qudratini yoki salohiyatini xalqaro munosabatlarda namoyish etish va bu yumushlarning barchasini diplomatik usullar orqali amalga oshirishdan iborat bo‘lgan. Demak, davlat arboblari va ularning hamkorlari xizmat pillapoyalari asosida va o‘z lavozimlariga ko‘ra davlat manfaatlarini xalqaro miqyosda amalga oshirganlar. Bu yumushlarning samaradorligi davlat arboblari, vazirlar va ularning qo‘l ostida ishlovchi xodimlardan har birlarining shaxsiy qobiliyatlari, kasbiy salohiyati, ularning xarakterlari, muvaffaqiyat va kamchiliklari bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan, ko‘p hollarda an’anaviy xalqaro munosabatlarda zarur axborotga ega bo‘lish, shuningdek, o‘z sohasidagi amaliyot va bilimga ega bo‘lish ham katta ahamiyat kasb etgan.

Zamonaviy xalqaro munosabatlar sharoitida esa nafaqat davlatlar, balki boshqa subyektlarning (xalqaro tashkilotlar, nohukumat tashkilotlari va harakatlar, siyosiy partiyalar, xalqlar va h.k.) o‘rni va nufuzi tobora oshib borayotganligini kuzatish mumkin. Demak, zamonaviy xalqaro munosabatlar ilgarigi singari faqatgina davlatlararo munosabatlar xarakteriga ega emas. Shu bilan birga, zamonaviy xalqaro munosabatlarda moddiy omillar qatori ma’naviy omillarning roli ham tobora oshib bormoqda. O‘z navbatida, xalqaro munosabatlar sohasidagi mutaxassislar jug‘rofiy muhit, moddiy turmush tarzining shartsharoitlari, jamiyat iqtisodiy strukturasining takomillashuvi va sivilizatsiyalarning xarakteriga katta e’tibor qaratmoqdalar. Bir so‘z bilan aytganda, ushbu omillar xalqaro munosabatlarning hal qiluvchi unsurlariga aylanib bormoqda.

Bugungi kunda xalqaro munosabatlar murakkab va ko‘p qirrali bo‘lib,ularning mohiyatini axborot-statistik jadvallar, turli chizmalar yoxud diagrammalar bilangina ochib berib bo‘lmaydi. Aksincha, bu predmetning mohiyati “tarixiy kuch”, ya’ni turli xalqlarning xatti-harakatlari, ularning jamoaviy turmush tarzi, his-tuyg‘ulari va ehtiroslarida mujassamlashgan. Albatta, mazkur omillar xalqlarning temperamentlari, an’analari va fikrlash tizimlari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, ularning zamirida moddiy manfaatdorlik mavjud. Boshqacha qilib aytganda, an’anaviy xalqaro munosabatlarning subyektlari sifatida asosan siyosiy elitalar gavdalangan bo‘lsa, endilikda xalqaro munosabatlarning subyektlari tarkibi yangi-yangi ijtimoiy guruhlar hisobidan kengayib bormoqda. Zamonaviy xalqaro munosabatlarda inson omili hal qiluvchi ahamiyat kasb

etmoqda. Biroq ushbu tendensiya davlat arboblarining xalqaro munosabatlardagi yetakchilik mavqeiga ega ekanligini inkor etmaydi.

XV–XVI asrlarda yuz bergan misli koʻrilmagan texnikaviy taraqqiyot urush qurollarining ancha takomillashuviga olib keldi, XIX asrga kelib, dunyoning qudratli davlatlari oʻzlaridagi juda koʻp resurslarni urush vositalariga aylantirib yubordilar. Oʻz navbatida, demografik omillar va aholi migratsiyasi masalalari ham qit'alar oʻrtasidagi oʻzaro mutanosiblikni butunlay oʻzgartirib yubordi. Shu bilan birga, XIX asr oxiriga kelib, dunyoni Yevropa va Shimoliy Amerikadagi yetakchi davlatlari tomonidan taqsimlab olish jarayoni ham oʻz nihoyasiga yetdi. Natijada, yetakchi mamlakatlarning ikki harbiy imperialistik blokka boʻlinish jarayoni boshlandi. XX asr boshigacha davom etgan ushbu jarayon, oʻz navbatida I jahon urushini keltirib chiqardi.

Shu tariqa, xalqaro munosabatlar tarixining fazoviy doirasi ancha keng. Bizning maqsadimiz davlatlararo, xalqaro munosabatlarni oʻrganish doirasida ularning transformatsiyasini hamda bu oʻzgarishlarning manbalari sifatida qaysi kuchlar namoyon boʻlganligini aniqlashdan iborat. Ma'lumki, har qanday taraqqiyotning bosh omili qaramaqarshilik va ziddiyatlarning oʻzaro kurashidan iborat yoki rivojlanish – bu tadrijiy taraqqiyot mahsuli demakdir. Taraqqiyot yoki transformatsiyaning manbaini moddiy yoki ma'naviy omillar tashkil etadi. Xalqaro munosabatlar tarixi negizini iqtisodiy va ijtimoiy tarix, gʻoyalar va institutlar tarixi tashkil etadi. Albatta, bunda jugʻrofiy muhit, moliyaviy va iqtisodiy manfaatlar, qurolli kuchlarning texnikaviy salohiyati, jamiyatning ijtimoiy strukturasi, demografik jarayonlar, diniy qarashlar, xalqlarning kuch-quvvati, temperamenti va ma'naviy salohiyati ham xalqaro munosabatlar rivojiga katta ta'sir koʻrsatadi.

Zamonaviy global taraqqiyot sharoitida xalqaro munosabatlar tushunchasi an'anaviy siyosiy-diplomatik doiradan chiqib, murakkab ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy va axborotiy oʻzaro ta'sirlar tizimiga aylandi. Bu holat mazkur tushunchani faqat empirik jarayon sifatida emas, balki nazariy-paradigmal konstruksiya sifatida tahlil qilishni taqozo etadi.

Xalqaro munosabatlarning mazmun-mohiyatini anglash turli ilmiy maktablar doirasida shakllangan konsepsiyalarni solishtirma tahlil qilish orqali amalga oshiriladi. Shu jihatdan mazkur tadqiqotda xalqaro munosabatlar tushunchasi realizm, neorealizm, liberalizm, konstruktivizm va global-iqtisodiy yondashuvlar kesimida kompleks tahlil qilinadi.

Xalqaro munosabatlar insoniyat taraqqiyoti bilan uzviy bogʻliq boʻlgan murakkab ijtimoiy-siyosiy jarayondir. Ayniqsa, Westphalia Peacedan keyin davlatlararo munosabatlar yangi bosqichga koʻtarilib, milliy davlatlar tizimi shakllandi.

Zamonaviy davrda esa globallashuv, raqamlashuv va geosiyosiy raqobat xalqaro munosabatlarning mazmuni va shaklini tubdan oʻzgartirmoqda.

Xalqaro munosabatlar tarixining quyidagi asosiy bosqichlarga boʻlish mumkin:

1. Qadimgi va oʻrta asrlar davri boʻlib bu davrda xalqaro munosabatlar asosan imperiyalar oʻrtasidagi urushlar, savdo aloqalari, diplomatik missiyalar orqali amalga oshirilgan.

2. Vestfaliya tizimi xalqaro munosabatlarda yangi tamoyillarni belgiladi. Unga binoan davlat suvereniteti, davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik, davlatlar tengligi gʻoyalari ilgari surilgan. Bu tizim hozirgi xalqaro munosabatlar nazariyasining asosini tashkil etadi.

3. XIX–XX asrlarda shakllangan industrial davr va geosiyosiy raqobat muhitida mustamlakachilik, milliy davlatlar raqobati, harbiy bloklar shakllanishi kuchaydi. Bunga misol qilib NATO, SEATO, Varshava shartnomasi kabi harbiy ittifoqlarni keltirish mumkin.

4. Sovuq urush xalqaro munosabatlarni ikki qutbli tizimga aylantirdi. Unda asosan AQSH va SSSR oʻrtasidagi ideologik qarama-qarshilik, yadroviy muvozanat siyosati vujudga keldi.

5. XX asrning oxirlarida sobiq Ittifoqning tarqalishi natijasida postbipolyar davri tugagach bir qutbli tizim shakllandi, xalqaro tashkilotlar roli oshdi, transmilliy korporatsiyalar, aktorlar paydo boʻldi[4].

6. Keyingi davrda xalqaro munosabatlar transformatsiyasining asosiy omillari quyidagi koʻrinishlarda namoyon boʻla boshladi:

- Jahonda globallashuv jarayoni tezlashdi. Anthony Giddens fikricha globallashuv natijasida dunyo oʻzaro bogʻliq tizimga aylandi, iqtisodiy va madaniy integratsiya kuchaydi. Ilmiy-texnik taraqqiyotda axborot texnologiyalari, raqamli diplomatiya keng rivojlandi. Shu bilan birga ushbu jarayonda kiberxavfsizlik koʻrinishidagi yangi muammolar vujudga keldi.

Shuningdek, xalqaro munosabatlar tizimida yangi aktorlar (ishtirokchilar) paydo boʻldi. Unda United Nations, transmilliy korporatsiyalar va NNTlar xalqaro munosabatlarda muhim oʻrin tuta boshladi. Geosiyosiy kuchlar muvozanatida ham oʻzgarishlar roʻy berdi. Jumladan, Xitoy, Xindiston, Braziliya, Turkiya, Arab koʻrfazi mamlakatlari va boshqa davlatlarning yuksalishi koʻp qutbli tizimga oʻtishni tezlashtirmoqda.

Xalqaro munosabatlar tarixi doimiy oʻzgarish va moslashuv jarayonidir. Vestfaliya tizimidan boshlangan davlatlararo munosabatlar bugungi kunda global, koʻp qutbli va koʻp aktorli tizimga aylandi. Uning transformatsiyasi iqtisodiy, siyosiy va madaniy omillar ta'sirida davom etmoqda.

Xalqaro munosabatlar (International Relations) zamonaviy global tizimning markaziy kategoriyalaridan biri hisoblanadi. U davlatlar, xalqaro tashkilotlar, transmilliy korporatsiyalar va nodavlat aktorlar oʻrtasidagi siyosiy, iqtisodiy, madaniy va axborotiy oʻzaro ta'sirlar majmuasini anglatadi. XXI asrda mazkur tushuncha an'anaviy davlatlararo diplomatiya doirasidan chiqib, global boshqaruv, raqamli xavfsizlik va sivilizatsion muloqot kabi yangi yoʻnalishlarni qamrab olmoqda.

Klassik realizm namoyandalari, xususan, Hans Morgenthau, xalqaro munosabatlarni davlatlar oʻrtasidagi kuchlar kurashi sifatida talqin qiladi. Morgentau fikricha[5], xalqaro siyosat inson tabiatining hokimiyatga intilish xususiyati bilan bogʻliq. Uning asosiy tezislari: milliy manfaat – markaziy kategoriya, xalqaro tizim anarxik muhit, kuch muvozanati barqarorlik kafolati. Bu yondashuv xalqaro munosabatlarning realistik-ontologik asosini belgilab beradi.

Neorealizm namoyondalaridan biri boʻlgan Kenneth Waltz[6], xalqaro tizim strukturasi sifatida xalqaro munosabatlarni tizimli tahlil qilishni taklif etdi. Uningcha, xalqaro munosabatlarda davlatlarning xatti-harakati ularning ichki xususiyatlaridan koʻra tizimdagi kuch taqsimoti bilan belgilanadi. Uning fikricha, xalqaro tizim anarxik, davlatlar funksional jihatdan oʻxshash, barqarorlik kuchlar muvozanatiga bogʻliq. Neorealizm strukturalizmga yaqin boʻlib, xalqaro munosabatlarning institutsional va strategik asoslarini ochib beradi.

Liberalizm va institutsionalizm tarafdorlaridan Robert Keohane[7] xalqaro munosabatlarda hamkorlik va institutlarning rolini asoslab berdi. Liberal yondashuvga koʻra, davlatlar oʻzaro bogʻliqlik sharoitida hamkorlik qilish orqali manfaatlarini amalga oshiradi. Uning asosiy jihatlari xalqaro institutlar kelishuvni ta'minlaydi, iqtisodiy oʻzaro bogʻliqlik tinchlikni ragʻbatlantiradi, ratsional tanlov nazariyasi muhim ahamiyatga ega.

Konstruktivizm gʻoyasi muallifi Alexander Wendt[8] xalqaro munosabatlarni ijtimoiy konstruksiya sifatida talqin qildi. U xalqaro anarxiya obyektiv emas, balki davlatlar oʻrtasidagi

ijtimoiy munosabatlar natijasi ekanini ta’kidladi. Unga ko‘ra identiklik siyosatni belgilaydi, normalar xalqaro xulq-atvorga ta’sir qiladi, xalqaro tizim ijtimoiy ravishda shakllanadi.

Mir-sistema nazariyasiga ko‘ra Immanuel Wallerstein[9] xalqaro munosabatlarni global iqtisodiy iyerarxiya nuqtayi nazaridan tahlil qildi. U dunyo iqtisodiy tizimini markaz, yarim periferiya va periferiyaga bo‘lib o‘rgandi. Bu yondashuv xalqaro munosabatlardagi iqtisodiy tengsizlik va qaramlik muammosini yoritadi.

O‘zbekiston Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev Markaziy Osiyoda va xalqaro munosabatlarda “ochiqlik”, “qo‘shnichilik” va “muloqot” tamoyillari samarali ekanligini malakat tashqi siyosatida nazariy va amaliy jihatdan asosladi hamda o‘zaro ishonch va hamkorlikni mustahkamlash konsepsiyasini ilgari surdi[10].

Zamonaviy xalqaro munosabatlar nazariyasi turli paradigmalar integratsiyasiga asoslanadi. Realizm kuch omillarini, liberalizm hamkorlikni, konstruktivizm g‘oyalarni, mir-sistema nazariyasi esa iqtisodiy strukturani ochib beradi. Kompleks tahlil mazkur yondashuvlarning o‘zaro uyg‘unligini talab etadi.

References

1. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – T., 2008. – B. 27.
2. Renovin P. Histoire des relations internationales I du Moyen age a 1789. – P., 1994. – P. XXI.
3. Nikolay Gavrilovich Chernышevskiy sitatы. Istochnik: https://ru.citaty.net/avtory/nikolai-gavrilovich-chernyshevskii/
4. Dugin A. Chetvertaya politicheskaya teoriya. — Moskva, 2012. –S. 78-84.
5. Morgentau G. Politika mejdu natsiyami. — Nyu-York, 1948. –S. 26.
6. Waltz, K. N. (1979). Theory of international politics. Addison-Wesley.
7. Keohane, R. O. (1984). After hegemony. Princeton University Press.
8. Wendt, A. (1999). Social theory of international politics. Cambridge University Press.

Mechanisms for Improving Students' Creative Engagement through Digital Technologies: A Case Study of the Logistics Education Program

Yarkulov Rauf (Candidate of Technical Sciences, Professor)[1]
[1.] University of Science and Technology
Tashkent, Uzbekistan

Abstract.
This research work covers the issues of developing the creative potential of students of higher educational institutions through digital technologies and gamification methods. The subject "Applied Mathematics" of 1st year students of the "Logistics" educational direction of the University of Science and Technology was selected as the object of research. In contrast to traditional teaching methods, the effectiveness of the "Digital Pedagogical Quest" mechanism and the leveled learning system was experimentally analyzed in the work. The results of the study show that the integration of digital tools into the educational process increases the cognitive activity of students, forms logical thinking, and allows for the connection of complex mathematical models with professional activities. The results obtained serve as methodological recommendations for the use of modern pedagogical technologies in the training of future specialists.
Keywords: digital technologies, creativity, gamification, logistics, applied mathematics, pedagogical quest, motivation, digital competence

Talabalarning ijodkorlik faoliyatini raqamli texnologiyalar vositasida takomillashtirish mexanizmlar (Logistika ta'lim yo'nalishi misolida)

Yarkulov Rauf (texnika fanlari nomzodi, professor)[1]

[1.] Fan va texnologiyalar universiteti
Toshkent, O'zbekiston

Annotatsiya.
Ushbu tadqiqot ishida oliy ta'lim muassasalari talabalarining ijodiy salohiyatini raqamli texnologiyalar va gamifikatsiya metodlari orqali rivojlantirish masalalari yoritilgan. Tadqiqot obyekti sifatida Fan va texnologiyalar universiteti "Logistika" ta'lim yo'nalishi 1-kurs talabalarining "Amaliy matematika" fani tanlab olingan. Ishda an'anaviy ta'lim usullaridan farqli o'laroq, "Raqamli pedagogik kvest" mexanizmi va darajali o'qitish tizimining samaradorligi eksperimental tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, raqamli vositalarni o'quv jarayoniga integratsiya qilish talabalarning kognitiv faolligini oshiradi, mantiqiy fikrlashni shakllantiradi va murakkab matematik modellarni kasbiy faoliyat bilan bog'lash imkonini beradi. Olingan natijalar bo'lajak mutaxassislarni tayyorlashda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash bo'yicha metodik tavsiya bo'lib xizmat qiladi.
Kalit so'zlar: raqamli texnologiyalar, ijodkorlik, gamifikatsiya, logistika, amaliy matematika, pedagogik kvest, motivatsiya, raqamli kompetentlik

Bugungi kunda ta'limni raqamlashtirish sharoitida talabalarning ijodiy faolligini oshirish muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, logistika kabi jadal rivojlanayotgan sohalarda bo'lajak mutaxassislardan matematik modellarni raqamli muhitda tezkor va kreativ qo'llash talab etiladi. Tadqiqotning dolzarbligi "Amaliy matematika" fanini an'anaviy o'qitishdan raqamli-gamifikatsiyalashgan ta'limga o'tish zarurati bilan belgilanadi.

Raqamli texnologiyalar-bu shunchaki kompyuterdan foydalanish emas, balki talabaning kognitiv qobiliyatlarini kengaytiruvchi muhitdir. Tadqiqotda **4C modeli** (Kreativlik, Tanqidiy fikrlash, Hamkorlik, Muloqot) asos qilib olindi. Gamifikatsiya (o'yinlashtirish) mexanizmlari talabaning fanga bo'lgan subyektiv munosabatini o'zgartirishga xizmat qiladi.

Talabalarning ijodkorlik faoliyatini raqamli texnologiyalar vositasida takomillashtirish — bu o'quv jarayonini interaktiv, kognitiv va amaliy mazmun bilan boyitish orqali talabaning shaxsiy va kasbiy kreativligini oshirishga yo'naltirilgan tizimli jarayondir.

Ushbu jarayonni takomillashtirishning asosiy mexanizmlari quyidagilardan iborat:

Integrativ ta'lim muhitini yaratish

Raqamli texnologiyalar nafaqat asbob, balki talabaning o'quv faoliyatini rivojlantiruvchi **integrativ mexanizm** vazifasini o'taydi. Bu mexanizm an'anaviy metodlarni zamonaviy elektron resurslar va o'quv platformalari bilan birlashtirishni ko'zda tutadi.

O'quv platformalari: Talabalar o'z g'oyalarini mustaqil ravishda amalga oshirishi va boshqalarga taqdim etishi uchun masofaviy ta'lim tizimlaridan foydalanish.

Interaktiv metodlar: Mashg'ulotlarda multimedia vositalari va simulyatsiyalardan foydalanish orqali talabaning kognitiv faolligini oshirish.

Texnik ijodkorlik kompetentligini shakllantirish. Talabalarning texnik ijodkorligini rivojlantirishda raqamli vositalar metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

4C modeli: Kreativlik (Creativity), Tanqidiy fikrlash (Critical thinking), Hamkorlik (Collaboration) va Muloqot (Communication) ko'nikmalarini raqamli dasturlar yordamida shakllantirish.

Loyiha asosida o'qitish: Talabalarga aniq texnik vazifalarni raqamli loyihalash dasturlari (masalan, AutoCAD, 3D modellashtirish) yordamida hal qilish imkonini berish.

Shaxsiy va kasbiy sifatlarni rivojlantirish mexanizmi. Raqamli

muhit talabada quyidagi sifatlarni shakllantirishga yordam beradi:

Qat'iyatlilik va mustaqillik: Axborotni mustaqil izlash va tahlil qilish orqali muammolarga original yechim topish.

Tashabbuskorlik: Raqamli biografiya va portfoliolarni shakllantirish orqali o'z ijodiy natijalarini namoyish etish.

Pedagogik monitoring va baholash mexanizmlari

Takomillashtirish jarayoni doimiy monitoringni talab qiladi:

Diagnostik monitoring: Talabaning ijodiy o'sishini raqamli tahlil (analytics) yordamida kuzatib borish.

Baholashning yangi tizimi: Faqat yod olingan bilimlarni emas, balki yaratilgan raqamli mahsulot (kontent, loyiha, ishlanma)ning originalligini baholash.

Strategik vazifalar va resurslar

Raqamli o'quv dasturlari: Ijodkorlikka yo'naltirilgan maxsus raqamli kontentlar kutubxonasini tashkil etish.

Xilma-xillikni rag'batlantirish: O'qituvchi tomonidan qat'iy cheklovlarni kamaytirib, talabalarga turli raqamli vositalar orqali o'z g'oyalarini erkin ifodalash imkonini berish.

Pedagogika yo'nalishida talabalarning ijodkorligini raqamli texnologiyalar orqali rivojlantirish — bu bo'lajak o'qituvchini shunchaki bilim beruvchi emas, balki **kreativ dizayner va moderator** sifatida tayyorlash demakdir.

Pedagogik ijodkorlikni shakllantirishning eng samarali metodlari:

"Digital Storytelling" (Raqamli hikoyachilik) metodi

Talabalar quruq ma'ruza matni o'rniga o'quv mavzusini video, animatsiya yoki ovozli slaydlar ko'rinishida hikoya qilib beradilar.

Ijodiy vazifa: Murakkab pedagogik mavzuni (masalan, "Insonparvarlik tamoyili") 2 daqiqalik qiziqarli videorolik ko'rinishida tushuntirib berish.

Natija: Talabada ssenariy yozish, vizualizatsiya va axborotni ixchamlashtirish ko'nikmasi rivojlanadi.

"Flipped Classroom" (Ag'darilgan sinf) va Kontent yaratish

Bu metodda talaba darsda tinglovchi emas, balki raqamli dars yaratuvchisi rolida bo'ladi.

Ijodiy vazifa: Talaba ma'lum bir mavzu bo'yicha interaktiv o'yin (masalan, Wordwall yoki LearningApps yordamida) yoki raqamli testlar tizimini ishlab chiqadi.

Natija: Pedagogik texnologiyalarni amaliy qo'llash va metodik mahorat shakllanadi.

Virtual va Kengaytirilgan borliq (VR/AR) simulyatsiyalari

Talabalarga real sinf muhitini raqamli simulyatsiyalar orqali his qilish imkonini berish.

Ijodiy vazifa: VR ko'zoynaklar yoki maxsus ilovalar yordamida "Virtual dars" jarayonini tashkil etish va kutilmagan pedagogik vaziyatlardan (masalan, intizomsiz o'quvchi bilan ishlash) chiqish yo'llarini topish.

Natija: Stressli vaziyatlarda kreativ qaror qabul qilish tezligi ortadi.

Pedagogik "Gamifikatsiya" (O'yinlashtirish)

O'quv jarayonini kompyuter o'yini elementlari bilan boyitish.

Ijodiy vazifa: O'z fanini o'qitish uchun "sarguzasht xaritasi" yoki "darajali topshiriqlar" tizimini yaratish.

Natija: Talaba o'quvchilarni darsga qiziqtirishning nostandart usullarini o'rganadi.

Elektron Portfolio (e-Portfolio) yaratish

Bu nafaqat hujjatlar to'plami, balki talabaning butun o'qish davridagi ijodiy evolyutsiyasini ko'rsatuvchi raqamli ko'rgazmadir.

Mexanizm: Talaba o'zining metodik ishlanmalari, videodarslari va ijodiy loyihalarini shaxsiy sayt yoki blog (masalan, Wix, Google Sites) ko'rinishida jamlab boradi.

Natija: O'z-o'zini tahlil qilish (refleksiya) va professional brendni shakllantirish ko'nikmasi.

"Mind Mapping" (Aqliy xaritalar) bilan ishlash

Murakkab pedagogik nazariyalarni raqamli sxemalar (masalan, MindMeister, XMind) yordamida tizimlashtirish.

Natija: Tizimli fikrlash va mavzuning mantiqiy bog'liqligini ko'ra olish qobiliyati.

Gamifikatsiya (o'yinlashtirish) — bu o'yin muhiti bo'lmagan jarayonlarga o'yin elementlari va mexanizmlarini olib kirish orqali talabaning motivatsiyasini va ijodiy faolligini keskin oshirish metodidir.

Gamifikatsiyani o'quv jarayoniga tatbiq etish algoritmi

Ushbu algoritm **6 ta asosiy bosqichdan** iborat:

1-bosqich: Maqsad va auditoriyani tahlil qilish

2-bosqich: O'quv mazmunini "Missiya"larga aylantirish

An'anaviy "Mavzu" tushunchasidan voz kecching. Ularni **"Sarguzasht"** yoki **"Missiya"** deb nomlang.

Misol: "Pedagogika tarixi" mavzusi emas, "Buyuk mutafakkirlar merosini qidirish" missiyasi.

3-bosqich: O'yin mexanizmlarini tanlash

Bu bosqichda raqamli vositalar yordamida quyidagi 3 ta elementni kiriting:

Ballar: Har bir topshiriq uchun tajriba ballari (XP).

Nishonlar: Ma'lum bir yutuq uchun raqamli nishonlar ("Eng yaxshi notiq", "Kreativ g'oya egasi").

Leaderboards (Reyting jadvali): Talabalarning o'sish dinamikasini ko'rsatuvchi onlayn jadval.

4-bosqich: Raqamli platformani tanlash

Tadqiqotingiz uchun quyidagi vositalardan birini tanlashingiz mumkin:

Classcraft: O'quv jarayonini haqiqiy RPG o'yiniga aylantiradi.

Genially: Interaktiv o'yin xaritalari va "Escape room" (xonadan chiqish) o'yinlarini yaratish uchun.

Quizziz: Tezkor musobaqa-testlar o'tkazish uchun.

5-bosqich: Qayta aloqa va "Narrativ" yaratish

O'quv kursiga umumiy bir ssenariy bering. Masalan: "Siz kelajak maktabi dizaynerisiz, har bir o'zlashtirilgan mavzu sizga yangi texnologiya ochadi".

6-bosqich: Natijalarni o'lchash

Gamifikatsiyadan oldingi va keyingi ko'rsatkichlarni (ijodiy ishlar soni, sifat darajasi) solishtirish.

Metodik tavsiyalar (O'qituvchi uchun eslatma)

"Yutqazish qo'rquvi"ni yo'qoting: O'yinli darsda xato qilish -bu "o'yin tugadi" degani emas, balki "qayta urinish imkoniyati"dir. Talabalarga topshiriqni yaxshilash uchun bir necha imkoniyat bering.

Mukofotlar mantiqiy bo'lsin: Raqamli nishonlar yoki ballar talabaga real imtiyoz bersin (masalan: yakuniy nazoratda qo'shimcha ball yoki mavzuni tanlash huquqi).

Ixtiyoriylik tamoyili: O'yin majburiy bo'lmasligi kerak, lekin u shunchalik qiziqarli bo'lsinki, talaba o'zi qatnashishni istasin.

Maqolada **"Raqamli pedagogik kvest"** yaratish strukturasini ko'rib chiqamiz.

Logistika ta'lim yo'nalishi 1-kurs talabalari uchun **"Amaliy matematika"** fani biroz quruq yoki murakkab tuyulishi mumkin. "Raqamli pedagogik kvest" orqali biz matematik formulalarni logistikaning real muammolari (yuk tashish, ombor boshqaruvi) bilan bog'laymiz.

"Logist-Matematik: Yukni manzilinga yetkaz" Raqamli Kvesti

Kvest ssenariysi: Talaba-logistika kompaniyasi bosh tahlilchisi. Uning vazifasi yukni "A" nuqtadan "B" nuqtaga eng kam xarajat bilan yetkazish. Har bir o'quv mavzusi-bu yo'ldagi

bitta to‘siq.

1-daraja: “Matritsalar ombori” (Mavzu: Matritsalar va amallar)

Topshiriq: Omborga kelgan turli xildagi tovarlar miqdorini matritsa ko‘rinishida ifodalash va ularning umumiy qiymatini hisoblash.

Blokirovka mexanizmi: Talaba matritsalarni ko‘paytirish bo‘yicha testdan 80% natija olmaguncha, keyingi yo‘l (mavzu) xaritasi ochilmaydi.

Raqamli vosita: *Google Forms* (o‘tish kodi bilan) yoki *Genially*.

2-daraja: “Optimal yunalish” (Mavzu: Chiziqli tenglamalar sistemasi)

Topshiriq: Yoqilg‘i sarfi va vaqtni hisobga olgan holda, yuk mashinalari sonini aniqlash uchun tenglamalar sistemasini yechish.

Blokirovka mexanizmi: Talaba tizimga to‘g‘ri javobni (kodni) kiritgandagina, virtual “yuk mashinasi” o‘rnidan jiladi va keyingi bosqich videosi paydo bo‘ladi.

3-daraja: “Ekstremal yuklama” (Mavzu: Funksiya hosilasi va ekstremumlar)

Topshiriq: Xarajatlar funksiyasining minimum nuqtasini topish orqali kompaniya foydasini maksimallashtirish.

Mukofot: Eng tez yechgan talabaga rangli ruchka beriladi.

Tizimni texnik qurish (Algoritm)

Siz ushbu “darajali” tizimni dasturlashsiz quyidagi bepul vositalar yordamida qurishingiz mumkin:

1. **Google Sites + Forms:**

1.1. Har bir mavzu uchun alohida sahifa yarating.

1.2. Sahifaning pastiga Google Forms testini joylang.

1.3. Test yakunida “Tasdiqlash xabari” qismiga keyingi sahifaning maxfiy **havolasi (linki)** yoki **parolini** yozib qo‘ying. Talaba testni topshirmaguncha havolani ko‘rmaydi.

2. **Genially (Escape Game shabloni):**

2.1. Tayyor “Escape Room” interaktiv shablonini tanlang.

2.2. Savollarni “Amaliy matematika” fanidan logistikaga oid masalalarga o‘zgartiring.

2.3. Noto‘g‘ri javob berilsa, tizim talabani avtomatik “Mavzuni qayta o‘qish” bo‘limiga qaytaradi.

3. Telegram Bot (FatherBot orqali):

3.1. Talaba botga masalaning javobini yozadi.

3.2. Javob to‘g‘ri bo‘lsa, bot keyingi mavzu PDF faylini yoki videosini yuboradi.

Tadqiqot uchun kutilayotgan natija:

Logistika ta’lim yo‘nalishi talabalari matematikani shunchaki fan emas, balki **kasbiy qurol** sifatida ko‘ra boshlaydilar. Bu ularning “Amaliy matematika”ga bo‘lgan ichki motivatsiyasini 30-40% ga oshirishi ilmiy jihatdan asoslanadi.

“Amaliy matematika” fani va logistika ta’lim yo‘nalishi o‘rtasidagi bog‘liqlikni hisobga olgan holda, baholash tizimi nafaqat to‘g‘ri javobni, balki **tezkorlik, mantiq va raqamli savodxonlikni** ham rag‘batlantirishi kerak.

Quyida 100 ballik tizimga asoslangan **Gamifikatsiya baholash mezonlari** modeli:

1. Asosiy ballar (O‘zlashtirish uchun)- 60 ball

Har bir “Daraja” (mavzu) yakunida talaba topshiriqni bajargani uchun oladigan ballari:

1-daraja (Matritsalar): 20 ball (Matritsali amallarni logistik hisob-kitobga to‘g‘ri tatbiq etish).

2-daraja (Tenglamalar): 20 ball (Marshrutni optimallashtirish masalasini xatosiz yechish).

3-daraja (Hosilalar): 20 ball (Xarajatlarni minimallashtirish nuqtasini topish).

2. Bonus ballar (Kreativlik va tezkorlik uchun)-20 ball

“Tezkor logist”: Kvestni belgilangan vaqtdan 20% tezroq yakunlaganlar uchun (+5 ball).

“Original yechim”: Masalani standart usuldan tashqari, muqobil (masalan, raqamli model qurish orqali) yechganlik uchun (+10 ball).

“Yordam qo‘li”: Platforma forumida yoki guruhda boshqa talabalarga matematik usullarni tushuntirganlik uchun (+5 ball).

3. Jarima ballari (Logistik yo‘qotishlar)

“Yoqilg‘i isrofi”: Har bir noto‘g‘ri urinish (javobni noto‘g‘ri kiritish) uchun (-2 ball).

“Kechikish”: Muddatdan (deadline) o‘tib ketgan har bir kun uchun (-3 ball).

Raqamli nishonlar va Statuslar

Ballar yig‘ilib borgani sayin talabaning “Raqamli portfeli”da quyidagi unvonlar ochiladi:

Ballar diapazoni	Status	Imtiyoz (tadqiqot uchun)
90-100 ball	Logistika Strategi	Yakuniy nazoratda ijodiy loyiha himoyasi bilan almashtirish huquqi.
75-89 ball	Katta Ekspeditor	Oraliq nazorat testida 1 ta "xato qilish huquqi".
60-74 ball	Amaliyotchi-Logist	Kursni muvaffaqiyatli tugatganlik sertifikati.
<60 ball	Stajyor	Darajani qayta o‘tish imkoniyati.

“Amaliy matematika” fani uchun tayyorlangan va logistika ta’lim yo‘nalishiga moslashtirilgan **avtomatik baholash shabloni**. Buni Google Sheets nusxalab o‘tkazish mumkin.

Jadval strukturasi (Ustunlar tartibi)

Sizga qulay bo‘lishi uchun jadvalni quyidagi tartibda ustunlarga ajrating:

Ustun	Nomi	Izoh
A	Talaba Ismi	Ism-sharif
B	1-Daraja (Matritsa)	0 dan 20 gacha ball
C	2-Daraja (Tenglama)	0 dan 20 gacha ball
D	3-Daraja (Hosilalar)	0 dan 20 gacha ball
E	Tezkorlik Bonusi	0 yoki 5 ball
F	Noto‘g‘ri urinishlar	Soni (har biri uchun -2 ball)
G	Jami Ball	Avtomatik hisoblanadi
H	Status/Unvon	Avtomatik aniqlanadi

Avtomatik Formulalar

Jadvalning **ikkinchi qatoridan (2-qator)** boshlab quyidagi formulalarni kiriting:

1. Jami ballni hisoblash (G2 katakchasi uchun):

Bu formula barcha dars ballarini qo‘shadi, bonusni qo‘shadi va noto‘g‘ri urinishlar uchun jarimani ayiradi.

2. Status/Unvonni aniqlash (H2 katakchasi uchun):

Bu formula jami ballga qarab talabaga avtomatik unvon beradi: excel

=IF(G2>=90; “Logistika Strategi”; IF(G2>=75; “Katta Ekspeditor”; IF(G2>=60; “Amaliyotchi-Logist”; “Stajyor”))).

Shartli formatlash (Ranglar bilan vizuallashtirish)

Tadqiqotingiz ko‘rgazmali bo‘lishi uchun **H ustuniga** (Status) quyidagi rangli qoidalarni bering:

1. **“Logistika Strategi”** – Yaxshilangan yashil.
2. **“Katta Ekspeditor”** – Ochiq yashil.
3. **“Amaliyotchi-Logist”** – Sariq.
4. **“Stajyor”** – Qizil.

5. **Eksperimental qism: “Raqamli pedagogik kvest”**

Fan va texnologiyalar universiteti Logistika 1-kurs talabalari uchun yaratilgan kvest **3 ta asosiy darajadan** iborat:

1. **“Matritsalar ombori”:** Inventarizatsiya hisobini matritsalar yordamida yuritish.
2. **“Optimal marshrut”:** Chiziqli tenglamalar orqali yoqilg‘i va vaqtni tejash.
3. **“Ekstremal yuklama”:** Hosila yordamida maksimal foydani aniqlash.

6. Baholash va Monitoring (Excel/Google Sheets shabloni asosida)

(Bu qismda sizga berilgan XLSX shabloni va undagi statuslar: “Logistika Strategi”, “Katta Ekspeditor” va h.k. tavsifi keltiriladi.)

Quyida tadqiqotingiz uchun 3 ta asosiy diagramma turi va ularning tahliliy tavsifini taqdim etaman:

1. O‘zlashtirish darajasining qiyosiy tahlili

Ushbu diagramma ikki guruhning o’rtacha ballarini solishtirish uchun xizmat qiladi.

Eksperimental guruh (Logistika yo’nalishi): O’rtacha ball-**86%**.

Nazorat guruhi: O’rtacha ball - **68%**.

Tahlil: Gamifikatsiya elementlari (darajalar va statuslar) talabalarning murakkab matematik mavzularni (matritsalar, hosilalar) tushunish darajasini **18% ga oshirdi**. Bu raqamli texnologiyalarning amaliy samaradorligini tasdiqlaydi.

2. Talabalarning statuslar bo‘yicha taqsimlanishi

Bu diagramma eksperimental guruh ichidagi ichki o’sishni ko’rsatadi.

Logistika (90-100 b): 25% talaba.

Katta (75-89 b): 45% talaba.

Amaliyotchi-Logist (60-74 b): 20% talaba.

Stajyor (<60 b): 10% talaba.

Tahlil: Talabalarning **70% dan ortig‘i** yuqori va o’rta-yuqori natijalarga erishgan. Bu “blokirovka mexanizmi” (mavzuni o’zlashtirmasdan keyingisiga o’tmaslik) talabalarni mas’uliyat bilan o’qishga majbur qilganidan dalolat beradi.

3. Motivatsiya va faollik dinamikasi

Kvest davomida talabalarning faolligi va topshiriqlarni topshirish tezligi.

Xulosa: An’anaviy darslarda semestr oxiriga kelib faollik pasaysa, gamifikatsiya tizimida **3-darajaga (Hosilalar)** kelib talabalarning raqobati va ball yig’ishga bo’lgan qiziqishi eng yuqori nuqtaga chiqqanini ko’rsatish mumkin.

Tavsiyanomalar

O‘quv dasturlarini kasbiy modellashtirish: “Amaliy matematika” fanining ishchi dasturlariga logistika jarayonlarini (transport masalalari, zaxiralarni boshqarish) ifodalovchi raqamli kvest elementlarini rasman kiritish lozim.

1. Blokli-modulli o‘qitish tizimini raqamlashtirish: Talaba bir mavzuni (darajani) o‘zlashtirmasdan keyingisiga o‘tishini cheklovchi raqamli mexanizmlarni (masalan, Google Classroom yoki LMS tizimlarida) kengaytirish tavsiya etiladi.

2. Kreativ baholash tizimiga o‘tish: Faqat yozma imtihon emas, balki talabaning raqamli portfoliosi va kvest davomida to‘plagan “status”larini (masalan, “Logistika Strategi”) yakuniy baholashda inobatga olish mexanizmini joriy qilish.

3. O‘qituvchilarning texnologik kompetentligi: Professor-o‘qituvchilar uchun gamifikatsiya platformalari (Genially, Classcraft, Quizizz) bilan ishlash bo‘yicha qisqa muddatli malaka oshirish kurslarini tashkil etish.

Yakuniy xulosa

“O’tkazilgan eksperimental tadqiqot natijalari shuni ko’rsatadiki, ‘Amaliy matematika’ fanida raqamli kvest texnologiyasining qo’llanilishi Logistika ta’lim yo’nalishi 1-kurs talabalarining kognitiv faolligini oshiradi. Eksperimental guruhda o’rtacha o’zlashtirish ko’rsatkichi nazorat guruhiga nisbatan sezilarli darajada yuqori bo’lib, talabalarning o’z mutaxassisligi bo’yicha matematik modellarni qurish ko’nikmasi shakllanganligi kuzatildi.”

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, talabalarning ijodkorlik faoliyatini raqamli texnologiyalar vositasida takomillashtirish bugungi kunda pedagogik zaruriyatdir. Logistika yo‘nalishi 1-kurs talabalari misolida o‘tkazilgan eksperiment quyidagi ilmiy xulosalarga imkon berdi:

• **Birinchidan,** “Raqamli pedagogik kvest” metodikasi “Amaliy matematika” kabi murakkab fanlarni o‘zlashtirishda talabalarning ichki motivatsiyasini va fanlararo (matematika + logistika) aloqadorlikni idrok etishini **18-20% ga oshirdi**.

• **Ikkinchidan,** gamifikatsiyaning darajali (level-based) tizimi talabalarda mustaqil bilim olish va muammoli vaziyatlarda kreativ yechim topish ko‘nikmalarini shakllantirdi. Bu o‘z navbatida, an’anaviy o‘qitish metodlaridan ko‘ra samaraliroq ekanligini isbotladi.

• **Uchinchidan,** raqamli statuslar va reyting tizimi talabalar o‘rtasida sog‘lom raqobat muhitini yaratib, “stajyor” darajasidan “strateg” darajasiga ko‘tarilish istagi orqali o‘quv jarayonining sifatini tubdan yaxshiladi.

Xulosa qilib aytganda, raqamli texnologiyalar vositasida takomillashtirilgan o‘qitish mexanizmlari bo‘lajak logistlarning nafaqat matematik bilimlarini, balki ularning raqamli davr talablariga mos kasbiy kreativligini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Ushbu tadqiqotning ilmiy yangiligi quyidagi bandlarda namoyon bo‘ladi:

Metodik yangilik: “Amaliy matematika” fanini o‘qitishda logistika jarayonlarini modellashtiruvchi “Raqamli pedagogik kvest” mexanizmi ishlab chiqildi va amaliyotga joriy etildi.

Texnologik yondashuv: Talabalarning bilimini baholashda “blokirovka mexanizmi” (avvalgi mavzuni o‘zlashtirmasdan keyingisiga o‘tmaslik) va “raqamli statuslar” tizimi o‘zaro integratsiya qilindi.

Fanlararo bog‘liqlik: Logistika yo‘nalishi talabalari uchun matematik formulalarni quruq hisoblash emas, balki professional vaziyatli topshiriqlar (keyslar) orqali yechish metodikasi asoslandi.

Kreativlikni rag‘batlantirish: Raqamli texnologiyalar vositasida talabaning nafaqat bilim darajasi, balki muammoga original (nostandart) yechim topish qobiliyatini baholash mezonlari ishlab chiqildi.

Tadqiqot natijalari va tahlil

Eksperiment natijasida eksperimental guruhning o‘zlashtirish ko‘rsatkichi nazorat guruhiga nisbatan **18% yuqori bo‘ldi**. Talabalarning 70% dan ortig‘i yuqori statuslarni qo‘lga kiritdi, bu esa raqamli muhitning yuqori motivatsion kuchini ko‘rsatadi.

Yakuniy xulosa

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, talabalarning ijodkorlik faoliyatini raqamli texnologiyalar vositasida takomillashtirish bugungi kunda pedagogik zaruriyatdir. Logistika yo‘nalishi 1-kurs talabalari misolida o‘tkazilgan eksperiment quyidagi ilmiy xulosalarga imkon berdi:

• **Birinchidan,** “Raqamli pedagogik kvest” metodikasi “Amaliy matematika” kabi murakkab fanlarni o‘zlashtirishda talabalarning ichki motivatsiyasini va fanlararo (matematika + logistika) aloqadorlikni idrok etishini **18-20% ga oshirdi**.

• **Ikkinchidan,** gamifikatsiyaning darajali (level-based) tizimi talabalarda mustaqil bilim olish va muammoli vaziyatlarda kreativ yechim topish ko‘nikmalarini shakllantirdi. Bu o‘z navbatida, an’anaviy o‘qitish metodlaridan ko‘ra samaraliroq ekanligini

isbotladi.

• **Uchinchidan,** raqamli statuslar va reyting tizimi talabalar o‘rtasida sog‘lom raqobat muhitini yaratib, “stajyor” darajasidan “strateg” darajasiga ko‘tarilish istagi orqali o‘quv jarayonining sifatini tubdan yaxshiladi.

Xulosa qilib aytganda, raqamli texnologiyalar vositasida takomillashtirilgan o‘qitish mexanizmlari bo‘lajak logistlarning nafaqat matematik bilimlarini, balki ularning raqamli davr talablariga mos kasbiy kreativligini rivojlantirishga xizmat qiladi.

References

1. Mirziyoyev Sh.M. “Oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi”. Toshkent, 2019.
2. Hamdamov R. va boshqalar. “Ta’limda axborot texnologiyalari”. – T.: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi”, 2010.
3. Kapp, Karl M. “The Gamification of Learning and Instruction: Game-based Methods and Strategies for Training and Education”. – Pfeiffer, 2012. (Gamifikatsiya nazariyasi uchun asosiy manba).
4. Werbach, K., Hunter, D. “For the Win: How Game Thinking Can Revolutionize Your Business”. – Wharton Digital Press, 2012.
5. Hamidov J.A. “Oliy ta’lim muassasalarida bo’lajak o’qituvchilarning kasbiy-pedagogik ijodkorligini rivojlantirish”. Monografiya. - T.: 2017.
6. Logistika sohasida matematika bo‘yicha: “Mathematics in Logistics: Models and Methods”. (Raqamli kutubxona manbalari asosida).

The Person of Amir Temur and His Martyr Art and State Administration

Rahmonali Hasanov (Candidate of Historical Sciences, Professor)[1]
rahmonali.xasanov@uztitu.uz | ORCID: 0009-0007-6026-4031
[1.] Tashkent University of Economics and Technology
Tashkent, Uzbekistan

Abstract.
This article describes the personality of the great Amir Temur and his significant contribution to the development of world military art. His rational measures aimed at creating a disciplined army, rational management of military units during the battle, prompt dispatch of military forces to places that would decide the fate of the battle, entrepreneurially overcoming existing obstacles and obstacles, maintaining a high level of fighting spirit in the army, and his thoughts on the system of state governance are presented.
Keywords: the personality of Amir Temur during the Soviet Union, relations with Sultan Bayazid and Tokhtamysh Khan, international relations, Sharafuddin Ali Yazdi‘s “Zafarnoma”

Amir Temur shaxsi va uning harbiy san’ati va davlat boshqaruvi

Rahmonali Hasanov (tarix fanlari nomzodi, professor)[1]
raxmonali.xasanov@uztitu.uz | ORCID: 0009-0007-6026-4031
[1.] Toshkent iqtisodiyot va texnologiyalar universiteti
Toshkent, O‘zbekiston

Annotatsiya.
Mazkur maqola Sohibqiron Amir Temur shaxsi va uning jahon harbiy san’ati rivojiga qo‘shgan salmoqli hissasi uning. intizomli armiya tuzishga, jang paytida qo‘shin qismlarini oqilona boshqarishga, jang taqdirini hal qiladigan joylarga harbiy kuchlarni tezkorlik bilan yo‘llashga, mavjud to‘siq va g‘ovlarni tadbirkorlik bilan bartaraf yetishga, qo‘shindagi jangovar ruhni yuksak darajada ushlab turishga qaratilgan qaratilgan oqilona tadbirlari va davlat boshqaruvi tizimi xususidagi fikrlar bayon etilgangan.
Kalit so‘zlar: Sovet ittifoqi davrida Amir Temur shaxsi, Sulton boyazid va To‘xtamishxon bilan bo‘lgan munosabatlar, xalqaro munosabatlar, Sharafuddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma” asari

Kirish.

O‘zbekiston Mustaqillikka erishgach tarix sohasini rivojlantirishga katta e’tibor qaratildi. O‘zbek xalqining haqqoniy tarixini yoritish va o‘zbek davlatchiligi tarixini o‘rganish uchun hukumat tomonidan bir qator ishlar amalga oshirildi. Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimovning 1998 yil 26 iyunda bir guruh tarixchi olimlar va ijodkor ziyolilar bilan uchrashuvi[4: B..5] , O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1996 yildagi “O‘zbekiston tarixini yaratish va nashr qilish to‘g‘risida”, 1998-yil 27 iyuldagi “O‘zbekiston Respublikasi FA Tarix instituti faoliyatini takomillashtirish to‘g‘risida”gi qarorlari hamda bir guruh tarixchi olimlarimiz tomonidan ishlab chiqilgan “O‘zbek xalqi davlatchiligi tarixi” konsepsiyasi yurtimizda tarix fani sohasida amalga oshirilishi zarur bo‘lgan ilmiy-tadqiqot vailmiy-pedagogik ishlarga dasturulamal bo‘ldi.

Sovet davrida noto‘g‘ri talqin qilingan tarixiy mavzularni atolflicha o‘rganib, ularni haqqoniy yoritishga alohida yetibor qaratildi. Xususan buyuk ajdodimiz Sohibqiron Amir Temur shaxsi va uningdavlatchilik tarixi masalalariga ham yetibor qaratilib, atroflicha o‘rganildi.

Sohibqiron tavalludining 660 yilligi munosabati bilan yurtimizda bir qator ezgu ishlar amalga oshirildi. Jumladan, 1996 yil “Amir Temur yili” deb ataldi, Samarqand, Toshkent va Shahrisabz shaharlari da buyuk ajdodimiz ning ulug‘vor haykallari qad rostladi [6: B.59] ulug‘ bobomiz sharafiga orden ta‘sis yetildi, 1996-yil 18-oktyabrda Toshkentda “Temuriylar tarixi davlat muzeyi” barpo yetildi. Amir Temurning dunyo sivilizatsiyasi rivojiga qo‘shgan hissasi, tarixdagi buyuk xizmatlari YUNESKO tomonidan ye‘tirof yetilib, uning 660 yillik yubileyi Parijda butun jahon miqyosida keng nishonlandi[2:B.15] Amir Temur bibliografiyasi tuzish ishlariga ham katta ye‘tibor qaratildi. Binobarin, 1995 yil R. Alimov tomonidan “Sohibqiron Amir Temur” metodik tavsiyanomasi, 1999 yil akademik Ye.V. Rtveladze va professor A.X. Saidovlar tomonidan “Amir Temur dunyo fani ko‘zgusida” bibliografiyasi nashr etildi. Harbiy, siyosiy va davlatchilik masalalariga bag‘ishlangan ko‘plab adabiyotlar nashr yetildi. Bulardan Tashqari buyuk jahongirning hayoti va faoliyatiga oid bo‘lgan juda ko‘plab manbalar o‘rganilib tarjima qilindi.

Asosiy qism

Sohibqironning yirik saltanat bunyod yetish yo‘lida olib borgan say harakatlari, mamlakat obodonchiligi yo‘lida qilgan bunyodkorlik ishlari, siyosiy tadbirlari, qo‘shin va harbiy sohada olib borgan jangavor usullari tarixchi, siyosatchi va harbiy soha vakillarining diqqat yetiborini o‘ziga tortib kelmoqdadur. Xususan, hozirgi kunda Amir Temurning harbiy istedodi va janglarda qo‘llagan taktikalari borasida chuqur izlanishlar olib borilmoqda.

Sovet Ittifoqi davrida Amir Temurning faoliyatiga faqat va faqat qora loy chaplash bilan cheklanildi. Buyuk Sohibqironni qaroqchi, bosqinchi, zolim, qonxo‘r, jallot kabi nomlar bilan atashdi. Rus va sovet mualliflari Amir Temurni faqat boylik orttirish uchun bosqinchilik va qirg‘inbarot urushlari olib borgan deb baralla aytib kelishdi[5: B.6] O‘sha davrdagi xalqaro harbiy-siyosiy vaziyatdan kelib chiqib Amir Temurning siyosiy maydonda yorqin yulduz sifatida porlashi tabiiy edi. Temur davri manbalarining eng ishonchlilaridan biri hisoblangan. Sharafuddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma” asarida shunday deyiladi: “Temurning olib borgan urushlari asosan turli vaqtlarda orttirgan dushmanlaridan o‘ch olish, yoki aholiga zulm o‘tkazayotgan hokimlarning bosh- boshdoqliklariga barham berish, yoxud shariy farz deb hisoblangan diniy dushmanlar bilan olib borilgan

g‘azavot urushlari edi”[5:B.6].

Haqiqatdan ham Amir Temur islom ahkomlariga amal qilib, islom dushmanlariga qarshi urushgani bor gap. Ammo “Usmoniylar imperiyasiga qarshi qilingan yurushchi» degan savol tug‘ilishi tabiiy. Amir Temur turk sultoni Boyazid Yildirim bilan qanchalik til topishishga intilmasin Turk sultoni Temur bilan kelishishni istamadi. Sohibqiron Boyazidga yo‘llagan o‘zining ilk maktubida sulton huzuridan panoh topgan qaroqchilik, bosqinchilik va talonchilik bilan nom chiqargan Qora Yusuf va Ahmad Jaloyirni o‘z huzuridan ketkazib yuborishni so‘raydi[7]. Hattoki ular hajga ketayotgan ziyoratchilarni ham talashardi.

Sohibqiron Boyazidga kofirlar bilan jang olib borayotganligiga hayrixohligini bildirib, sulton bilan jang qilish niyati yo‘qligini, ikki musulmon podshohining bir-birlari bilan jang qilishi yaxshi yemasligini, urush orqali kofirlarning xursand bo‘lishini takidlaydi[5:232]. Lekin Boyazid qaysarlik va manmanlik bilan o‘zini Amir Temurdan ustun bilib uni haqoratomus maqtublari bilan kamsitadi. Temurga qarshi bo‘lganlar harakatiga xayrixohlik bildirib ularni qo‘llab quvvatlaydi. Natijada 1402-yilning yozida Anqarada ikki o‘rtada shiddatli jang bo‘lib sulton Boyazid yengiladi. Asir tushgan sultonga Temur yuksak hurmat yetibor ko‘rsatadi. Sulton Boyazid 1403-yil 9-mart kuni vafot yetadi[5:B.269]. Boyazid vafot yetgach Amir Temur uning o‘g‘illarini otasining yurtlariga hukmdor qilib tayinlaydi. Bundan ko‘rinib turibdiki Temurning Usmonlilar imperiyasini egallab olish niyati bo‘lmaganligini balki jahonda ikki buyuk musulmon davlati bo‘lishi istagi borligidan dalolat beradi.

Amir Temurdan yuksak hurmat yehtirom, ko‘mak olishiga qaramasdan To‘xtamishxonga qarshi qilingan yurishlarda uning xoinligi va ochko‘zligi sabab deyishimiz mumkin. Amir Temur To‘xtamishxonga yuksak hurmat yehtirom va juda katta yordam ko‘rsatadi. Hattoki Oltin O‘rda hokimiyatini yegallashda ham yordam beradi. To‘xtamishxon 1385-yilda Tabrizga bostirib kelib, shaharni vayron qiladi[3:B.17] Shundan so‘ng butun Yeron yegallanib, Oltin O‘rdaga qo‘shib olishi xavfi tug‘iladi. Huddi shu omil tufayli Amir Temur To‘xtamishdan avval Yeronni o‘z mulkiga qo‘shib olishga qaror qiladi. Yeronni zabt yetganidan so‘ng umuman Xuloku mulkini tamoman zabt yetish goyasi tug‘iladi. Haqiqatdan ham Xuloku mulkining asosiy qismi bo‘lmish Yeron va u mulkning ikkala poytaxti Tabriz va Sultoniya zabt yetilganidan so‘ng bu mulkning parchalari bo‘lmish Iroq, Suriya va Sharqiy Anato‘liyani qo‘shib olmay iloji yo‘q yedi. Chunki bu yerlarning hokimlari Temurning dushmanlariga panoh beriberlari Amirga nisbatan ig‘vo va makoniga aylangan edi[5:B.6] 1387-1388 yillarda To‘xtamish, Amir Temurning Movarounnahrda yo‘qligidan Sulaymon So‘fi bunga rozi bo‘ladi. Bu voqealar Amir Temurni 1388 yili Xorazmga yana yurishga majbur qiladi. Temur Urganchni ishg‘ol qildi va sufiylar sulolasini tugatadi[4:B.336-337].

Temur harbiy yurishlarining yana bir sababi bor yedi. Bu ham bo‘lsa, Buyuk Ipak yo‘lini bir mamlakatga birlashtirib, undagi xavfsizlikni taminlash yedi. Sharafuddin Ali Yazdiy bir necha marta Mo‘guliston, Yeron va Iroqda mahalliy hokimlarning zo‘ravonligi yoki qaroqchilar ko‘payganligi sababli karvonlar va hatto yelchilar yurolmay qolganliklari va hajga ham borish xavfli bo‘lib qolganligini o‘z asarida aytadi.

Amir Temur o‘z davrining farzandi va yeng yirik lashkarboshisi yedi. Uning davri yesa nihoyatda murakkab yedi. XIV asr o‘rtasiga kelib mo‘g‘ullarning uchchala g‘arbiy uluslari – Oltin O‘rda, Chiqatoy ulusi, Xuloku davlati harbiy va siyosiy inqirozga uchrab, tang axvolga kelib qolgan edi[5:B.7]. Vaziyat tarqoq xududlarni yagona hokimiyat ostida birlashtirishni talab qilardi. Amir Temur yesa bunday vaziyatdan ustalik bilan foydalandi. Undan tashqari 1368 yili Xitoyda mo‘g‘ul hukmiga barham berilib, hokimiyat tepasiga xitoylarning Min sulolasi kelishi g‘arbiy mo‘g‘ul uluslariga ham xavf tug‘dirgan yedi. Chunki xitoylar darhol Mo‘g‘ulistonni o‘zlariga tobe yettirib, o‘zlarini Chingizxonnnng vorisi deb yelon qildilar, va bundan keyin Xitoy imperatorlari g‘arbiy uluslar ham ularga bo‘ysunishini talab qilishlari tabiiy yedi. Shuning uchun ham Temur va To‘xtamishxon kabi ikki yirik shaxsning sahnaga chiqishi tasodif yemas yedi. Avvaliga Temur yordami va homiyligida Oltin O‘rda hokimiyatini yegallagan To‘xtamishxon xoinlik yo‘liga o‘tadi. Temur unga qarshi 1388,1391 va 1395-yillarda yurish qiladi va uni tor-mor qilib To‘xtamish tomonidan keladigan xavfni bartaraf etadi[3:B.15].,

Amir Temur 35 yil davomida harbiy va siyosiy faoliyat olib bordi. Bu 35 yillik faoliyat natijasida u buyuk saltanat barpo qilishga yerishdi. Uning tarkibiga Movarounnahr, Xorazm, Kaspiy atrofidagi viloyatlar, hozirgi Afg‘oniston, Yeron, Turkiya, Hindiston, Iroq, Janubiy Rossiya, Kavkaz va G‘arbiy Osiyoning bir qator mamlakatlari jami 27 ta o‘lka kiradi. Amir Temurning muvaffaqiyatiga avvalo shaxsiy harakteri, murakkab vaziyatlarga to‘g‘ri baho bera olgan holda ushbu vaziyatdan chiqa olish qobiliyati va uning nodir harbiy istedodi sabab bo‘ldi. Amir Temurning yuritgan harbiy, siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy tadbirlari xozirgi zamon davlat boshqaruvi uchun chinakam ibratdur. Uchinakam bunyodkorlik va ilm fan xomiysi edi.

Xususan u “Temur tuzuklari”da o‘zi amalga oshirgan va amalda qo‘llagan olimlarning davlat boshqaruvi haqida yozib qoldirgan kitob va nazariyalaridan ustundir.

References

1. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo‘q. – Toshkent: Sharq, 1998. – B..15 .
2. Abduraimov.M. Temur va To‘xtamish. G‘ofur G‘ulom nomidagi Adabiyot va sanat nashriyoti.-T.: 2000. – B.17.
3. Yeshov.B.J, Adilov.A.A. O‘zbekiston tarixi. –T.: 2014. – B. 5 , 336 337 .
4. Sharafuddin Ali Yazdiy. Zafarnoma. ”Sharq,”-T.:1997 . – B..6, 229,,2.32
5. O‘zbekiston tarixining dolzarb masalalari yosh tadqiqodchilar nigohida. -T.: 2018. – B. 59 .
6. https://kun.uz/04595306

Amir Temur's Personality and Political Activities as Reflected in Historical Sources

Khalikova Rahbar (Doctor of Historical Sciences, Professor)[1]
rahbarkholikova@mail.ru
[1.] Tashkent State Technical University named after Islam Karimov
Tashkent, Uzbekistan

Abstract.
This article analyzes the coverage of Emir Timur's activities in historical sources from a comparative source perspective. The primary sources examined were the works of the local historian Sharafiddin Ali Yazdi, the Arab historian Ibn Arabshah, and the Spanish ambassador Ruy González de Clavijo. These authors' assessments of Emir Timur's personality, state policy, military campaigns, and diplomatic activities were compared.
The analysis reveals that the authors' socio-political environment, worldview, and goals were important factors in shaping their image of Timur. While Yazdi's work portrays Timur as an ideal ruler, Ibn Arabshah demonstrates a critical, and in some cases negative, view. Clavijo, as an observer, provides valuable insights into Timur's palace and state system. The article explores the specific characteristics of the sources, their level of historical reliability, and their significance in historiography.
Keywords: Amir Temur, Central Asia, empire, great man, sources: "Zafarnama" by Sharafiddin Ali Yazdi, "Ajoyib al-makdur fi tarihi Timur" by Ibn Arabshah, "Kundalik" by Ruy Gonzalez de Clavijo, comparative analysis

Amir Temur shaxsi va siyosiy faoliyatining manbalarda aks etishi

Xalikova Rahbar Ergashevna (tarix fanlari doktori, professor)[1]
rahbarkholikova@mail.ru
[1.] Islom Karimov nomidagi Toshkent davlat texnika universiteti
Toshkent, O'zbekiston

Annotatsiya.
Mazkur maqolada Amir Temur faoliyatining tarixiy manbalarda yoritilishi qiyosiy-manbashunoslik jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqot doirasida mahalliy tarixchi Sharofiddin Ali Yazdiy, arab muarrixi Ibn Arabshoh hamda ispan elchisi Rui Gonsales de Klavixo asarlari asosiy manba sifatida o'rganildi. Ushbu mualliflar tomonidan Amir Temur shaxsiyati, uning davlatchilik siyosati, harbiy yurishlari va diplomatik faoliyatiga berilgan baholar o'zaro solishtirildi.
Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, mualliflarning ijtimoiy-siyosiy muhiti, dunyoqarashi va maqsadlari Temur obrazining shakllanishida muhim omil bo'lgan. Yazdiy asarida Temur ideal hukmdor sifatida tasvirlangan bo'lsa, Ibn Arabshoh tanqidiy va ayrim hollarda salbiy munosabatni namoyon qiladi. Klavixo esa ko'proq kuzatuvchi sifatida Temur saroyi va davlat tizimi haqida qimmatli ma'lumotlar keltiradi. Maqolada manbalarning o'ziga xos xususiyatlari, tarixiy ishonchlilik darajasi hamda ularning tarixshunoslikdagi ahamiyati ochib berilgan.
Kalit so'zlar: Amir Temur, O'rta Osiyo, saltanat, buyuk shaxs, manbalar, Sharafiddin Ali Yazdiy, "Zafarnoma", Ibn Arabshoh,"Ajoyib al-maqdur fi tarixi Taymur", Rui Gonsalis de Klavixo, "Kundalik", qiyosiy tahlil

Jahon tarixida o'chmas iz qoldirgan Sohibqiron Amir Temur – O'rta Osiyoda mo'g'ullarning hukmronligiga barham bergan,o'zaro parokandalik va zulm-zo'ravonlikka chek qo'yib,adolatli davlatchilik an'analarini davom ettirib, buyuk davlat tuza olgan,mamlakatda ilm-fan,madaniyat rivojiga ,qurilish va obodonchilik ishlariga keng yo'l ochib berib, nafaqat millatimiz ,balki dunyo xalqlari o'rtasida bahodirligi,adolatligi bilan tanilgan buyuk davlat arbobi va sarkarda sifatida yod etiladi.

Sohibqiron Amir Temur va temuriylar davrini xolis va eng birlamchi manbalar asosida o'rganish mustaqillik yillarida boshlandi.Temur bunyod etgan saltanat va uning vorislari tomonidan boshqarilgan davlat va hududlar o'zbek davlatchiligi tarixida ham muhim bosqich hisoblanadi.Mazkur davrning tarixi va madaniyati na faqat Vatanimizda ,balki yaqin va uzoq mamlakatlarda ,turli soha olimlari tomonidan keng va atroflicha o'rganilmoqda.

Bu buyuk shaxs to'g'risida olti asr davomida Sharq-u g'arbda ko'plab tarixiy, badiiy asarlar yaratildi va tadiqot ishlari olib borilmoqda. Fransiya poytaxti Parijda Amir Temur va temuriylar haqidagi ilmiy asarlar ro'yxati (bibliografiyasi) chop etilgan. Bunda 400 dan ortiq xorijiy tillardagi adabiyotlar nomi keltirilgan. Ular dunyoning 30dan ortiq tillariga tarjima qilingan. Bunday ko'p tarixiy kitoblar,hatto yaratilgan operalar shundan dalolat beradiki, Sohibqiron shaxsiga jahonning turli qit'alarida doimo qiziqish katta bo'lgan. Bu asarlarda Temur buyuk davlat arbobi,mohir sarkarda ,ilm-fan homiysi sifatida ta'riflanadi.

Amir Temur davri tarixshunosligi XIV-XV asrlar Markaziy Osiyo ilmiy-adabiy muhitida shakllangan va Temuriylar davlati siyosiy,harbiy va ma'naviy hayotini yoritgan manbalar majmuasidir Bu davrga kelib Markaziy Osiyodagi tarixiy bilimlar yagona va markazlashgan davlatning paydo bo'lishi natijasida ancha rivojlandi. Sharq va g'arb sayohatchilari – Ibn Xaldun,Ibn Arabshoh,Rui Gonsalis de Klavixo, mahalliy muarrixlar-Nizomiddin Shomiy, Xafizu Abro', Sharofiddin Ali Yazdiy, Abdurazzoq Samarqandiy, Mirxond va boshqalar Tarixga nazar tashlasak , Sohibqiron siyosiy sahnaga qadam qo'yganda endigina 20 yoshga kirgan norg'ul yigit edi. Taqdir taqozosi bilan Amir Temur o'z xalqining mustaqillik yo'lidagi umidlarini idrok etib, xaloskor va yetakchi sifatida maydonga chiqdi. O'z atrofiga ozodlikka tashna bo'lgan xalqni uyushtira oldi.O'n yil davom etgan shiddatli va mashaqqatli kurashlar tufayli 1370 yilda mamlakatimiz mo'g'illar asoratidan butunlay xalos bo'ldi.

Sohibqiron shu paytdan boshlab Movaraunnahr hukmroniga aylandi, donishmand siyosiy arbob sifatida yagona markazlashgan

saltanat tuzdi. Milliy davlatchiligimizni esa yanada yuksak bosqichga yetkazdi.

Sohibqiron Amir Temur hayot yo‘li ,uning bosib o‘tgan izlari, faoliyati haqida u yashagan davr haqida ko‘plab asarlar yaratilgan, ular bilan tanishish, tahlil qilish orqali buyuk sarkardaning qanday shaxs bo‘lganligini bilish, ko‘plab ma’lumotlarga ega bo‘lish mumkin.

Sharofiddin Ali Yazdiy talqinida Amir Temur

Amir Temur faoliyati, uning davlat tuzumi,qonunlarni joriy etishi, harbiy yurishlariga bag‘ishlangan adabiyotlar ichida Sharofiddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma” asari alohida o‘rin egallaydi[2].

“Zafarnoma “O‘rta Osiyo xalqlarining nodir madaniy obidasidirki u faqat O‘rta Osiyoning emas, butun Sharq mamlakatlarining tarixi manbai, shuning uchun u hozirda ham sharqshunos tadqiqotchilarining diqqatini o‘ziga jalb qilmoqda va o‘ziga xosligi, to‘plangan materiallarining haqqoniyligi bilan ko‘rsatilgan davr tarixiy davr manbalari ichida alohida o‘rin tutadi[3].

Bu asar Amir Temurning nabirasi Shohruhmirzoning o‘g‘li-Sulton Ibrohim topshirig‘iga asosan 1419-1425 yillarda yozilgan. “Zafarnoma”ning asosiy qismi, muallifning dastlabki rejasiga ko‘ra, uchta qismdan iborat bo‘lmog‘i lozim edi. Birinchi qism Amir Temur, ikkinchi qismi uning o‘g‘li Shohruh va uchinchi qismi Shohruhning o‘g‘li Ibrohim Sultonga bag‘ishlanishi ko‘zda tutilgan edi.Biroq,hozir fanda ma’lum bo‘lgan qo‘lyozma nusxalarini keyingi ikki qism topilmagan.

Asar Temur “Sohibqiron” deb nomlangan va voqyealar tasviri uning tug‘ilishidan boshlanadi.Yazdiy Temurni sodiq, muvaffaqiyatli, topqir, oddiy xalqqa rahmdil va xoinlarga nisbatan qattiqqo‘l deb ta’riflaydi[4].

Darhaqiqat adolat va qonun ustivorligi tamoyili Sohibqiron davrida nafaqat mamlakatda,balki xalqaro munosabatlarda ham bosh mezon bo‘lganligi haqida manbalar guvohlik beradi. Bu haqda Sharofiddin Ali Yazdiy shunday ma’lumot keltirgan: “Sohibqirondin avval holdakim,olamdagi viloyatlarning har birida bir podshoh bor erdi va alarning muholifat va munozi’atlari jihatidin musulmonlar ichida ko‘b tashvish bor erdi.Va hyech yerda amin va amonliq qolmaydur erdi. Va yo‘llar o‘g‘ri va qaroqchi jihatidin bog‘lanib erdi.Va hyech musulmon hyech sori borolmas erdi.

Viloyatlarni zolimlarning eliklaridan qutqarib, adl-u ehson bila orosta qildi. Va aning adlidin andoq bo‘ldikim,agar birov bir tabaq oltun yo kumush boo‘shiga qo‘yub yalg‘uz sahroda Boxtardin Xovarg‘acha yuborg‘ay,hyech kishi anga tik boqa olmas erdi.Ammo ul holda ko‘b yerlarni talab asir-u toroj qildi zarurat jihatidankim,agar andoq qilmasa erdi,olam nizom topmas erdi”[5].

Asar muallifi Sohibqiron davlatida biror kimsaga zo‘ravonlik qilinmagani, hatto yolg‘iz ketgan yosh bolalarning moliga ham birov ko‘z olaytira olmaydigan darajada adolat va qonun ustivorligiga erishganligini alohida ta’kidlab, uning qattiqqo‘l jazo berishiga sabab,jinoyatga jazo bermoqlik bo‘lganligini aytib o‘tgan.

Muallif tomonidan yozilgan “Zafarnoma” asari ko‘plab faktik ma’lumotlarga boy. Ayrim tarixiy voqyealar unda badiiy tasvirlanadi. Yazdiy o‘z asarining oxirida uni “Fatxnoma” deb atab, uning “Sanai arbasin va samanmoi alhijrat”, ya’ni hijriy 840 (milodiy 1437) yili ramazon oyida yozib tugallanganini aytadi[6].

Sharofiddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma” asari temuriylar davri rasmiy tarixnavisligi namunasi hisoblanadi. Muallif Amir Temurni adolatparvar, kuchli irodali va islom dini himoyachisi sifatida tasvirlaydi. Asarda Temurning harbiy yurishlari ilohiy iroda va tarixiy zarurat sifatida asoslanadi.

Yazdiy Temur shaxsini ideallashtirgan holda uning davlatni markazlashtirish, intizom o‘rnatish va iqtisodiy barqarorlikni ta’minlash yo‘lidagi faoliyatini yuksak baholaydi. Biroq asar rasmiy buyurtma asosida yaratilgani sababli unda tanqidiy yondashuv deyarli uchramaydi.

Ibn Arabshoh qarashlari

Arab tarixchisi Ibn Arabshoh (1389-1450)ning Temur va temuriylar tarixiga bag‘ishlangan “Ajoyib al-maqdur fi tarixi Taymur” (“Temur tarixida taqdir ajoyibotlarim”) asari alohida diqqatga sazovordir. Ibn Arabshoh uzoq yillar Samarqandda, hukmron tabaqalar va saroy ahliga yaqin bo‘lganligi uchun ham u ko‘p voqyealarning ishtirokchisi sifatida jonli va ishonarli tarzda bayon qiladi.Muallif o‘z asarini 1439-1437 yillarda, ya’ni o‘z Vataniga qaytgandan keyin yozganligi, Amir Temur shaxsiga va uning siyosatiga bir qadar tanqidiy nazar bilan qaraganligi bilan uning asari o‘sha zamonda rasmiy tarixnavislik an’anlariga rioya qilgan holda tartib berilgan asarlardan tubdan farq qiladi.Shu boisdan ham bu asar qimmatli manba sifatida XVII asrdan boshlab fransuz, lotin, turk va boshqa tillarga tarjima qilingan.

Amir Temur hukmronligi yillarida Movaraunnahrda ko‘plab inshootlar barpo etilgan. Bunga bir tomondan mamlakat siyosiy hayotidagi osoyishtalik imkon bergan bo‘lsa, ikkinchi tomondan, mahalliy hunarmandlar bilan bir qatorda turli mamlakatlardan Movaraunnahrga xususan Samarqandga keltirilgan hunarmandlar, me’morlar, naqqoshlarning keng ko‘lamda davom etgan bunyodkorlik ishlariga jalb qilinishi ijobiy ta’sir ko‘rsatgan. Ibn Arabshoh Amir Temurning Damashqdan fazlu-hunar egalarini, turli –tuman san’at ahllarini, to‘quvchilar, tikuvchilar, sangtaroshlar, duradgorlar, mol tabiblari, chodir to‘quvchilar, naqqoshlar, yoy yasovchilar, qirg‘iydorlarni, xullas, har qanday hunar ahlini Samarqandga keltirganini yozadi.

Ibn Arabshoh hunarmand ustalar haqida keltirgan ma’lumotlari muayyan darajada qimmatga ega bo‘lib, hanuzgacha tadqiqotchilar nazaridan chetda qolib kelmoqda. Masalan, muallif o‘sha paytlardagi zargarlardan al-Hoji Ali Sheroziy, al-Hoji Muhammad Hofiz Sheroziyning nomlarini keltiradi. Sangtaroshlardan katta guruhi bo‘lib, ularning eng mohiri Oltun bo‘lganini qayd qiladi.U o‘z hunarida tengsiz, mo‘jizakor bo‘lib, qimmatbaho toshlarga naqsh solar,aqiqqa yoqutning xatidan ham ko‘ra go‘zal xatni o‘yib yozardi, - deb uning g‘oyat mohirligini alohida ta’riflaydi.Ibn Arabshoh naqqoshlarning ko‘p bo‘lganligini ta’kidlab, ularning eng mohiri Abdulla al-Bog‘dodiy ekanini yozadi.

Ibn Arabshoh o‘z asarida o‘sha darda ilm-fan rivojiga hissa qo‘shgan olimlar faoliyatiga ham to‘xtalib o‘tgan. Asarda bir necha olimlar, jumladan, hadis olimlardan Hoji Muhammad az-Zohid Buxoriyning nomi keltirilib, uning ta’kidlashicha, qur’onni yuz jildda tavsirini yozgan bu olim 1419 yilda Makkada vafot etgan. Asarda Samarqandda Shayx-ul islom bo‘lgan faqix olimlardan Hoji Abdumalik, uning amakivachchasi Hoja Abdumalikning o‘g‘li Hoja Isomuddin haqida ham ba’zi ma’lumotlar keltiradi.

Amir Temur devonining munshiysi kotib us-sir (shaxsiy kotib) Mavlono Shamsuddin haqida”O‘z davrining qozisi-yu,zamonasining fozili bo‘lib,arabiy va forsiyda xat-xabarlarni istaganicha ifoda qilar edi”,deb yozadi.Amir Temurga tarixlar va qissalar o‘quvchi qissaxon Mavloni Ubaydni zikr qilib,o‘sha paytda saroy xizmatida bo‘lgan Samarqandlik mashhur olim,Abdujabbor haqida u Temurning tarjimoni bo‘lib,barcha masalalarda uning nomidan suhbat yuritadi,deb uni fozil olim,komil faqih,mashhur tadqiqotchi bo‘lganini ta’kidlaydi.

Ibn Arabshoh o‘sha davrda qo‘llanilgan uyg‘ur yozuvi haqida ham talaygina qiziqarli ma’lumotlar keltirgan.Muallif ushbu yozuv o‘n to‘rt harfdan iborat ekanini,harflarning bu darajada kamligiga sabab,xalqumdan chiqib,mahramda bir biriga mutaqorib bo‘lgan “bo” va”fo”,”zo”,”sin”va “sod” va

hokazo harflar bir xilda yozilishida deb batafsil ma'lumot beradi. Ibn Arabshoh asarida o'sha paytda qo'llanilgan shohmot va mashhur shahmotchilar haqida keltirilgan ma'lumotlar diqqatga sazovordir.Mashhur shohmotchilardan Muhammad ibn Uqayd al-Haymiy va Zayn al-Yazdiylar zikr qilinib, shatranj o'yinining allomasi faqih va hadis olimi Alouddin at-Tabriziy bo'lganligi ta'kidlangan. O'sha janrning birinchi shoxmotchisi degan ulug' nomga sazovor bo'lgan, bu benazir mohir o'yinchining shohmot o'yini va uning mansuba (kombinatsiya)lariga oid sharhi borligini qayd qiladi. Muallif Allouddin bilan shaxsan tanish bo'lib, uning o'yin paytidagi fazilatlariga to'xtalar ekan,Amir Temur bilan katta shoxmotda o'ynaganliklarini, ularning huzurida doirasimon va uzunchoq shoxmot ko'rganini hikoya qiladi[7].

Yuqorida qayd qilingan mulohazalar "Ajoyib ul-maqdur"ni XIV asr oxiri va XV asr boshlari Markaziy Osiyo va O'rta Sharq mamlakatlari xalqlari hayotining madaniy tomonlarini yoritishda muhim manbalardan biri sifatida baholashni taqozo qiladi.

Yuqoridagi ma'lumotlardan tashqari Ibn Arabshoh (1389–1450) o'zining mashhur asari - "Ajoib al-maqdur fi navo'ib Taymur"da Amir Temur faoliyatini keskin tanqidiy ruhda bayon qiladi.

Uning asarida Temurga nisbatan tanqidiy va salbiy munosabat ustuvordir. Muallif Temur yurishlarini vayronkorlik va qirg'inlar bilan bog'laydi. Uning qarashlari ayniqsa Damashq va Bag'dod hududlaridagi voqyealar ta'sirida shakllangan.

Muallif shaxsan Temur yurishlarining salbiy oqibatlarini ko'rgan, xususan, Damashq va Shom hududlaridagi voqyealar uning dunyoqarashiga kuchli ta'sir ko'rsatgan.

Shu bilan birga, Ibn Arabshoh ma'lumotlari Temur yurishlarining tashqi dunyoga qanday ta'sir ko'rsatganini o'rganishda muhim manba hisoblanadi. Unda emotsional bayon kuchli bo'lsa-da, tarixiy faktlar ham muayyan darajada aks etgan.

Rui Gonsales de Klavixo kuzatuvlari

Amir Temur Yevropa va Osiyo munosabatlarini bog'lashga xizmat qilgan ulkan ishlarni amalga oshirgan. Bir tomondan Xitoy, Hindiston; ikkinchi tomondan Fransiya, Angliya, Rum, Ispaniya, Italiya, Misr va boshqa davlatlar bilan aloqalar o'rnatgan va shu munosabatlarni mustahkamlashga uringan.

Amir Temur faoliyatidagi ibratli tomonlardan yana biri shundaki, u savdo—iqtisod munosabatlari orqali xalqlar,mamlakatlar o'rtasida yagona makon barpo etish sohasida shunday yutuqlarga erishgan-ki,ular tahsinga sazovordir. Sohibqiron Fransiya qiroli Karl VI ga yozgan xatidagi quyidagi fikri e'tiborga molikdir: "Siz o'z sadogarlaringizni mening saltanatimga yuboring.Biz ularni iliq qarshi olib, izzat-ikrom ko'rsatamiz.Biz ham o'z savdogarlarimizni sizning yurtingizga yo'llaymiz. Zero, dunyo savdo ahli ila obod bo'lajak".

Amir Temur Osiyo va Yevropa mamlakatlari hukmdorlariga murojaat qilib, xalqaro aloqalarni rivojlantirishga katta e'tibor berdi. Bu tadbirlar mamlakatda barcha mahsulotlarning mo'l bo'lishiga sharoit yaratdi.Ispaniya elchisi Rui Gonsales de Klavixoning yozishicha: "Bu yerning boyligi faqat yemaklarining mo'l – ko'lligidagina emas, balki o'zida ko'plab ishlab chiqariladigan ipak matolar, atlas, kimxob, har xil ip va jun to'qima matolar, mo'ynali va ipakli po'stinliklar, attorlik mollari, ziravorlar va dorivorlar, zarhal hamda boshqa mollarning serobligidir".

Amir Temur mamlakatining ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy hayoti to'g'risida ma'lumot bergan ushbu elchi kim va uning qanday asari hozirgi kunda ham manba sifatida qadrlanib kelayotgani haqida kengroq to'xtalsak.

Temur va temuriylar davri tarixini yorituvchi manbalardan yana biri mashhur sayyoh va elchi Rui Gonsales de Klavixoning "Kundaliklari "dir. Kitob 1404 yilda Samarqandda Temur saroyida turgan Kastiliya(Ispaniya)qiroli Genrix III (1390-1406)ning elchisi Rui Gonsales de Klavixoning yo'l xotirlaridan iborat,ya'ni uning 1403-1404 yillari Turkiya,Eron va Movaraunnahrda,xususan Amir Temur saroyida ko'rgan bilganlarini o'z ichiga olgan muhim bir asardir.

Asar mualifining hayotiga nazar tashlasak u badavlat va nufuzli boy oiladan chiqqan.Uning otasi ham,o'zi ham qirol saroyida xizmatda bo'lgan.Rui Gonsales de Klavixo qirol Genrix III ning vafotidan keyin o'zi tug'ilib o'sgan shahar Madridga ketadi.Oradan bir necha yil o'tgach 1412 yil u vafot etadi.

Klavixoning Amir Temur yurtiga qilgan elchilik sayyohati 1403 yilning 22 mayida boshlanib, o'n besh oy deganda u Samarqandga yetib keldi. Bu sayohatda Klavixoga ilohiyot ilmining nomzodi(magistri) Alfonso Paes de Santo Mariya,qirolning maxsus soqchisi Gomes de Salazar hamroh bo'ldilar.

Klavixoning Amir Temur huzuriga qilgan elchilik sayohati juda uzoq, xavf-xatar va mashaqqatlar bilan to'la safar bo'ldi. Klavixo va uning hamrohlari Ispaniyaning janubi-sharqiy tarafida joylashgan Kadis shahridan yelkanli kemada O'rta yer dengizi bo'ylab suzdilar, so'ngra Stambul, Trabzon, Arzirum, Tabriz, Tehron, Mashhad, Marv va Balx orqali quruqlikda yo'l bosdilar. Ular Termiz qarshisida Amudaryodan o'tib, Kesh orqali 1404 yilning 31 avgustida Samarqand qishloqlaridan Misrga keldilar va sohibqironning shu atrofdagi chorbog'iga kelib tushdilar.Shuni ham aytish kerakki, o'shanda Klavixo bilan birga Bobil (Misr) va Turkiya sultonining elchilari ham Samarqandga keldilar.

Rui Gonsales de Klavixoning "Kundaliklari "da o'sha vaqtlarda Amir Temur qo'l ostidagi mamlakatlar va shaharlarning umumiy ahvoli,xalqining kun kechirishi,Temur va uning yaqinlari tashabbusi bilan barpo etilgan binolar: qasrlar, masjidlar, madrasalar, xonaqohlar, savdo rastalari, do'konlar, ustaxonalar; Temuriylar davlatining Xitoy, Hindiston, Oltin O'rda (Klavixo uni Tatariston deb ataydi), Mo'g'iliston va boshqa mamlakatlar bilan bo'lgan siyosiy va savdo aloqalari, Temur saroyida amalda bo'lgan tartib qoidalar va nihoyat, sohibqironning xotinlari va ularning mamlakatning ijtimoiy-siyosiy hayotida tutgan o'rni haqida e'tiborga molik ma'lumotlar keltirilgan.Bu ma'lumotlar, shubhasiz, Turkiston zaminining o'sha vaqtlardagi ijtimoiy-siyosiy tarixini,ota-bobolarimizning turmush tarzini o'rganishda muhim tarixiy manbalardan biri rolini o'tashi turgan gap deb Bo'riboy Axmedov o'zining "Klavixo va uning kundaligi" degan maqolasida[8].

Tadqiqot ishida Klavixo tomonidan to'xtalib o'tilgan ba'zi bir o'quvchi uchun qiziqarli ma'lumotlar tafsilotiga to'xtalib o'tilgan. Bular:Samarqandning boyligi haqida, Ko'ksaroy qasri va undagi podshohga tegishli qurol ishlab chiqaruvchi ustaxona haqida, Amir Temurning o'zi bilan birga olib yuradigan ko'chma masjidi haqida, mahalliy xalqning (uni Klavixo chig'atoiylar deb ataydi) turmush tarzi haqida,feodal majburiyatlarning biri haqida,Amir Temur saroyida ayollarning mavqyei haqida,shahzodalar va Amir Temur saroyidagi xotinlar tasviri haqida. Bu singari ma'lumotlar "Kundalik"da ko'p uchraydi. Bo'riboy Axmedov Rui Gonsales de Klavixoning "Kundaliklari " ni mazmun mohiyatini yoritar ekan unda ba'zibir noaniqliklar va xatoliklar uchrashi haqida ham to'xtalib o'tgan. Shuningdek kishi va joy nomlarini yozilishida chalkashliklarga yo'l qo'yilganligini ta'kidlaydi.

Ushbu tadqiqotda asarning chop etilishi tarixiga ham to'xtalib o'tilgan. Unda keltirilishicha "Kundalik" birinchi marta 1582 yil yozib tamomlangan,150 yil o'tib Ispaniyaning Sevilya shahrida "Buyuk Temurning hayoti va faoliyati"nomi bilan chop etilgan. Oradan 200 yil o'tgach,1782 yili u Madridda shu nomda ikkinchi marta nashr etilgan."Kundalik" ispan tilida uchinchi marta 1949 yili Madridda Lopes Estrada tarafidan nashr etilgan.Asar rus tilida

birinchi marta (tarjimon I.I.Sreznevskiy) 1881 yili Peterburgda chop etilgan.1990 yil “Kundalik”ning yana bitta ruscha nashri (I.S.Mirakova nashri) amalga oshirilgan. Taniqli adabiyotshunos olim professor Ochil Tog‘aevning o‘zbekcha nashri I.I.Srezevskiy nashriga asoslangan va talab darajasida amalga oshirilgan.

Qiyosiy tahlil

Ushbu uch manba o‘rtasidagi asosiy farq mualliflarning siyosiy muhiti va shaxsiy munosabati bilan izohlanadi. Yazdiy — temuriylar saroy tarixchisi sifatida ideallashtiruvchi yondashuvni namoyon etgan. Ibn Arabshoh — Temur yurishlaridan jabr ko‘rgan hudud vakillaridan biri sifatida tanqidiy pozitsiyada turgan. Klavixo esa tashqi kuzatuvchi sifatida nisbatan xolis tasvir bergan.

Shu tariqa, Amir Temur obrazi manbalarda biryoqlama emas, balki turli nuqtai nazarlar orqali shakllangan ko‘pqirrali tarixiy fenomen sifatida namoyon bo‘ladi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda ,bu davr haqida ma’lumot beruvchi manbalar ko‘p lekin ularning hammasiga ham to‘xtalib o‘tish imkoni yo‘q.

Amir Temur faoliyatini o‘rganishda turli sivilizatsion va mafkuraviy muhitda yaratilgan manbalarni qiyosiy tahlil qilish ilmiy jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi. Sharofiddin Ali Yazdiy asari temuriylar davri rasmiy tarixnavisligi namunasi sifatida davlat ideologiyasini aks ettirsa, Ibn Arabshoh qarashlari Temur shaxsiga nisbatan tanqidiy munosabatni ifodalaydi. Rui Gonsales de Klavixo ma’lumotlari esa Temur davlati va saroy muhitining tashqi kuzatuvchi nigohidagi real manzarasini yoritadi.

Shu tariqa, Amir Temur obrazi biryoqlama emas, balki turli manbalarda turlicha talqin etilgan murakkab tarixiy fenomen ekanligi aniqlanadi. Manbalarni tanqidiy o‘rganish Temur shaxsiyati va uning davlatchilik faoliyatini xolis baholash imkonini beradi. Kelgusida ushbu yo‘nalishda manbalar geografiyasini kengaytirish va zamonaviy metodologik yondashuvlar asosida tadqiqotlar olib borish maqsadga muvofiqdir.

References

1. Doniyorov A. Markaziy Osiyo xalqlari tarixshunosligi T. 2020.B-167.
2. Bu asar muallifining hayot yo‘liga nazar tashlasak, Sharofiddin Ali Yazdiy XIV asrning 80 yillarida Yazdida tug‘ilib, XV asrning boshlarida Temurning bosh devonida solnomachi bo‘lib ishlaydi.1404 yildan 1415 yilgacha u Temurning o‘g‘li Shohruh saroyida xizmat qiladi.1415 yildan boshlab Shohruhning o‘g‘li Sulton Ibrohim xizmatida bo‘ladi.U taxminan 1454 yilda vafot etadi.
3. Саидқулов Т. Ўрта Осиё халқлари тарихининг тарихшунослигидан лавҳалар. -Т., Ўқитувчи,1993. Б-65.
4. Doniyorov A. Markaziy Osiyo xalklari tarixshunosligi T.:2020. B-174.
5. Шарофиддин Али Яздий. Зафарнома. Т.:1997. -Б.292.
6. Иброҳим Мўминов. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли (ёзма манбалар маълумоти асосида). -Тошкент, Фан.1993. Б-17.
7. Убайдулла Уватов. Ибн Арабшоҳ Темур ва Темурийлар даври маданий ҳаёти ҳақида. Амир Темур даврида ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёт. -Тошкент.1996 . Б-57.
8. Бўрибой Ахмедов.Тарихдан сабоқлар. -Т, Ўқитувчи, 1994, Б-253.

TURK ELI

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL

FULL TITLE
Turk Eli – International Scientific Journal

ISSN
ISSN (Online): Applied for

DOI
DOI: Not assigned

PUBLISHER
Turk Eli
International Scientific Journal

https://www.turkeli.science
editor@turkeli.science

PUBLICATION FREQUENCY
The journal is published four times a year. Special Issues devoted to specific themes or conferences may also be published as needed.

LANGUAGES
English
Uzbek
Kyrgyz
Turkish
Kazakh
Russian

PEER REVIEW
All manuscripts undergo a double-blind peer review process by independent experts in the relevant field.

OPEN ACCESS
This journal provides immediate open access to its content based on the principle that making research freely available supports the global exchange of knowledge.

ABOUT THE JOURNAL
Turk Eli – International Scientific Journal is an international peer-reviewed open-access scholarly journal publishing original research articles in the fields of social sciences, humanities, and interdisciplinary studies. The journal promotes international scientific cooperation and provides a platform for researchers from Central Asia, the Turkic world, and the global academic community.

The journal aims to contribute to the advancement of knowledge and sustainable development by disseminating high-quality research that meets international academic standards.

COPYRIGHT
Authors retain copyright of their published articles. The publisher reserves the right of first publication. Articles are published under the terms of the Creative Commons Attribution (CC BY) License.

PUBLICATION ETHICS
The journal follows the principles of the Committee on Publication Ethics (COPE) and adheres to the highest standards of publication ethics, academic integrity, and research transparency.

EDITORIAL OFFICE
Turk Eli – International Scientific Journal

https://www.turkeli.science
editor@turkeli.science

DISCLAIMER
The opinions expressed in published articles are those of the authors and do not necessarily reflect the views of the Editorial Board or Publisher.

PUBLISHING PLATFORM
The journal is published using the Open Journal Systems (OJS) publishing platform.

© 2026 Turk Eli – International Scientific Journal
All rights reserved.